170

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica VII

pod redakcją
Bożeny Wójtowicz i Wiktora Osucha

Redaktor Naczelny
Sławomir Kurek

Zastępca Redaktora Naczelnego
Tomasz Rachwał

Rada Programowa
Gideon Biger, Zbigniew Długosz, Anatol Jakobson, Sławomir Kurek (Chair), Roman Malarz, Keisuke Matsui, Ana María Liberali, Tomasz Rachwał (Vice-chair), Aleksandar Petrovic, Natalia M. Syssoeva, Zdeněk Szczyrba, Wanda Wilczyńska-Michalik, Witold Wilczyński, Bożena Wójtowicz, Mirosław Wójtowicz, Jiuchen Zhang, Zbigniew Zioło

Lista recenzentów
Krystyna German, Zygmunt Górka, Jerzy Kitowski, Tomasz Komornicki, Włodzimierz Kurek, Rene Matlovic, Piotr Pachura, Joanna Pociask-Karteczka, Zbigniew Podgórski, Eugeniusz Rydz, Przemysław Śleszyński, Elżbieta Szkurłat, Mariusz Szubert, Zygmunt Szymla, Zdenek Szczyrba, Marek Więckowski, Bogdan Włodarczyk, Andrzej Zborowski

Oświadczenie o wersji pierwotnej: wersja drukowana jest wersją pierwotną
Strona internetowa z dostępem do pełnych tekstów i informacjami dla autorów:
http://annalesgeo.up.krakow.pl/

Sekretarz Redakcji
Kamila Ziółkowska-Weiss
Instytut Geografii, Zakład Turystyki i Badań Regionalnych

Zastępca Sekretarza Redakcji
Dariusz Nowotnik
Instytut Geografii, Zakład Geografii Społeczno-Ekonomicznej

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
30-084 Kraków, ul. Podchorążych 2, p. 519
tel. (+48) 12 662 62 67
e-mail: annalesg@up.krakow.pl

© Copyright by Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków 2014

ISSN 2084-5456

Wydawnictwo Naukowe UP
Redakcja / Dział Promocji
30–084 Kraków, ul. Podchorążych 2
tel. / faks 12–662–63–83, tel. 12–662–67–56
e-mail: wydawnictwo@up.krakow.pl
http://www.wydawnictwoup.pl

druk i oprawa Zespół Poligraficzny UP

Wprowadzenie

Artykuły prezentowane w niniejszym tomie stanowią kontynuację rozważań i dyskusji prezentowanych podczas Międzynarodowego Seminarium Naukowego Dydaktyków Szkół Wyższych oraz Nauczycieli Geografii i Przyrody „Innowacje w kształceniu geograficznym i przyrodniczym". Seminarium odbyło się w dniach 26–27 września 2013 roku w Instytucie Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie i było zorganizowane przez Zakład Dydaktyki Geografii Instytutu Geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie oraz Oddział Krakowski Polskiego Towarzystwa Geograficznego.

W pierwszej części „Innowacje w edukacji regionalnej" Wacław Cabaj zaprezentował spostrzeżenia dotyczące trudności studentów geografii w dokonywaniu samodzielnych obserwacji w terenie i opisu obserwowanych obiektów, a prawdopodobną przyczyną wspomnianych trudności są coraz rzadziej prowadzone lekcji geografii w terenie przez nauczycieli gimnazjum i szkół ponadgimnazjalnych.

T. Vileyto oraz E.M. Rebko przedstawili analizę, ocenę, a także duże możliwości wykorzystania elektronicznej wersji publikacji Przyroda Sankt Petersburga, zwłaszcza w aspekcie możliwości rozwoju świadomości ekologicznej uczniów.

Michał Zatorski wskazał na szanse ponownego rozwoju geografii jako przedmiotu szkolnego w ujęciu regionalnym śladami koncepcji W. Nałkowskiego, E. Romera, S. Pawłowskiego i J. Flisa, natomiast Zygmunt Tomasz Gajowniczek zaproponował innowacyjny przykład wykorzystania badań regionalnych ze szczególnym uwzględnieniem historii i dziedzictwa kulturowego Mazowsza do zastosowania w szkole. Podobna tematyka badawcza jest kontynuowana w artykule Pawła Franczaka na obszarze Babiogórskiego Parku Narodowego i dotyczy innowacyjnego wykorzystania ścieżek i infrastruktury dydaktycznej dla potrzeb niepełnosprawnych.

Niniejszy tom uzupełniają artykuły dotyczące szeroko rozumianych przemian struktur przyrodniczo-społeczno-gospodarczych regionu. Tomasz Bryndal przedstawił czynniki wpływające na poziom ryzyka powodziowego oraz konieczność prowadzenia tzw. edukacji powodziowej istotnej, a przemiany struktury przestrzennej miasta na obszarze Nowego Miasta w Mysłowicach zaprezentowała Weronika Dragan, natomiast możliwości rozwoju gminy Jaworze, szczególnie w zakresie dynamiki zaludnienia pokazała Monika Olberek-Żyła. Jarosław Kazimierczak przedstawił przekształcenia funkcjonalne obiektu, na przykładzie gazowni w Toruniu i adaptacji na potrzeby planetarium.

Marcin Popiel zaprezentował proces kreowania produktów turystycznych dla osób niepełnosprawnych pokazując nieco inne zasady i przykłady segmentacji rynku turystycznego dla tej grupy turystów, a swoistym przykładem innowacyjności w hotelarstwie w zakresie przekształcenia obiektów zabytkowych na potrzeby

bazy noclegowej i konferencyjnej jest artykuł Kamili Ziółkowskiej-Weiss i Marcina Popiela.

Redaktorzy i Autorzy tomu mają nadzieję, że zawarte w nim artykuły przyczynią się do ożywienia dyskusji na temat edukacji geograficznej i przyrodniczej na różnych poziomach kształcenia oraz będą inspiracją do dalszych badań i wymiany doświadczeń.

Wiktor Osuch
Bożena Wójtowicz

Introduction

Articles presented in this volume are the continuation of deliberations and discussions presented during the International Academic Seminar of University Educators and Teachers of Geography and Nature, entitled "Innovation in geography and natural science education". The seminar took place on 26–27 September 2013 at the Institute of Geography at the Pedagogical University of Cracow and was organized by the Department of Didactics of Geography of the Institute of Geography at the Pedagogical University in Cracow and the Cracow Branch of the Polish Geographical Society.

In the first part of the "Innovation in regional education", Wacław Cabaj presented insight into the difficulties geography students have with making independent observations in the field and describing effects of their observations, along with the probable cause of those difficulties, which is lack of proper fieldwork at the secondary school level.

Tatiana Vileyto and E.M. Rebko presented an analysis, evaluation, as well as great opportunities of using an electronic version of the publication Nature of St. Petersburg, especially in terms of opportunities of developing the environmental awareness of the students.

Michał Zatorski pointed out the chances of re-development of geography as a school subject, following the regional concept of W. Nałkowski, E. Romer, S. Pawłowski, and J. Flis; while Zygmunt Tomasz Gajowniczek proposed an innovative notion of using regional research, with particular emphasis on the history and heritage of Mazovia, for school purposes. A similar theme of research is continued in the article by Paweł Franczak on the innovative use of paths and educational facilities for the disabled at the area of Babiogórski National Park.

This volume is complemented with the articles relating to the wider changes of natural and socio-economic structures of a region. Tomasz Bryndal presented the factors affecting the level of flood risk and the need for the so-called flood education, which is important in taking effective action to reduce susceptibility to flooding. Transformation of the spatial structure of the city in the area of Nowe Miasto in Mysłowice was presented by Weronika Dragan, while opportunities for the Jaworze commune, particularly in terms of population dynamics, was showed by Monika Olberek-Żyła. Jarosław Kazimierczak presented the functional transformation of a building, based on the example of gasworks in Toruń and how it was adapted to house a planetarium.

Marcin Popiel presented the process of creating tourism products for people with disabilities by showing slightly different rules and examples of segmentation of the tourism market applying to this group of tourists. The article by Kamila Ziółkowska-Weiss and Marcin Popiel constitutes a specific example of innovation in the

hotel industry, that is the conversion of historic buildings for the purpose of the conference venues.

Editors and Authors of this volume hope that these articles will stimulate discussion on geography and natural science education at various levels of education, and that they will be an inspiration for further research and exchange of experiences.

Wiktor Osuch, Bożena Wójtowicz
Translated by Sławomir Kurek

INNOWACJE W EDUKACJI REGIONALNEJ

FOLIA 170

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica VII (2014)

Wacław Cabaj

Obserwacje w nauczaniu geografii turystycznej

Streszczenie

W nauczaniu geografii w szkole średniej duży nacisk położono na umiejętność rozwiązywania testów. Zaniedbano zaś nauczania obserwacji. Dlatego u studentów, również na kierunku turystyka i rekreacja jest duża nieporadność w samodzielnych obserwacjach. A w celach nauczania tego przedmiotu jest wykształcenie umiejętności samodzielnego pozyskiwania wiadomości o walorach rekreacyjnych, atrakcjach turystycznych i infrastrukturze. W toku nauczania geografii turystycznej należy wprowadzić i ćwiczyć umiejętność obserwacji. Obejmuje ona postawienie celu obserwacji, dobór metod oraz umiejętność odczytu i interpretacji wyniku. Analiza samodzielnych prac studentów pozwala wskazać, że głównym powodem kłopotów ze studenckimi obserwacjami są: 1– brak umiejętności ich dokonywania, 2 – nieporadność w przedstawianiu ich wyników, spowodowana słabym opanowaniem języka, 3 – braki w wiedzy ogólnej.

Słowa kluczowe: geografia turystyczna; nauczanie; obiekt turystyczny; obserwacja

Observations in the teaching of tourism geography

Abstract

In the teaching of geography in the secondary school a large emphasis was put on the ability of the tests solving, while teaching of observations was neglected. Therefore, a low level of the unassisted work, of the secondary schools students, was observed. The skill of obtaining information about the tourist attractions, landmarks and the tourism infrastructure is one of the goals in the teaching of geography of tourism. The skills should be practiced and used during the course of the geography of tourism. The exercises should focus on: 1) the goal of the observation, 2) the selection of the method, and 3) the appropriate interpretation of the results obtained. These stages cause problems also among the students of tourism. On the basis of difficulty posed for the students the reasons for that are as follows: 1– inability to perform the observation process, 2– awkwardness in presenting of the observation results, (often caused by low level of the native language), 3– gaps in the general knowledge. All Those negatively influence the effectiveness of the teaching of geography of tourism.

Key words: geography of tourism; teaching; tourist facility; observation

Wprowadzenie

Zmiany w nauczaniu geografii mogą być wprowadzane różnymi sposobami. Mogą być one spowodowane zmianami gospodarczymi i politycznymi, np. takimi jak na Bałkanach. Po rozpadzie Jugosławii powstało tam wiele państw. Większość wybrzeża Adriatyku jest teraz w obrębie Chorwacji. Tak więc rekreacyjne walory adriatyckiego wybrzeża będą omawiane przy Chorwacji, a nie jak poprzednio – przy Jugosławii.

Z powodu zmian politycznych i niepokojów w krajach arabskich Afryki Północnej (Tunezja, Libia, Egipt) zarówno w opisie regionu, jak i w działalności bieżącej biur podróży należy uwzględnić niestabilność, która może spowodować niespodziewane rezygnacje uczestników. Z zasady powoduje to kłopoty finansowe biur turystycznych.

Zmiany w treściach nauczania mogą być zadekretowane odpowiednimi dokumentami np. podstawami programowymi lub programem nauczania. Skuteczność takich rozwiązań niekiedy jest wątpliwa. Mimo nowych założeń i haseł programowych, realizuje się tradycyjne treści, traktując owe innowacyjne założenia programowe ,,po łebkach". Z przykładami dużej inercji borykała się niejedna reforma programowa (Cabaj 2002).

Skutecznym sposobem wymuszania zmian są wymagania egzaminacyjne. Sprawdzanie umiejętności przeliczania podziałek, czasów, umiejętność czytania przekroju geologicznego, oznaczania klimatu na podstawie danych opadowych i temperatury, wprowadzona na egzaminach wstępnych i na olimpiadach geograficznych skutecznie wymusiły realizację tej części materiału na lekcjach.

W ramach reformy systemu oświaty w 2005 r. wprowadzono nową maturę. W następnych latach ten nowy egzamin maturalny w znaczącej części przybrał formę testów. Taka forma egzaminowania wywołała zmiany w nauczaniu wielu przedmiotów, w tym również geografii. Uczniowie sporo uwagi poświęcają rozwiązywaniu testów. Niestety umiejętność ta jest nieprzydatna w późniejszej edukacji. Nacisk na kształcenie jednej umiejętności, skutkuje niedostatkiem czasu na kształcenie innych.

Doświadczenia z zajęć ze studentami pozwalają stwierdzić, że jedną ze słabo wyćwiczonych w szkołach średnich umiejętności jest obserwacja. Jest to umiejętność podstawowa dla pozyskania wiarygodnych informacji, zarówno o atrakcjach turystycznych, infrastrukturze, jak i o ruchu turystycznym (np. Alejziak 2010). W działalności biur podróży zdarza się, że zaufanie ofercie np. hotelu, bez jej sprawdzenia na miejscu może skutkować pretensjami uczestników i żądaniem zwrotu części kosztów. To samo dotyczy sprawdzenia szerokości plaży, odległości od miejsca zakwaterowania do brzegu jeziora, czystości wody oraz wielu innych cech, zarówno środowiska, jak i infrastruktury, mających wpływ na warunki pobytu wczasowiczów lub turystów.

Celem opracowania jest próba ustalenia powodów nieporadności w wykonywaniu samodzielnych obserwacji przez studentów kierunku Turystyka i Rekreacja Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Przykłady z opracowań studentów pochodzą z prac kontrolnych wymaganych na ćwiczeniach z przedmiotu geografia turystyczna. Jeśli przy rycinach nie podano źródła, są opracowaniem własnym autora.

Obserwacja jako metoda pozyskiwania wiadomości

Obserwacja to planowe, świadome, celowe postrzeganie cech przedmiotów, zjawisk i procesów. Do podstawowych atrybutów obserwacji należy celowość. Polega ona na tym, że przed rozpoczęciem ustala się jej cel, sposób wykonania, sposób interpretacji i oceny wyniku. W dalszej części tekstu będą opisane obserwacje dydaktyczne. Od obserwacji naukowych różni je to, że prowadzący zajęcia na ogół wie, jaki będzie ich wynik.

W studenckich obserwacjach na studiach turystyki i rekreacji na ogół nie korzysta się z drogiego sprzętu pomiarowego ani ze skomplikowanej aparatury do analizy. Czas tych obserwacji z zasady jest krótki, dostosowany do wymiaru godzin, przeznaczonego programowo na te zajęcia. Mogą one być dokonywane w terenie (bezpośrednie), jak również na rycinach, planszach lub okazach (pośrednie).

Obserwacje należy odróżniać od spostrzeżeń, czyli przypadkowego odnotowania różnych cech i zjawisk w obiekcie i jego otoczeniu. Jeśli w spostrzeżeniach pojawią się elementy, nie będące celem obserwacji, mogą obniżać jej jakość. Zjawisko to nazwano dystrakcją, czyli pojawieniem się czynników, odwracających uwagę obserwatora (Piskorz 1995). Na przykład uwaga studentów, notujących liczbę i typ pojazdów jadących na parking przy atrakcyjnym obiekcie turystycznym, może być rozproszona przez „stłuczkę" na skrzyżowaniu i awanturę będącą jej skutkiem. Ustalenie celu i zakresu obserwacji pozwala na uniknięcie różnych spostrzeganych cech, niebędących jej przedmiotem. Tak więc w obserwacji ruchu pojazdów można spostrzec, ale nie trzeba notować, koloru ani czystości karoserii.

W praktyce szkolnej (również na wyższych uczelniach) spotyka się obserwacje, tutaj roboczo nazwane pozornymi. W tych pozornych nie stawia się celu ani zakresu obserwacji. Najczęściej zastępuje się je poleceniem np.: opisz zwierzę widoczne na fotografii 1a.

Słuchacze (uczniowie) podadzą w różnej kolejności różne cechy zwierzęcia znanego im z doświadczenia życiowego oraz z lekcji przyrody i biologii w szkole. Taka obserwacja, którą można nazwać pozorną, bez określonego celu i zakresu nie daje możliwości pozyskania nowych wiadomości, potrzebnych do pogłębienia wiedzy.

Aby spełnić warunki obserwacji dydaktycznej, należałoby określić: cel, sposób i zakres oraz interpretację jej wyniku. Dla tego przykładu można je sformułować następująco:

Cel: ustalić, czy zwierzę przedstawione na ryc. 1a jest głodne, czy najedzone?

Zakres: należy popatrzyć na tylną część tułowia przylegającą do grzbietu. Między grzbietem, ostatnim żebrem i łopatką jest trójkątne zagłębienie, zwane dołkiem głodowym (ryc. 1b). Należy popatrzyć, czy skóra w tym miejscu jest zapadnięta, czy zagłębienie jest słabo widoczne, wypełnione. Na ryc. 1b widać, że jest ono zapadnięte.

Interpretacja wyniku obserwacji: jeżeli zagłębienie jest zapadnięte – zwierzę jest głodne, jeśli wypełnione – najedzone. W tym przypadku nietrudno ustalić, że sfotografowano zwierzę głodne. Oczywiście obserwacje robione przez studentów biologii będę miały większy zakres, jeszcze większy obserwacje studentów weterynarii.

Podobnie: cel, zakres i sposób odczytania wyniku należy podać dla każdej obserwacji w toku nauczania. Wtedy samodzielne działanie studenta nie będzie bezplanowym spostrzeganiem, tylko celowym zdobywaniem nowych umiejętności obserwacji i nowych wiadomości o obserwowanym obiekcie lub zjawisku.

Ryc. 1. Krowa: a – widok ogólny, b – tylna część tułowia
Źródło: Opracowanie własne autora

Warunki wykonywania obserwacji dydaktycznych

Poprawność obserwacji zależy od spełnienia kilku warunków. Wstępnym, niezbędnym warunkiem jest istnienie masy apercepcyjnej (Piskorz 1995).

Masa apercepcyjna

Jest to zasób wiadomości potrzebny do wykonania obserwacji i opisu obiektu lub zjawiska. Chcąc opisać budynek należy zapoznać się z jego budową, tj. umieć wypatrzyć i wskazać jego podstawowe części np.: ścianę, front, szczyt, dach, kalenicę, okna, drzwi. Podobnie dla opisu świątyni należy znać i umieć wskazać np.: nawę, prezbiterium, kruchtę, kaplicę. Niezależnie od tego, jaki charakter ma obiekt, czy jest to drzewo, armata na pomniku czy głaz narzutowy, warunkiem niezbędnym do przeprowadzenia obserwacji jest znajomość podstawowych części, cech takiego obiektu.

Stworzenie tych podstaw jest niezmiernie ważnym elementem w nauczaniu obserwacji. Na ryc. 2a przedstawiono armatę na ekspozycji muzealnej. Armaty spotyka się w kolekcjach militariów, również na pomnikach lub jako element wystroju innych obiektów np. dwie armaty przy wejściu na cmentarz żołnierzy radzieckich w Rabce Zdroju.

Aby opisać armatę należy zapoznać się z budową tej broni w bardzo uproszczonym zakresie (ryc. 2b). Oczywiście nie ma potrzeby zapamiętania części składowych armaty. Wystarczy zabrać ze sobą kartkę z odpowiednimi notatkami czy rysunkiem. Te same zasady dotyczą wszystkich obiektów z zasobu krajoznawczego lub turystycznego. Źródłem wiadomości mogą być encyklopedie ogólne lub

tematyczne oraz publikacje fachowe. Ostrożnie należy korzystać z zasobu internetowego, w tym z Wikipedii, gdzie jest dużo wiadomości bałamutnych.

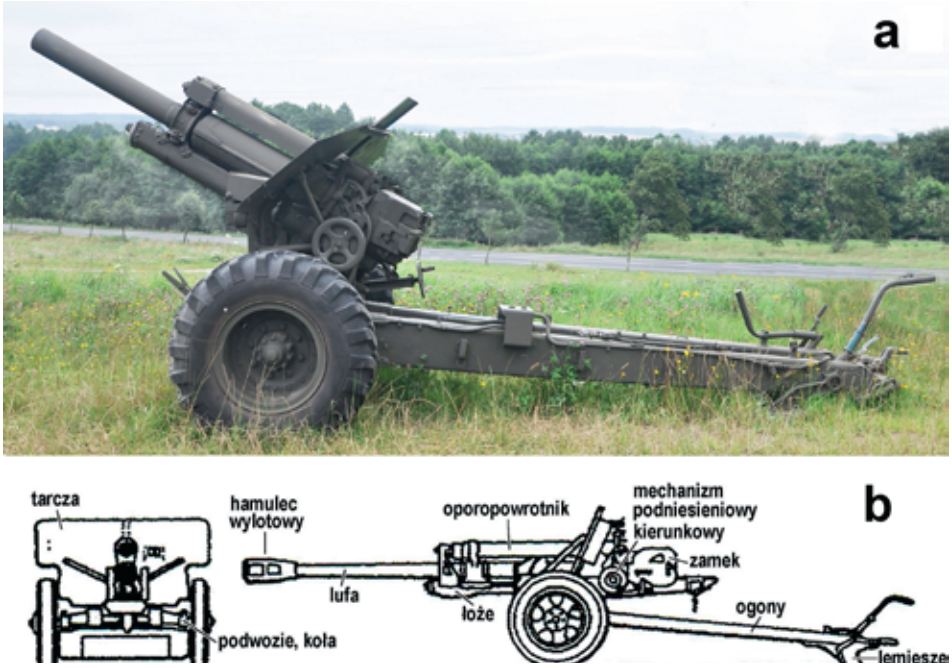

Ryc. 2. Armata: a – na ekspozycji, b – budowa
Źródło: Opracowanie własne autora

Algorytm opisu

Ogólne warunki prowadzenia obserwacji na lekcjach geografii (z grupą) przedstawiono w podręczniku *Zarys dydaktyki geografii* (Piskorz 1995). W dalszej części tekstu zostaną przedstawione zasady prowadzenia indywidualnych obserwacji, dokonywanych przez studentów I r. kierunku Turystyka i Rekreacja Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Obserwacje i opis obiektu każdy student dokonywał indywidualnie w wybranej, najlepiej znanej przez siebie miejscowości. Zalecono, żeby do opisu obrać obiekt mały np.: kapliczkę, budynek, drzewo, głaz narzutowy, młyn, pomnik, rozległy widok czy przedmiot ustawiony dla ozdoby lub na pamiątkę. Może nim być np. stary pojazd strażacki, ustawiony koło remizy. Nie powinien to być obiekt już opisany, zwłaszcza w Internecie. W takim doborze obiektu kierowano się założeniem, że zwiększy to udział własnej pracy studenta. Takie założenie nie budziło entuzjazmu u studentów. Często słyszałem: *przecież u nas na wsi nic nie ma.* Zgłaszali za to propozycję, że opiszą Wawel.

Dla uporządkowania toku samodzielnej pracy studentów sporządzono instrukcję wykonania obserwacji (ryc. 3). Na ćwiczeniach szczegółowo omówiono wykonanie obserwacji. W sprawozdaniu z wykonania tego ćwiczenia powinny się znaleźć następujące części:

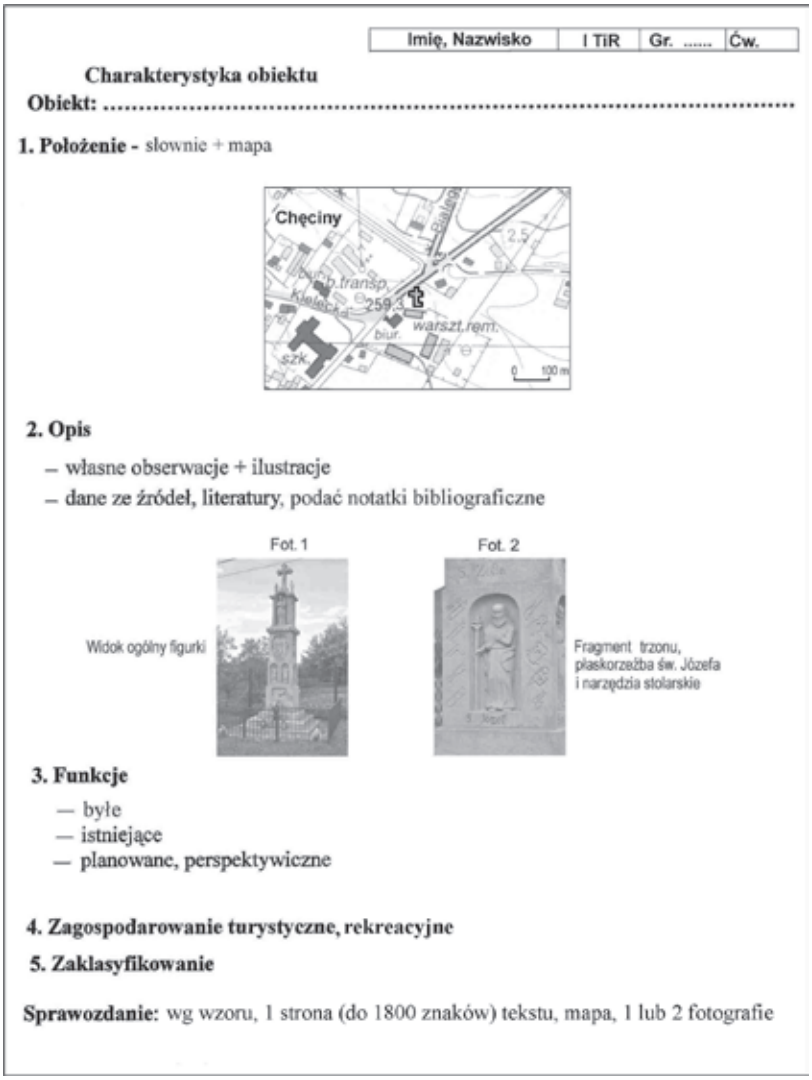

Imię, Nazwisko	I TiR	Gr.	Ćw.

Charakterystyka obiektu

Obiekt: .....

1. Położenie - słownie + mapa

2. Opis

– własne obserwacje + ilustracje
– dane ze źródeł, literatury, podać notatki bibliograficzne

Fot. 1

Widok ogólny figurki

Fot. 2

Fragment trzonu, płaskorzeźba św. Józefa i narzędzia stolarskie

3. Funkcje

— byłe
— istniejące
— planowane, perspektywiczne

4. Zagospodarowanie turystyczne, rekreacyjne

5. Zaklasyfikowanie

Sprawozdanie: wg wzoru, 1 strona (do 1800 znaków) tekstu, mapa, 1 lub 2 fotografie

Ryc. 3. Instrukcja do wykonania ćwiczenia: Opis obiektu
Źródło: Opracowanie własne autora

Położenie

Opis położenia może być bardzo zróżnicowany. Jeżeli jest to znany obiekt, dobrze widoczny z głównej drogi np. ruiny zamku w Chęcinach lub skansen w Tokarni, może być zwięzły. Wystarczy podać, że obiekty znajdują się przy lub nieopodal drogi nr 7, kilkanaście kilometrów na południe od Kielc. W tym przypadku wystarczy posłużyć się mapą samochodową lub turystyczną. W odnalezieniu znanego obiektu pomaga zazwyczaj oznakowanie, wskazujące drogę do atrakcji turystycznej.

Jeżeli jest to obiekt mały i mało znany, opis położenia musi być bardziej szczegółowy. Powinien być ilustrowany mapą turystyczną w większej podziałce lub mapą topograficzną. Mapa, na której wyraziście zaznaczono obiekt ma być częścią sprawozdania (ryc. 3). Pożyteczne jest podanie jego współrzędnych odczytanych z mapy lub z odbiornika GPS.

W charakterystyce położenia dla potrzeb turystycznych należy uwzględnić dojazd i możliwość zaparkowania. Jest to szczególnie ważne dla autokarów. W niektórych miastach, zwłaszcza w Europie Zachodniej, koszty parkowania są bardzo duże. Stosuje się tam praktykę wysadzania grupy w pobliżu zwiedzanych miejsc, po czym autokar odjeżdża na miejsce bezpłatnego parkowania, często na peryferiach miasta. Takie miejsca należy również uwzględnić w opisie położenia.

Opis

W instrukcji do ćwiczenia (ryc. 3) wyraźnie oddzielono tę część opisu, która pochodzi z własnych obserwacji od wiadomości, pochodzących z innych źródeł. Zwracano uwagę na to, że widać bryłę budynku, dach, okna, materiał, z którego jest zbudowany, szczegóły jego architektury – i to powinno być w pierwszej części opisu.

W drugiej dopiero powinny się znaleźć wiadomości kto był autorem projektu budynku i kiedy go wybudowano. Niestety często studencki opis zaczyna się np. od informacji, że jest to *barokowa świątynia z początku XVII w*. Wiadomość ta na pewno nie wynika z oględzin świątyni. W sprawozdaniu należy podać źródła i notatki publikacji, z których korzystano.

Funkcje

W trakcie obserwacji należało ustalić funkcje, które pełni obiekt. Są obiekty np. kapliczka przydrożna, które w czasie istnienia mogą pełnić tylko jedną funkcję. Jest też wiele takich obiektów, których funkcje mogły ulegać zmianie. Dawna fabryka może teraz pełnić funkcję muzealną lub obiektu usługowego. Mogło być więcej zmian funkcji. Pałac mógł być siedzibą ziemiańską. Po II wojnie światowej mogła tam być szkoła, biblioteka lub ośrodek zdrowia. Zdarzało się też, że pałac popadł w ruinę. Niekiedy po przejściu do nowego właściciela, po remoncie pełni funkcję hotelową i restauracyjną. Może się zdarzyć, że następna funkcja jest dopiero planowana. Jeśli będzie wiadomość o tych planach, należy ją wpisać.

Zagospodarowanie rekreacyjne i turystyczne

W obserwacji i opisie należy uwzględnić również sposób zagospodarowania dla umożliwienia, ułatwienia korzystania z atrakcji turystycznej lub walorów rekreacyjnych. Przy niektórych atrakcjach turystycznych infrastruktura jest bardzo rozbudowana. Wokół zamku w Malborku powstały miejsca noclegowe, restauracje, ogromne parkingi. Do zamku prowadzi wiele drogowskazów, można tam nabyć różne publikacje o nim. Przy tym zamku jest rozwinięta baza noclegowa, żywieniowa, komunikacyjna i informacyjna.

Dla niektórych obiektów to zagospodarowanie może być bardzo skromne. Przy niektórych kapliczkach przydrożnych ogranicza się do małej ławki.

Zaklasyfikowanie

Na końcu opisany obiekt należy zaklasyfikować. Dokonuje się tego przez porównanie z jakimś wzorcem np. z *Geografii turystyki Polski* (Lijewski, Mikułowski, Wyrzykowski 2002).

W sprawozdaniu wymagano zwięzłości. Objętość całego tekstu nie mogła przekroczyć 1 strony (1800 znaków). Mapa położenia i fotografie mogą być na odwrocie. Dopuszczano tylko 2 fotografie, żeby nie robić ze sprawozdania albumu.

Kłopoty z obserwacjami studenckimi

Wiele opracowań zrobionych przez studentów I roku turystyki i rekreacji wedle przedstawionego wzorca, a także ich ustne wypowiedzi charakteryzowało się dużą nieporadnością. Wstępna analiza powodów nieporadności wskazuje na kilka źródeł. Zostaną one przedstawione dalej. Przykłady pochodzą z opracowań studentów.

Brak umiejętności obserwowania

Przykład nieporadności obserwowania pochodzi ze studenckiego opisu dwunastowiecznej rotundy w Cieszynie (ryc. 4). W tekście obok tej fotografii pojawiło się zdanie: *Obiekt posiada dwa duże półkoliste okna*.

Ryc. 4. Rotunda św. Mikołaja w Cieszynie
Źródło: Zdjęcie z pracy kontrolnej

Zadziwia tutaj rozbieżność tekstu z załączoną do niego fotografią. Po widocznej na niej stronie rotundy są cztery okna, po drugiej, niewidocznej – jeszcze dwa. Obowiązkiem studenta było obejrzenie niewielkiego przecież obiektu. Rozbieżność w opisie tak banalnej cechy jak liczba okien świadczy o skrajnej nieporadności w obserwacji. Gdyby autor opisu zerknął tylko na fotografię, skorygowałby liczbę okien w tekście.

Trudno też te okna uznać za duże i półkoliste. Pojawiły się one skutkiem bezmyślnego skopiowania fragmentu tekstu z Wikipedii. W tym przypadku również rozbieżność między tekstem a fotografią jest trudna do wytłumaczenia.

Inny przykład dotyczy miejsca upamiętnienia tragicznego wypadku samolotu. Wydarzył się on po zakończeniu Małopolskiego Pikniku Lotniczego w czerwcu 2009 r. Samolot Cessna 172 niedługo po starcie z lotniska Rakowice, przymusowo lądował na terenie pobliskiego parku. Zginęła wtedy jedna osoba. Miejsce katastrofy upamiętniono. Fotografię tego miejsca, pochodzącą z pracy kontrolnej przedstawiono na ryc. 5.

Ryc. 5. Miejsce upamiętnienia wypadku samolotu w Nowej Hucie
Źródło: Zdjęcie z pracy kontrolnej

W opisie tego miejsca autor napisał: *W miejscu tragedii postawiono pomnik pamięci z wizerunkiem awionetki Cessna 172.* Oprócz tego w sprawozdaniu był obszerny tekst o konstrukcji, osiągach i produkcji samolotów firmy Cessna, ilustrowany fotografią tego typu samolotu. Podobnie jak w poprzednim przykładzie uderza trudna do wytłumaczenia rozbieżność między tekstem a fotografią, na której widać blaszaną, schematyczną sylwetkę samolotu.

Nieporadność opisu

Analizując kłopoty ze studenckimi obserwacjami zwrócono kiedyś uwagę na to, że nieporadność w wyrażaniu myśli może być powodem niskiej oceny jakości obserwacji. Innymi słowy, student dokonuje poprawnych obserwacji, ale nieporadnie je przedstawia.

Przykładem tej nieporadności może być studencki opis – poniżej:

Obiekt: Kościółek św. Rocha w Kurozwękach
Opis: Obiekt jest w złym stanie, odchodzi tynk ze ścian, mur wokół Kościółka również wymaga remontu. Cały teren nie jest w żaden sposób zadbany, wchodząc przez bramkę pozrywałem pajęczynę.
Kościółek wzniesiono w roku 1748 z wdzięczności za pominięcie Kurozwęk w pochodzie epidemii cholery. Zaraza w tym okresie kilkakrotnie pustoszyła okoliczne miejscowości.

Na podstawie takiego tekstu trudno cokolwiek powiedzieć o wyglądzie świątyni, którą autor opracowania przedstawił na dołączonej fotografii (ryc. 6).

Ryc. 6. Kaplica na cmentarzu w Kurozwękach
Źródło: Zdjęcie z pracy kontrolnej

Ze zdrobnienia można jedynie wywnioskować, że jest to budowla niewielka. W tekście uderza nieporadność, przemieszanie różnych treści. Nie wiadomo jak budowla wygląda, jak ją zaklasyfikować, wiadomo, że odpada tynk. Wiadomość o pajęczynie można co najwyżej potraktować jako poświadczenie wykonania oględzin w terenie. Z tekstu wynika też, że autor nie zapoznał się z podstawową wiedzą na temat opisanego obiektu, chociażby ze *Słownika terminologicznego sztuk pięknych* (2003).

Brak podstawowej wiedzy (masa apercepcyjna) o obiekcie, który należało opisać, koresponduje z nieporadnym opisem. Wszak sztuka pisania jest blisko sztuki czytania.

Podjęto kiedyś próbę oceny, czy można sprawdzić rozumienie tekstu w inny sposób niż wypowiedź, np. poprzez wykonanie rysunku (Cabaj 1987). Podobnie można podjąć próbę sprawdzenia, czy nieporadny opis pozwoli czytelnikowi na utworzenie poprawnego wyobrażenia opisywanego obiektu.

Dla tego celu zrobiono wstępne badania. Grupę ćwiczeniową studentów I roku rozdzielono na dwie części. Zadaniem pierwszej części (ok. 20 osób) było dokonanie obserwacji i opisu fragmentu płotu (ryc. 7).

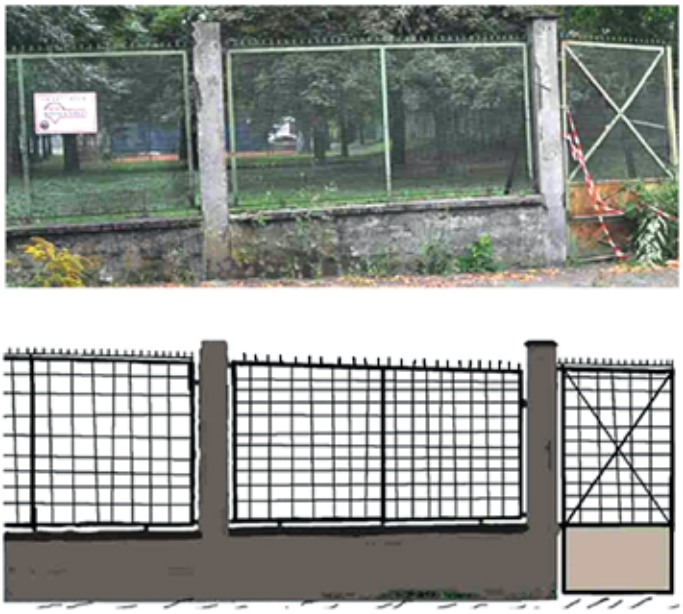

Ryc. 7. Ogrodzenie: fotografia i rysunek
Źródło: Zdjęcie i opracowanie własne autor

Druga, pięcioosobowa grupa studentów, która nie brała udziału w obserwacji terenowej, na podstawie zrobionych opisów miała przedstawić wyobrażenie owego płotu. To wyobrażenie miało być przedstawione graficznie. Od rysunku, który powstawał na tablicy wymagano jedynie, by uwzględnił: murek ze słupkami, między słupkami, metalową siatkę w ramce. Po prawej stronie płotu jest skrzydło metalowej bramy. Oczywiście ten rysunek był znacznie bardziej uproszczony niż przedstawiony na ryc. 7. Pięciu studentów, dysponując kilkunastoma kartkami z opisami, po kilkunastu minutach zrobiło wreszcie poprawny rysunek. Zrobienie go na podstawie tylko jednego opisu było niemożliwe.

Taka obserwacja oczywiście nie pozwala na ocenienie, który czynnik ma większe znaczenie: nieumiejętność obserwowania czy nieporadność językowa. Ale na pewno sygnalizuje potrzebę podjęcia badań w tym zakresie.

Braki w wiedzy ogólnej

Na przedstawienie wyniku obserwacji, czyli opis obiektu wpływ ma również wiedza ogólna. Można to ilustrować przykładem opisu oddanego przez studentkę. W Andrychowie przy ul. Krakowskiej ustawiono samolot Lim-2 (ryc. 8). Na podporach była tabliczka z napisem: „Myśliwski samolot odrzutowy Lim-2 konstrukcji polskiej. Dar Ludowego Lotnictwa Polskiego".

Ryc. 8. Samolot Lim-2 w charakterze pomnika, Andrychów
Źródło: Zdjęcie własne autora

W części opisu samolotu, opartej na obserwacji, należało podać podstawowe, dobrze widoczne jego cechy. Jest to metalowy średniodnopłat, ze skośnymi: skrzydłami i usterzeniem. Ma on, charakterystyczny dla samolotów tego typu, duży statecznik pionowy. Samolot jest w barwie metalu, są na nim wymalowane oznakowania polskiego samolotu wojskowego – biało-czerwone szachownice oraz numer taktyczny 1527. Samolot umieszczono na metalowych podporach, z wypuszczonym podwoziem, w pozycji lotu wznoszącego. Na tabliczce, przymocowanej do podpór jest kilka informacji. Dane z tabliczki można potraktować jako dane źródłowe. Między innymi są na niej informacje, że jest to samolot wyprodukowany w Mielcu w 1956 r. Po wyeksploatowaniu, w 1976 r. został on ustawiony jako pomnik. Na tej tabliczce były również wiadomości bałamutne, że jest to samolot „konstrukcji polskiej". Lim-2 to licencyjna wersja samolotu MiG-15 bis produkcji radzieckiej (Butowski 1987).

Studentka miała potrzebę dodania również czegoś od siebie. Dopisała więc, że jest to przykład samolotu, na którym Polacy walczyli w czasie II wojny światowej (sic!). Pytana o datę zakończenia wojny i rok produkcji samolotu, nie potrafiła sensownie objaśnić powodu kwestionowania tej części tekstu. Jest to typowy przykład negatywnego wpływu braków w wykształceniu ogólnym na jakość opisu – niestety dość powszechny.

Wnioski

W opisie obiektu powinny być zawarte wszystkie te cechy, które są niezbędne, aby czytelnik (słuchacz) wyrobił sobie poprawne jego wyobrażenie. Jeśli takiego wyobrażenia nie można sobie wyrobić, to znaczy, że opis jest nieporadny lub niekompletny.

Na takie nieporadne opisy wpływ mają: brak umiejętności obserwowania, nieporadność językowa oraz braki w wiedzy ogólnej. Można tutaj domniemywać, że nieporadność i niechęć do czytania odbija się ograniczeniem znajomości cech obiektu, który ma być opisany (masa apercepcyjna). Powoduje to pominięcie lub nieporadny opis jego istotnych cech, który w konsekwencji nie pozwala na powstanie poprawnego wyobrażenia tego obiektu.

W tych rozważaniach nie można pominąć wpływu Internetu. Lenistwo umysłowe, niechęć do podjęcia wysiłku powoduje użycie internetowej wyszukiwarki. Niezrozumienie tekstu z Internetu powoduje, że te skopiowane i wklejone fragmenty zupełnie nie pasują do obiektu, często w rażący sposób.

Nieporadność studenckich obserwacji i opisu obiektu na ćwiczeniach z geografii turystycznej i na krajoznawstwie sprawia, że nauczenie tej umiejętności staje się jednym z priorytetowych celów dydaktycznych na tych przedmiotach. Nauczenie poprawnego opisu jest trudne do realizacji z powodu kłopotów z czytaniem i pisaniem ze zrozumieniem.

Narzucona urzędowo organizacja toku nauczania, sztywno zaplanowane cele i tematy do realizacji (eliminujące także rolę nauczyciela) nie sprzyjają wdrażaniu do obserwacji. Wiele zjawisk można obserwować wtedy, gdy występują. W świetle absurdalnych obecnie rygorów, przerwanie toku zajęć, np. na temat klasyfikacji obiektów turystycznych, żeby kilka zaledwie minut poświęcić na obserwację chmur soczewkowatych (*Cumulus lenticularis*) nad Karpatami jest niedopuszczalne. Chmury te niekiedy dobrze widać z okien sal wykładowych budynku Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Świadczą one o wystąpieniu w Karpatach wiatru halnego, silnie, negatywnie odczuwanego, zwłaszcza przez meteopatów. Obserwacja i umiejętność zaklasyfikowania tych chmur jest elementem wiedzy o silnie bodźcowych klimatach miejscowości górskich, pozwala na samodzielne stawianie prognozy pogody. Na zjawisko należy zwracać uwagę, kiedy wystąpi. Na zajęciach programowo poświęconych walorom rekreacyjnym terenów górskich może akurat nie wystąpić. Zostanie wtedy tylko jego omówienie, niewątpliwie mniej wartościowe od obserwacji.

Literatura/References

Alejziak, W. (2010). Teoretyczne podstawy i najważniejsze metody badania wielkości ruchu turystycznego (aspekty regionalne i lokalne). W: E. Dziedzic (red.), *Regionalne badania konsumentów usług turystycznych*. E. Dziedzic (red.), Warszawa: Polska Organizacja Turystyczna, 24–38.

Butowski, P. (1987). Samoloty MiG. Warszawa: Wydaw. Komunikacji i Łączności.

Cabaj, W. (1987). Kształtowanie i kontrolowanie wyobrażeń na proseminarium z geografii fizycznej. Problemy Studiów Nauczycielskich 3: 48–55. Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP.

Cabaj, W. (2002). O zmianach w nauczaniu wymuszonych wymogami egzaminacyjnymi. W: J. Kitowski (red.), *Czynniki i bariery regionalnej współpracy transgranicznej – bilans dokonań. 50 Zjazd Polskiego Towarzystwa Geograficznego*. J. Kitowski (red.), Rzeszów: 517–526.

Lijewski, T., Mikułowski, B., Wyrzykowski, J. (2002). Geografia turystyki Polski. Warszawa: PWE.

Piskorz, S. (red.). (1995). Zarys dydaktyki geografii. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Słownik terminologiczny sztuk pięknych. (2003). Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Notka biograficzna o autorze: Geograf, badania geomorfologiczne w Niecce Nidziańskiej, później tafonomiczne, nad sedymentacją diaspor w środowisku rzecznym. Zainteresowany także dydaktyką geografii i geografią turystyczną. Autor książek: *Pojęcia w nauczaniu geografii fizycznej*, *Obserwacje i pomiary w nauczaniu geografii fizycznej,* współautor *Geografii turystycznej*. Dłuższe pobyty w Australii, na Kresach Wschodnich i w Ziemi Świętej.

Biographical note of author: He is a geographer, who conducted the geomorphologic investigations in the Nida Basin, then investigation related to tafomony and sedimentation of the diaspore in the rivers. His research interests are related to geography teaching and geography of tourism. He is the author of: *Concepts in the teaching of physical geography*; *Observations and measurements in the teaching of physical geography*; a co-author of the *Tourism geography.* For longer periods he stayed in Australia, the Eastern Borderlands and in the Holy Land.

Wacław Cabaj, dr hab.
Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie
Instytut Geografii
ul. Podchorążych 2
30–084 Kraków
cabajw@wp.pl

FOLIA 170

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica VII (2014)

T.V. Vileyto, E.M. Rebko

"Nature of Saint-Petersburg" electronic educational edition as a mean of shaping ecological awareness in schoolchildren

Abstract

The article discusses in detail the contents of electronic educational edition of "Nature of St. Petersburg". It shows the scientific and methodological benefits, as well as the principles underlying the publication. Much attention is paid to the analytic section of the manual, especially to enable the development of ecological awareness of schoolchildren.

Key words: ecological culture; electronic publishing; electronic educational resources; educational resources; training pupils

The essence of modernization of school education is in the transition to the information society, and due to the global process of information as a strategy for further development of civilization. Specificity of formation of ecological culture of the student determines the search and necessitates the use of new teaching technologies, among which is the information technology. In practice, the computerization of education is closely related to the scientific basis for the creation, review and application of electronic publications and educational resources. The electronic educational publication – the book "Nature of St. Petersburg" (by V. Solomin E. Nesterov, O. Dziuba) and the teaching manual for the teachers (authors V. Solomin, E. Nesterov, N. Vereshchagina, T. Vileito) – contain a systematic and generalized materials on such issues as the environment and "small motherland". Readers (students and their parents) cannot be indifferent to the fate of their city after the reading. These publications have a high level of content; the quality of tools and good technical performance, with highly visual and logical presentation of the material. All this proves useful and beneficial in the education process, resulting in creative and active absorption of knowledge and skills connected with ecology.

The scientific and methodological construction of the book allows the teacher to carry out developmental education, whose mission is to organize the learning process in such a way that it provides a pupils-centered learning, in which the main subject of the education process is considered a schoolchild with their individual perception and level of environmental knowledge. The book meets the didactic, methodological and psychological requirements of the traditional textbook that match specific patterns of learning and, therefore, the principles of: science; availability;

activity; systematic; consistency; clarity; independence; taking into account features of cognitive mental processes, age and preparation of the student; and others. The principles are the theoretical basis for the creation and use of electronic educational publication in the formation of ecological culture of the school. They are being implemented through the selection, creation and delivery of educational material. The authors paid special attention to the selection and universality of information. It is connected with the base material of the book, which was produced by a careful selection of scientific terms and concepts, which was later supplemented with factual material that appeared as sophisticated digital data.

The principle of activity and independence is reflected in the rational combination and particular abilities and skills of independent work exhibited by pupils: self-control, the ability of analytical and synthetic thinking, the solution of education problems, preparation of messages, etc.

The principle of visibility, as well as taking into account the features of cognitive mental processes, specific age, and training of schoolchildren, is also reflected in the differentiation of textbooks for primary, secondary and explanatory information, e.g. using different font sizes and text colors, as well as including tasks with different levels of complexity. This principle is expressed in one of the most important areas in which the learning process can be optimized – its variability, which is in turn the basis of individual learning.

The electronic version of the book "The nature of St. Petersburg" is addressed to a wide audience and can be used as an additional source of information when studying the region during courses in geography, biology, history, the history of St. Petersburg, the basics of life safety, as well as optional and group work in additional education.

One section of the book, "The stone and the City", examines environmental issues, the "lifeless" nature of the Saint-Petersburg and its impact on the health of the population of the city. We discuss the influence of ecologically important factors (radon, man-made gases, waste water, etc.) on the environment and on the natural and cultural monuments. This section also describes the simplified methods of geo-environmental assessment, for example, of quality control (in this case – a visual assessment of an object or phenomenon in its entirety or part thereof) of buildings and cultural monuments, etc.

The second section, "Wildlife", shows the richness and diversity of Petersburg flora, which has retained original features and wildlife, and has adapted to the metropolis conditions. Description on the Nevsky Prospect reveals the amazing features of the natural environment of the historic centre of St. Petersburg.

Part three, "Environmental safari", discusses the causes and history of the emergence of protected areas (PAs) of St. Petersburg; a rich and diverse collection of flora and fauna and their conservation value for the city and the North West Russia. This section provides information about new protected areas and plans for their development, characterizes activities carried out on the territory of protected areas and discusses their impact on the health of the city population.

It seems that the foundations of ecological culture were efficiently generated using a relatively new teaching methods, the occurrence of which is precisely related to the development and use of electronic media and educational resources in the

educational process: the modeling method, the case study method, the game method, design and method of information resource (Gorbachev 2012; Solomin 2007).

Method of information resource based on students' working with educational electronic edition is quite traditional. The main advantage of the method is the possibility of repeated processing of the information at students' convenience and at their own pace. The task of the teacher, using the method of information resources in training, is to find the right questions and problems, to advise and to orient pupils to work with them, to manage the activities of the pupils, to share specific knowledge, to select and order electronic resource, and to control knowledge through the organization hours:

- with the tables: geological time table, Petersburg rocks table, timing of the flowering (pollination), plants that are pollen allergens in St. Petersburg, a table of plants growing in the Nevsky Prospekt and its neighbourhood, the table of protected areas;
- with schemes: the structure of the Earth, the scale of hardness, orography scheme of Petersburg and its surroundings;
- with maps and schematic map: geological map of the surrounding area of St. Petersburg, schematic map of the maximum scope of the last glaciation of the Quaternary period;
- with aerial photos: Petersburg from space, the Neva River delta, the region, great lakes of Europe, the cyclone over Petersburg;
- as well as with a wide range of images.

This method differs from the conventional method by:

1) using electronic educational resources found on the Internet;
2) the number of information resources and educational ties between the two being almost unlimited;
3) allowing pupils to find their own approach to the material, as well as to deepen and broaden the knowledge, based on their individual abilities and interests;
4) hypermedia technologies used on the Internet, with their potential to build into the material under study, photos, animations, video and voice information.

The main purpose of the method is the expansion and consolidation of theoretical and empirical knowledge of pupils and their using it.

A special place in the study of nature and ecology of the region is given to the method of projects. It is based on the cognitive development of students' interest, critical thinking, the ability to construct their own knowledge, to navigate in the information space, the development of expertise in the subjects related to the theme of the project. This method has always focused on the organization of independent work of pupils (individual, in pairs or in a group), for a certain time. It distinguishes (in accordance with the dominant method underlying the project): research, creativity, adventure – games, information, and practice- oriented projects.

The project "Save the city in which we live" can serve as an example of this kind of activity. The purpose of it is to study local environmental problems on the example of soil, water, air, and to find ways to solve them.

The main idea is the personal responsibility of each student. It is up to them what the city will be like. This project is aimed at pupils from grades 7 and 8 (and older). The activity is group-based (5–7 people per group). The number of groups is determined by the number of units of the project: the sanitary and hygienic

characteristics of St. Petersburg (or one of the regions), the protection of air, soil sanitary protection, hygiene and drinking water supply, waste disposal, sanitary surveillance of physical factors, etc. The work can be carried out as an experiment that pupils conduct not only in school but also in the centers of Sanitary Control of St. Petersburg, in parks, in specialized laboratories, using information from the site of the Committee on Environmental Management, Environmental Protection and Ecological Safety of St. Petersburg. Experiments may include: hygiene of water sources, wells and springs, soil (a school site or the neighborhood), the monitoring of the atmosphere, the effect of the acidity of the aqueous solution on the absorption of heavy metals by plants, a simulation study of environmental disasters and their impact on vital functions of living organisms. For each of the proposed areas of study pupils can make worksheets, charts, diagrams, reflecting the state of the environment of St. Petersburg (Vereshchagina, Vileito 2007).

Working on the project allows pupils to see the diversity of the city in broader context. The project contributes to the formation of principles in their daily lives. Pupils learn to make lists, reports, take photographs, draw, produce one-time or periodic newsletters, speak to the students of the class or school, work with other schools in the district, write articles in their local newspaper, etc. Cooperative learning has additional benefits. It has academic-work characteristics. It is not only about the work of pupils in the groups with network partners, but also about using new means of information and developing in students communicative writing skills in students.

If a pupils has the skills to work with e-learning resources and telecommunication systems, by using the educational project they can connect to their own material. This allows them to move to a new, higher level of using electronic resources for choosing the educational information. E-learning resources in this case can be seen as a tool of learning and self-development, which in turn contributes to the manifestation of social and cognitive activity of students, which is one of the important components in shaping the world, methodological knowledge and ecological culture. The method uses new forms of organization of the education process, such as webinars and virtual tours, creating a simple electronic educational resources as a result of the collective search and educational activities of students (Gorbachev 2012; Solomin 2007).

If a game method is used, one should take into account that the goals of the game for the pupils and the teacher can be different. If the pupil is committed to achieving the objectives of the actual game (winning), the teacher poses more serious ones: changing the general way of thinking; acquiring knowledge, skills and abilities required to solve problems in a particular section of the program; applying particular methods in order to solve problems of a certain type. In such a case the decision is personal making it a meaningful practice-oriented task. The nature of the urban environment can be studied with the help of games. Games are one of the oldest means of education and training of children. The main aim of the game is not the result, but the process that generates a certain knowledge and skills, creativity and valuable opportunity of relating to the reality which strengthens its developmental value associated with finding the right solutions. While explaining the nature and environmental problems of a megapolis, the teacher can play by the rules or,

depending on the level of creativity, invent their own. Game methods must be used separately and in a particular system.

Playing by the rules (desktop) is more suitable for the initial stage of training topics, such as in the "Stone and the City", in the study of the geographical location of the city, the main minerals, rocks, St. Petersburg, etc. They will help the absorption and retention of content and will take up relatively small amount of time at the end of the lesson, or at the stage of checking homework. Gaming system according to the rules can be summarized as follows: games on the assimilation of the nomenclature of numerical values, the definition of silhouettes, properties, concepts (What is it? Who is it?), crosswords or situational problems. Board games can be divided into two stages which are closely related to each other. The first phase is the development of the game master. Then, the teacher offers the game to students. At the first stage it is important to skillfully introduce pupils to the game, without imposing it. At the second stage, pupils are playing with the guidance of a teacher. Thus the main idea is not the technique of creating a board game, but the ability to use a textbook map, directory, additional literature on geography, including the book "The Nature of St. Petersburg", to ask proper questions and set goals. They have to apply their knowledge to new situations.

Creative games are flexible, as rules can be easily changed during the game, they do not take a lot of time and can be used at the end of the study subjects and sections in order to verify, consolidate and systematize the acquired material. These include games, competitions (WHC, quizzes, competitions, tournaments), role play, games, travel. In contemporary times computer games allow not only to consolidate the knowledge, but also to make decisions. Various forms of creative tasks encourage students to conduct research during the study of the nature of St. Petersburg, to uncover and develop the creative abilities of an individual. Pupils are given opportunity to use imagination, develop polemical and speaking skills.

Relevant, based on the objectives of Ecological Culture School, is the use of case method. Valuable judgments are formed when thinking about real-life situations related to the ecological processes in the city. The solution case studies with practical orientation, with justification of the selected solutions allow students to not only understand the real problems of life, perhaps extreme, but also to update a certain set of knowledge (including local history), necessary for the assimilation of the resolution of the problem (Solomin 2007).

This is the so-called SENSE problem (situational) – a new type of independent work with a clearly defined requirement to express their attitude, their assessment of the present situation. The book has a great potential in the implementation of the case method to solve problems with the use of local history material. Various real scientific or political issues can be included in its scope. For example, it is appropriate to solve a situational problem of the real consequences of environmental emergencies arising in freshwater aquatic and sedimentary environments in St. Petersburg and the surrounding area – a violation of water and ground systems. Petersburg is a city with a wide variety of water bodies in different condition. Tasks can include: City by the Sea, a town in the Delta, the city on the Neva River, the town near the largest lake in Europe – the Ladoga Lake, the city with various types of underground mineral waters. Tasks can be of different levels of difficulty.

Working with the method of modeling is a new form. It can be done both individually and in groups. Students must identify the most significant problems in a given case, pick up the material needed for the analysis of the problem, the underlying modeling jobs, etc. For example, students are asked to cut out the old card circuit in St. Petersburg and the surrounding area and model: a) the geographical location of the city and its surroundings, b) its position in the different geological time, c) the vegetation cover of Nevsky Prospekt and its courtyards, etc. A more difficult task for simulation can be offered at the end of the course and constitute creating their own integrated model of the nature of St. Petersburg and its surroundings in the present or in the near future. This complex task requires mastering modeling techniques at the research level. It involves the incorporation and implementation of a number of more specific tasks to determine the cause-and-effect relationships and displays geographic zoning laws, building a comprehensive characteristics of the area, mapping the „Nature of St. Petersburg and its surroundings", proposals for the economic development of the city, etc (Gorbachev 2012).

Forms of tasks used in the formation of ecological culture of students using electronic educational publications may also be different.

Thus, the educational potential of electronic educational publishing creates the necessary preconditions for the emergence of intrinsic motivation of student motivation and create a "shift to the ultimate goal", which is especially important in training students in the field of environmental education. The ability to control the process of cognitive activity with the use of electronic publications and educational resources in the formation of ecological culture creates a positive incentive for each student. Resources contribute to the provision of real freedom of students to choose educational tasks and supporting information according to their individual abilities and aptitudes. This trend toward differentiation and individualization of learning enables for more efficient application of ecological knowledge and shaping an ecologically aware student.

References

Gorbachev, S. (2012). Formation of the system of knowledge about natural hazards through solutions case studies to date OBZH. *Proceedings of the Volgograd State Pedagogical University.* 7 (71), 98–102.

Nesterov, E., Solomin, V., Vereshchagina, N., Vileito, T. (2007). Nature of St. Petersburg: Instructor's Manual: Teacher's Book. St. Petersburg: LLC "TESSA".

Vereshchagina, N., Vileito, T. (2007). The book as a means of forming the image of the city. IN: *Geography: science and education in the "public – school – university": proceedings of the international scientific – practical conference.* St. Petersburg: Asterion, 143–146.

Biographical note of author: The author has published more than 50 papers. Research interests of the author include: methods of teaching geography; natural science; local history; life safety; general pedagogy; school pedagogy of higher education.

T.V. Vileyto
Herzen University
Saint-Petersburg
Russia

Biographical note of author: The author has published more than 40 papers on security and science education. Research interests of the author include: life safety of children and adults; higher education in today’s world; human security and protection against natural and man-made disasters; human security in the society.

E.M. Rebko
Herzen University
Saint-Petersburg
Russia
Elvira@mail.ru

FOLIA 170

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica VII (2014)

Michał Zatorski

Idea geografii regionalnej jako przedmiotu nauczania w okresie kryzysu geografii w szkole

Streszczenie

Współczesna geografia jako przedmiot nauczania przeżywa aktualnie kryzys, w dobie wdrażanych już od końca lat 90. zmian w systemie oświaty. Odzwierciedla się to zanikiem geograficznego – spójnego i syntetycznego myślenia u uczniów szkół podstawowych, a także gimnazjów. Nowy przedmiot szkolny – przyroda, stała się powodem utraty pierwotnego holistycznego charakteru geografii. Obecnie, wychodząc naprzeciw teoretycznym oczekiwaniom rynku pracy, geografia stała się przedmiotem społecznie zmarginalizowanym, co odzwierciedla się w redukcji liczby godzin lekcyjnych, tworzeniu profili klas nieuwzględniających rozszerzenia „geograficznego" oraz nastawieniu uczniów i rodziców. Z obecną sytuacją geografii pogodzili się już nawet geografowie, a wystarczy przecież spojrzeć w przeszłość i przekonać się, co stanowiło siłę geografii jako przedmiotu nauczania. Wacław Nałkowski w 1907 roku stwierdził, że geografia to dziedzina, która pozwala myśleć naukowo, czuć estetycznie oraz działać praktycznie, wraz z historią urealnia nam rzeczywistość i pozwala wydobyć z niej to, co dla nas istotne. Należy więc powrócić do geografii regionalnej i jej typologicznych opisów krajobrazu propagowanych przez klasyków nowożytnej geografii.

Słowa kluczowe: geografia; geografia regionalna; nauki geograficzne; opis krajoznawczy; opis typologiczny

The idea of regional geography as a subject during the crisis of geography at school

Abstract

Contemporary geography is experiencing a crisis as a school subject, in light of the changes in the education system, which are being implemented in Poland since the 1990s. This is reflected by geographic atrophy – lack of a coherent and synthetic thinking exhibited by students of primary and lower secondary schools. New school subject – natural science –caused the loss of the original holistic nature of geography. Currently, in order to meet the expectations of the labor market, geography became the subject socially marginalized, which is reflected in the reduction of teaching hours; number of "non-geography majors"; and in the attitude of pupils and parents. With this state of things even the geographers themselves have come to terms. They are the ones, however, who should look back and remind themselves of the power of

geography as a subject in the past. Wacław Nałkowski wrote in 1907 that geography allows you to think scientifically, perceive aesthetically, and act practically. Along with history it constitutes the "real" in "reality" and allows us to take from it what is important to us. We should therefore return to the regional geography, to typological descriptions of landscape, promoted by the canonical authors of modern geography.

Key words: geography; regional geography; geographical sciences; description of touring; typological description

Przyczyny kryzysu geografii jako przedmiotu nauczania

W dobie zasadniczych przemian gospodarki, zmian ustrojowych i światopoglądowych lat 90. edukacja w Polsce (w tym edukacja geograficzna) wymagała zmian. Jednak przekształcenia, które wdrożono w ciągu ostatnich 20 lat nie przyniosły zadowalających efektów kształcących i wychowawczych. Pierwsze pokolenie młodych ludzi, których objęła reforma systemu szkolnego, wprowadzona 1 września 1999 roku, wkracza obecnie w dorosłe życie, kończąc studia i podejmując pracę zarobkową. To „pokolenie reform edukacyjnych" na bazie własnych doświadczeń, jak również nauczyciele szkolni i akademiccy, dostrzegają regres w przygotowaniu merytorycznym oraz jakości kształcenia. Zamiast starego modelu edukacji „ukierunkowanej na encyklopedyczne przekazywanie dużej ilości wiedzy i przedmiotowe traktowanie ucznia" otrzymano nowy model „ukierunkowany na unikanie nabywania wiedzy i przedmiotowe traktowanie nauczyciela". Z obawą patrzy się również na nowe nadchodzące rozwiązania związane z reformą oświaty wprowadzoną 1 września 2009 roku.

Mimo, iż zakres treści geograficznych w bloku przyrodniczym realizowanym na II etapie edukacyjnym jest porównywalny z okresem przed reformą oświaty z 1999 roku, to sam fakt, że nosi on nazwę „przyroda" obniża rangę i znaczenie samej geografii (Groenwald i in. 2008). Nauczyciele uczący przedmiotów przyrodniczych również musieli dostosować się do nowej sytuacji, podejmując różnego rodzaju kursy i studia podyplomowe. Sami jednak przyznają, iż ucząc „przyrody" niejednokrotnie podkreślają i uwypuklają, czasami nawet nieświadomie, zagadnienia ważne z punktu widzenia ich rodzimej i wyuczonej dziedziny naukowej. Obecnie, nie zważając na błędy z przeszłości, wdrożono również przyrodę na IV etapie edukacyjnym. Z założenia ten nowy przedmiot szkolny ma być przeznaczony dla uczniów niezainteresowanych zagadnieniami przyrodniczymi, choć forsuje się go używając tych samych haseł jak z przed laty – holizm i interdyscyplinarność. Paradoksem w tym wszystkim jest to, iż geografia jako przedmiot, u którego podstaw metodologicznych leży holizm i holistyczne podejście znalazł się już drugi raz w historii w bloku przedmiotowym, którego ideą jest całościowe rozumienie i opisywanie świata (Jakubowski 1996; Pulinowa 1996). Być może powodem tego zjawiska jest modna tendencja do wąskiego, specjalistycznego opisu rzeczywistości, której uległa również geografia (Wilczyński 1996, 2003, 2011a,b). Zapomniano przy okazji o nadrzędnej roli geografii w budowaniu spójnych struktur wiedzy o świecie. Konsekwencjami tych działań (bezpośrednich w postaci reform oraz pośrednich światopoglądowych) jest marginalizacja geografii jako przedmiotu nauczania w szkołach. Odzwierciedla się to poprzez: redukcję godzin lekcyjnych, tworzenie „marketingowych" profili klas – nieuwzględniających rozszerzenia „geograficznego", ograniczonej liczby tzw.

„innowacji pedagogicznych" z zakresu geografii oraz obojętnego stosunku do tego przedmiotu samych uczniów i ich rodziców (tab. 1). Można odnieść wrażenie, że z niekorzystną pozycją geografii pogodzili się już także geografowie.

Tab. 1. Innowacje pedagogiczne w województwach małopolskim i mazowieckim z zakresu geografii, w roku szkolnym 2012/13

Województwo	Innowacje pedagogiczne ogółem	Innowacje pedagogiczne z geografii	
		liczba	udział procentowy [%]
małopolskie	151	3	1,9
mazowieckie	302	8	2,6

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Kuratorium Oświaty

Idea geografii regionalnej w nowej klasycznej odsłonie

Geografia to przedmiot szkolny o dużym znaczeniu w historii Polski oraz wielu innych narodów. Do geograficznych opisów ojczystego kraju odwoływali się artyści, poeci, a także politycy. Adam Mickiewicz w swoich utworach niejednokrotnie korzystał z terminów i sformułowań, które jednoznacznie wskazują na jego dobrą znajomość geografii. Podobnie Józef Piłsudski, który geografię i historię w swojej edukacji uważał za priorytetowe, co zresztą przekładało się na zdobywane przez niego stopnie szkolne. Podczas zaborów, to właśnie geografii, historii i języka polskiego nauczano w ukryciu, w obawie przed prześladowaniami. To stanowi kolejny dowód na to, jak wartościowym i ważnym przedmiotem szkolnym była geografia. Trzeba zatem podkreślić, że geografia jak i historia to dziedziny w największym stopniu wzbudzające poczucie tożsamości narodowej, a dodatkowo kształtujące postawy patriotyczne. Ponadto Andrzej Stasiuk w swojej książce pt. *Jadąc do Babadag* stwierdził, że geografia porządkuje nam rzeczywistość, nieustannie zmuszając nas do myślenia, czyli innymi słowy, do tworzenia korelacji i związków przyczynowo-skutkowych (Flis 1983; Stasiuk 2004).

Czym powinna być w takim wypadku nowoczesna geografia szkolna?

Aby odpowiedzieć na to pytanie, należy nawiązać do klasyków nowożytnej polskiej dydaktyki geografii, tj. Wacława Nałkowskiego (1851–1911), Stanisława Pawłowskiego (1882–1940) i Jana Flisa (1912–1993) (fot. 1). Byli to prekursorzy, a przede wszystkim zwolennicy opisu krajobrazów i regionów jako formy poznania otaczającej nas przestrzeni. Należy jednak zdać sobie sprawę ze współistnienia dwóch płaszczyzn geografii i to nie jak by się mogło zdawać geografii fizycznej i geografii społeczno-ekonomicznej, lecz nauk geograficznych (analitycznych) i geografii pojmowanej jako całość (syntetyczna dziedzina nauki). Stanisław Pawłowski już w roku 1938 roku określił bardzo trafnie tę niezmiernie ważną cechę geografii stwierdzając, że geograf analityk to ten, który przygotowuje grunt i materiał, a geograf syntetyk tworzy w nauce. Nadrzędnym i ostatecznym celem badań geograficznych zawsze będzie jednak uzyskanie obrazu, czyli syntezy – krajów, krajobrazów

lub regionów. Geografia bada więc najogólniej krajobraz geograficzny, czyli barwny obraz zjawisk na granicy atmosfery i powierzchni Ziemi, pojmowany zarówno syntetycznie, jak i analitycznie (Pawłowski 1938; Grzybowska 1983; Wilczyński 2011a,b).

Współistnienie obok siebie geografii, jako samodzielnej syntetyzującej wiedzę dziedziny oraz nauk geograficznych daje nowoczesnej geografii ogromne szanse rozwoju, jako przedmiotu interesującego i otwierającego oczy na świat. Krajobrazy i regiony można wówczas poznać syntetycznie, uwzględniając wszystkie możliwe zależności, jak i analitycznie z wykorzystaniem osiągnięć nauk geograficznych. Geografia, podobnie jak historia, urealnia nam rzeczywistość, nadaje jej pewien kształt i pozwala wydobyć z niej to, co dla nas istotne oraz ważne (ryc. 1). Obecnie w erze rozwoju technologii i nieograniczonego dostępu do informacji ta geograficzna umiejętność selekcji i obserwacji świata staje się niemal niezbędna.

Fot. 1. Klasycy nowożytnej polskiej dydaktyki geografii: W. Nałkowski (1851–1911), S. Pawłowski (1882–1940) i J. Flis (1912–1993)

Źródło: http://starepowazki.sowa.website.pl/Pochowani/NalkowskiWaclawPiotrLudwik.html; Pawłowski 2006; Wojtycza 2005

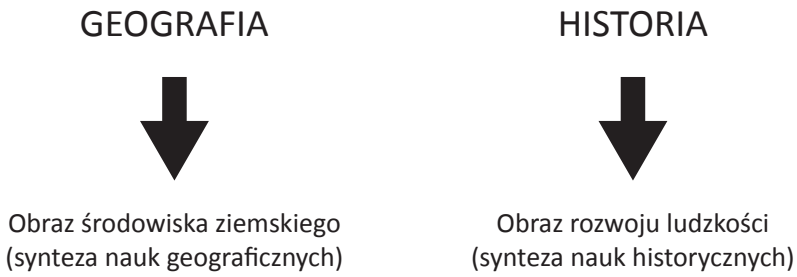

Ryc. 1. Przedmioty szkolne syntetyzujące wiedzę z nauk szczegółowych

Źródło: Opracowanie własne

Wacław Nałkowski w 1907 roku pisał, że „Geografia pozwala myśleć naukowo, czuć estetycznie, działać praktycznie". Odzwierciedleniem tych słów są przepiękne opisy krajobrazów, przedstawione przez niego w kilku częściach *Geografii malowniczej* (Nałkowski 1909a,b, 1911). Dotyczą one fizjografii poszczególnych kontynentów, ale i uwzględniają własne spostrzeżenia autora z podróży, w sposób niezwykle barwny oraz interesujący. Stanisław Pawłowski stworzył natomiast jedną z najciekawszych koncepcji edukacji geograficznej opartej na geografii regionalnej. Jego *Kraje i mórza europejskie* oraz *Kraje i morza pozaeuropejskie* nawiązują do aktualnego układu treści w polskich podręcznikach, choć wykorzystanie przepięknych opisów typologicznych odbiega od współcześnie powszechnego – „encyklopedycznego". Niekiedy trudno nawet uwierzyć, iż miejsca opisywane w dawnych i aktualnie obowiązujących podręcznikach to te same kraje, krajobrazy, czy wreszcie regiony (Pawłowski 1921, 1935, 1943). Przy uwzględnieniu współczesnych osiągnięć nauki oraz znajomości sytuacji geopolitycznej państw, koncepcja edukacji geograficznej Pawłowskiego idealnie wpisałaby się w obecne potrzeby edukacyjne.

Jan Flis również był zwolennikiem barwnych i malowniczych opisów typologicznych, które przenosiły nas w krajobraz lasu równikowego, krajobraz wulkaniczny, krajobraz zwrotnikowy Asuanu, krajobraz śródziemnomorskich Włoch, czy też krajobraz Cieśnin Czarnomorskich. Czytając je, ma się niekiedy wrażenie, jakby widziało się kolory oraz czuło smaki i zapachy egzotycznych roślin lub przypraw (Flis 1949a-e, 1950, 1967, 1969, 1983). Opisy tych odległych krajobrazów oddziaływają więc na nasze zmysły, a przez to są lepiej zapamiętywane i rozumiane.

Nowa koncepcja kształcenia geograficznego w szkole

W dotychczasowych koncepcjach kształcenia geograficznego brakowało konsekwencji w realizowanych zagadnieniach. Unika się również problemowego podejścia, które jest kluczem do zrozumienia specyfiki danego krajobrazu lub regionu. Moja propozycja układu treści to tylko głos w dyskusji, sygnalizujący potrzebę zmiany, ze względu na niezbyt optymistyczną sytuację geografii w polskich szkołach. Pewne uporządkowanie zagadnień geografii regionalnej nie jest jednak niczym nowym, to raczej powrót do idei geografii i sprawdzonych rozwiązań, które dają szansę poprawy jakości i efektywności kształcenia. Koncepcja ta nawiązuje do podręczników kształcenia geograficznego, jakie zaproponowali przed laty prof. Stanisław Pawłowski, a także prof. Jan Flis (tab. 2 i 3). Zakłada ona poznanie pełnego obrazu Ziemi począwszy od najbliższej okolicy, aż do osiągnięcia przez uczniów pełnej percepcji i zrozumienia praw rządzących stosunkiem człowieka do Ziemi. Koncepcji Pawłowskiego nie należy jednak przenosić w całości na grunt dzisiejszej edukacji. Trzeba traktować ją raczej jako ideę, przy uwzględnieniu współczesnej problematyki oraz korelacji międzyprzedmiotowej (przede wszystkim z historią).

Tab. 2. Koncepcja kształcenia geograficznego w oparciu o edukację regionalną – II i III etap edukacyjny

Etap edukacyjny	Klasa	Zakres poznawczy	Charakterystyka
II	IV	Najbliższa okolica	Opisy krajoznawcze zmierzające do poznania własnego kraju – istotna rola w wychowaniu społeczeństwa, rozbudzenie uczuć patriotycznych, przywiązanie do ziemi ojczystej
	V	Najbliższy region	
	VI	Polska	
III	I	Wstęp do geografii fizycznej	Opisy typologiczne wskazujące na problematykę regionów – ukazują geografię, jako naukę samodzielną o środowisku ziemskim, rozważanym antropocentrycznie
	II	Geografia krajów i mórz europejskich	
	III	Geografia krajów i mórz pozaeuropejskich	

Źródło: Opracowanie własne

Tab. 3. Koncepcja kształcenia geograficznego w oparciu o edukację regionalną – IV etap edukacyjny

Przyrodnicze nauki geograficzne	Społeczno-ekonomiczne nauki geograficzne
Kartografia Astronomia Meteorologia Klimatologia Hydrologia Geologia Geomorfologia Gleboznawstwo Biogeografia	Geografia rolnictwa Geografia przemysłu Geografia usług Geografia osadnictwa Geografia miast Geografia społeczna
Opisy wskazujące drogi do rozwiązania regionalnych problemów w oparciu o nauki geograficzne, które są wyrazem związku geografii z innymi gałęziami wiedzy ludzkiej	

Źródło: Opracowanie własne

Wnioski

Historia już wielokrotnie pokazała nam, że rewolucje rzadko dają pozytywne i trwałe zmiany. Natomiast najkorzystniejsze efekty uzyskuje się w wyniku ewolucji (Reńda 2010). Podobnie twierdził prof. Jan Flis, który w wywiadzie, na pytanie dotyczące reformy oświaty w pierwszej połowie lat 90. odpowiedział: „Wciąż robimy rewolucję. Jestem zwolennikiem powolnej ewolucji, doszlifowywania programów, a nie jakichś rewolucyjnych zmian" (Banaśkiewicz-Cabaj, Cabaj 2007). Warto więc w najmłodszych latach edukacji powrócić do geografii krajoznawczej, aby podkreślić jej istotne znaczenie w wychowaniu społeczeństwa i kształtowaniu postaw przywiązania do ziemi ojczystej. W kolejnych latach, poprzez opisy krajobrazu wskazać problematykę regionów świata i rozbudzić zainteresowania poznawcze uczniów. Propagowane przez W. Nałkowskiego, S. Pawłowskiego i J. Flisa typologiczne opisy krajobrazu, odrzucające zbędny encyklopedyzm są najlepszym sposobem na

osiągnięcie tego celu. W następnych latach edukacji należałoby natomiast wskazać znaczenie nauk geograficznych jako drogi do rozwiązania problemów społecznych, politycznych i ekonomicznych współczesnego świata. Uczyni to z geografii naukę pojednania pomiędzy narodami, w myśl słów Stanisława Pawłowskiego „Jedna jest Ziemia i jeden człowiek na niej" (wykład inauguracyjny, 1932). W ten sposób geografia przygotuje uczniów także do życia obywatelskiego, uzupełniając nauczane treści o elementy edukacji antydyskryminacyjnej. Rola i wartość jednolitej oraz spójnej koncepcji kształcenia geograficznego będzie więc ponadczasowa.

Literatura/References

Banaśkiewicz-Cabaj, K., Cabaj, W. (2007). Rozważania Jana Flisa o nauczaniu geografii. Kielce: Wyd. Instytut Geografii Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego.

Flis, J. (1949a). Asuan, *Poznaj Świat*, 2, 1–6, 15–19.

Flis, J. (1949b). Krajobraz wulkaniczny, *Czytelnik*, 2, 531, 2, 43.

Flis, J. (1949c). Krajobraz wybrzeży morskich, *Czytelnik*, 2, 499, 1, 79.

Flis, J. (1949d). Włochy, *Poznaj Świat*, 2, 10–12, 195–215.

Flis, J. (1949e). Jak powstała rzeźba Sądecczyzny, *Rocznik Sądecki*, 2.

Flis, J. (1950). Cieśniny Czarnomorskie, *Poznaj Świat*, 3, 4–6, 53–57.

Flis, J. (1967). Kraje himalajskie. W: A. Zierhoffer (red.), *Geografia Powszechna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Flis, J. (1969). Wstęp do geografii fizycznej. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.

Flis, J. (1983). Opisy krajobrazu. *Geografia w Szkole*, 36, 1, 12–20.

Groenwald, M., Plit, F., Rodzoś, J., Szkurłat, E., Tracz, M. (2008). Raport o stanie geografii szkolnej w nowym systemie oświaty w Polsce. W: R. Wiśniewski, W. Gierańczyk (red.), *Dokumentacja Geograficzna – Geografia we współczesnym systemie kształcenia.* Warszawa: 38, 5–17.

Grzybowska, I.M. (1983). Krajobraz – pojęcie, metody badań i klasyfikacje. *Geografia w Szkole*, 36, 1, 7–11.

Jakubowski, M. (1996). O myśleniu filozoficznym i poszukiwaniu zasad porządkujących wiedzę geograficzną. W: M.Z. Pulinowa (red.), *Człowiek bliżej Ziemi. O teoretycznych podstawach nauczania geografii i ich praktycznym zastosowaniu.* Warszawa: WSiP, 68–84.

Nałkowski, W. (1907). Geografia szkolna (rozumowa), wyd. II.Warszawa: M. Arct.

Nałkowski, W. (1909a). Geografia malownicza: z wrażeń podróżników, 3, Ameryka Północna. Warszawa: M. Arct.

Nałkowski, W. (1909b). Geografia malownicza: z wrażeń podróżników, 4, Afryka. Warszawa: M. Arct.

Nałkowski, W. (1911). Geografia malownicza: z wrażeń podróżników, 5, Azja. Warszawa: M. Arct.

Pawłowski, S. (1921). Geografia dla klas wyższych. Kraje i morza europejskie, 2, 1. Lwów-Warszawa: Książnica Polska T-wa Nauczycieli Szkół Wyższych.

Pawłowski, S. (1935). Kraje i morza pozaeuropejskie: podręcznik geografii dla klasy III gimnazjalnej. Lwów-Warszawa: Książnica-Atlas.

Pawłowski, S. (1938). Geografia jako nauka i przedmiot nauczania. Lwów-Warszawa: Książnica-Atlas.

Pawłowski, S. (1943). Geografia Polski dla I klasy gimnazjalnej. Jerozolima: Urząd Oświaty i Spraw Szkolnych.

Pawłowski, Z. (2006). Prof. dr phil. Stanisław Pawłowski (1882–1940). Dębowczanin. Geograf i nauczyciel. Profesor i Rektor Uniwersytetu Poznańskiego. Poznań: Wydawnictwo Kontekst.

Pulinowa, M.Z. (red.). (1996). Człowiek bliżej Ziemi. O teoretycznych podstawach nauczania geografii i ich praktycznym zastosowaniu. Warszawa: WSiP.

Reńda, W. (2010). Reforma i co dalej…, *Foton*, 110, 53–56.

Stasiuk, A. (2004). Jadąc do Babadag. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne.

Wilczyński, W. (1996). Idea przyrody w historii myśli geograficznej. Kielce: Wydawnictwo Jedność.

Wilczyński, W. (2003). Autonomia i jedność geografii. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.

Wilczyński, W. (2011a). Tradycyjne i nowe poglądy na tożsamość geografii. P*odstawowe idee i koncepcje w geografii*, 5, 23–25.

Wilczyński, W. (2011b). Ideowe źródła i tożsamość geografii. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego.

Wojtycza, J. (2005). Wspomnienia o Janie Flisie. *Konspekt*, *Pismo Akademii Pedagogicznej w Krakowie*, 21(1).

Notka biograficzna o autorze: Absolwent geografii z przyrodą na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie. Po zakończeniu studiów podjął pracę w charakterze nauczyciela geografii w Gimnazjum nr 1, a od roku 2013 zatrudniony w Gimnazjum nr 13 w Krakowie. W tym samym roku rozpoczął również studia doktoranckie z zakresu geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Swoje zainteresowania badawcze koncentruje na geologicznych uwarunkowaniach rozwoju rzeźby Beskidu Niskiego oraz geografii regionalnej ze szczególnym uwzględnieniem konfliktów na tle etnicznym i narodowościowym w Europie Wschodniej i Południowej. Doświadczony przewodnik górski, pilot wycieczek, a także organizator kilkunastu studenckich wyjazdów podróżniczych.

Biographical note of author: He graduated from geography with natural science from the Pedagogical University of Cracow. After graduating, he took a job as a geography teacher at Lower Secondary School No. 1, and from 2013 worked at Lower Secondary School No. 13 thirteen in Krakow. In the same year he also began his doctoral studies in geography at the Jagiellonian University in Krakow. His research interests are focused on the geological determinants of the land relief of Low Beskids and regional geography with particular emphasis on ethnic conflicts in Eastern and Southern Europe. He is an experienced mountain guide, tour guide and organizer of several student trips.

Michał Zatorski, mgr
Uniwersytet Jagielloński
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
ul. Gronostajowa 7
30–387 Kraków
michal.zatorski@uj.edu.pl

FOLIA 170

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica VII (2014)

Zygmunt Tomasz Gajowniczek

Gmina jako obszar odniesienia w edukacji regionalnej. Edukacja regionalna w gminie Latowicz – innowacja pedagogiczna

Streszczenie

Edukacja regionalna dotyczy „własnego regionu" – indywidualnej dla każdego człowieka przestrzeni geograficznej, z którą się on utożsamia. Istotne znaczenie odgrywają silne związki emocjonalne oraz odniesienie do własnej historii i dziedzictwa kulturowego. Większość opracowanych dotychczas programów edukacji regionalnej odnosiła się do dużych jednostek: województwa, krainy historyczno-geograficznej. Tymczasem uczniowie utożsamiają „własny region" z niewielkim obszarem zbliżonym do gminy. Gmina powinna być zatem podstawowym obszarem w edukacji regionalnej, co wynika z dopasowania do naturalnych możliwości poznawczych uczniów, pokrywania się tego terenu z obwodem szkolnym oraz możliwościami finansowania realizacji edukacji regionalnej jako odrębnego modułu przedmiotowego, który wydaje się najodpowiedniejszy. W zakres treści nauczania (wynikających ze specyfiki miejsca) powinny wchodzić zagadnienia ze wszystkich dyscyplin, bez faworyzowania którejkolwiek, a szczególnie historii i dziedzictwa kulturowego. Taki eksperymentalny program nauczania realizowany był w latach 2001–2014 w gminie Latowicz (powiat miński, województwo mazowieckie) jako innowacja pedagogiczna.

Słowa kluczowe: edukacja regionalna; mała ojczyzna; własny region

Commune as reference area in regional education. Regional education in Latowicz commune – pedagogical innovation

Abstract

Regional education refers to "the own region" – that is the particular geographical, social and natural space a person identifies with. Strong emotional relations, history and cultural heritage are of great importance. Most programmes of regional education adopt a voivodeship, province or a historical district as "the own region":. Meanwhile, the pupils identify their "own region" with a small area, similar to the commune in which they live. The commune (municipality) should be therefore the basic reference area in regional education. In Poland the commune is often a school district thus it should be included in a separate module of the teaching of regional education, as it appears to be the most suitable one. The teaching content (reflecting the nature of the region) should include knowledge from all disciplines, in particular geography, history, and cultural heritage, without favouring any of them. The

experimental programme of regional education, realized in 2001–2014 in the Latowicz commune (Mińsk County, Mazovian Voivodship), is a considerable pedagogical innovation.

Key words: regional education; small motherland; own region

Wprowadzenie

Edukacja regionalna, czyli nauczanie o „własnym regionie", chociaż zawsze stanowiło ważny element w procesie dydaktycznym i wychowawczym, o czym świadczą choćby prace J. A. Komeńskiego (1959), H. Kołłątaja (1790), S. Staszica (1926), S. Żeromskiego (1929), A. Patkowskiego (1928) i innych, od lat 90. XX w. zaczęło nabierać w Polsce powszechnego charakteru i wykształcać się jako odrębna dziedzina nauki (m.in. Bednarek 1996, 1999; Dąbrowski 1990; Gawlik, Olbert 1995; Jankowski 1990; Kossak-Główczewski 1994; Nikitorowicz 1996; Petrykowski 2003; Skorowski 1990). Regionalizm definiowany jako ideologia, będąca wyrazem emancypacyjnych dążeń i aspiracji ziem o historycznie ukształtowanych odrębnościach etniczno-kulturowych (Chudziński 2013), od ponad 20 lat przeżywa swój renesans, stanowiąc podwaliny edukacji regionalnej. Uniwersalna ludzka potrzeba poczucia zakorzenienia, swojskości, bliskości, bezpieczeństwa i istotności pozostaje nierozerwalnie związana z emocjami (Burszta 1998; Maffesoli 2008; Mikołajewska 1999). To właśnie emocje – relacje człowieka (ucznia, rodzica, nauczyciela) z własnym regionem nazywanym „małą ojczyzną", są ważnym motywem (impulsem) działań na polu edukacji regionalnej (Repsch 2013). Relacje te, jakkolwiek niezbędne w kształceniu postaw patriotycznych i obywatelskich, utrudniają jednak skuteczność i efektywność procesów naukowo-dydaktycznych (Plit 2005).

„Własny region" – jednostka odniesienia w edukacji regionalnej

Edukacja regionalna odnosi się do własnego regionu. Jest to indywidualna dla każdego człowieka przestrzeń społeczno-geograficzno-przyrodnicza (może być symboliczna, mentalna, istnieć tylko w świadomości), traktowana jako własna, swojska, rodzima, z którą człowiek utożsamia się, która go kształtuje i na którą on oddziaływuje. Istotne znaczenie ma tu zakotwiczenie w czasie i kulturze oraz silne związki emocjonalne. Tak jak każde dziecko jest niepowtarzalne, tak każdy „własny region" jest inny.

Większość opracowanych dotychczas programów edukacji regionalnej[1] odnosiła się do dużych jednostek, np. województw i krain historyczno-geograficznych. Takie podejście wynikało przeważnie ze względów pozamerytorycznych – programy

[1] - Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie Małopolska (Program dla klas 4–6 szkoły podstawowej) DKW 4014–69/99 Joanna Angiel, Ewa Repsch.

- Przeszłość Ziemi Lubuskiej w gimnazjalnym programie historii DKW 4014–141/99 Bogumiła Burda.

- Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w Małopolsce (gimnazjum) DKW 4014–188/99 – Urszula Bednarczyk-Dudek, Monika Górkiewicz.

- Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie Małopolska (gimnazjum) DKW 4014–265/99 – Wiesław Srokosz, Maria Krystyna Szmigiel.

te powstawały z inicjatywy wydawnictw, a te zainteresowane były, aby podręczniki dotyczyły dużych obszarów, gdzie żyje wielu uczniów, co umożliwia wysokie nakłady. Tymczasem „mała ojczyzna" ucznia to przestrzeń znacznie mniejsza, co sygnalizowała już w swojej pracy A. Awramiuk-Godun (2009). Teza ta znalazła potwierdzenie w badaniach przeprowadzonych przez Z.T. Gajowniczka w latach 2012–2013 wśród 1584 uczniów gimnazjów w 11 gminach wiejskich i miejsko-wiejskich w Polsce (badania niepublikowane), (tab. 1). Wyniki ankiet potwierdzają też badania z zastosowaniem map, na których ci sami uczniowie wskazywali obszar uznawany za „własny region" (ryc. 1).

Utożsamianie małej ojczyzny z niewielkim terenem związane jest z codzienną aktywnością uczniów, mobilnością, możliwościami poznawczymi, a także więzami społecznymi i rodzinnymi. 26,8% gimnazjalistów wskazało, że własnym regionem jest dla nich tylko miejscowość zamieszkania, dla dalszych 27,2% – miejscowość zamieszkania i sąsiednie, dla 24,7% – gmina, a 4,9% – obszar nieco większy niż gmina. Zaledwie 4,3% uczniów gimnazjów uważa za „własny region" powiat, a 7,8%

- Program ścieżki edukacyjnej: Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe Mazowsza (gimnazjum) DKW 4014–50/00 – Joanna Angiel.

- Program nauczania historii w gimnazjum z regionalnym ukierunkowaniem na historię Dolnego Śląska DKW-4014–117/00 – Adam Kowal.

- Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie lubelskim. Program nauczania dla gimnazjum DKW 4014–120/00 – Elżbieta Lisiuk.

- Dziedzictwo kulturowe w regionie – Ujście Warty. Edukacja regionalna. Program dla gimnazjum DKW 4014–121/00 – Izabela Engel, Małgorzata Maksymczak, Elżbieta Miotk.

- Dziedzictwo kulturowe w regionie – świętokrzyskie – skarby Ziemi, serce Polski. Gimnazjum – klasy I–III. Program nauczania. DKOS 4014–49/02 – Jolanta Kuklińska, Jerzy Osiecki.

- Edukacja regionalna – Dziedzictwo kulturowe Warmii i Mazur. Program ścieżki edukacyjnej dla szkoły podstawowej i gimnazjum DKOS-5002–41/03 – Renata Korzeniewska, Edward Świtalski.

- Górny Śląsk. Program edukacji regionalnej dla wszystkich etapów kształcenia DKOS-5002–14/05 – Katarzyna Adamczyk, Helga Bieniusa, Iwona Cieślar, Joanna Grajewska-Wróbel, Adam Hibszer, Maria Kopsztejn, Halina Nocoń, Jolanta Pytlik, Barbara Sosna, Łucja Staniczek, Jadwiga Wąsowicz.

- Mazowsze – moja mała ojczyzna. Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie (program dla liceów ogólnokształcących, liceów profilowanych i techników) DKOS 4015 – Ewa Bąk, Urszula Biskup, Hanna Friedel.

- Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie Małopolska. Program nauczania ścieżki edukacyjnej dla liceum ogólnokształcącego liceum profilowanego i technikum DKOS 4015–223/02 – Wiesław Srokosz, Maria Krystyna Szmigiel.

- Jestem stąd, z Górnego Śląska. Program nauczania ścieżki edukacyjnej edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie dla szkół ponadgimnazjalnych. DKOS 5002–3/04 – Krystyna Dyba.

- Górny Śląsk. Program edukacji regionalnej dla wszystkich etapów kształcenia DKOS 5002–14/05 – Katarzyna Adamczyk, Helga Bieniusa, lwona Cieślar, Joanna Grajewska-Wróbel, Adam Hibszer, Maria Kopsztejn, Halina Nocoń, Jolanta Pytlik, Barbara Sosna, Łucja Staniczek, Jadwiga Wąsowicz.

- Edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie. Podlasie. Program nauczania ścieżki edukacyjnej dla szkół ponadgimnazjalnych: liceum ogólnokształcącego, liceum profilowanego i technikum.

- Edukacja regionalna dziedzictwo kulturowe w regionie (Ziemia Tarnogórska). Program dla liceum i technikum. DKOS 5002–55/03 – Elżbieta Susek, Joanna Stomska.

Tab. 1. Odpowiedzi gimnazjalistów na pytanie: „Z jakim obszarem kojarzy się Tobie określenie mała ojczyzna – własny region?"

Gminy i województwa		1	2	3	4	5	6	7	8	9	Suma
Cegłów – woj. mazowieckie	liczba	29	58	45	8	4	1	5	9	4	163
	%	17,8	35,6	27,6	4,9	2,5	0,6	3,1	5,5	2,5	100
Dobrzany – woj. zachodniopomorskie	liczba	48	22	32	6	1	1	7	12	4	133
	%	36,1	16,5	24,1	4,5	0,8	0,8	5,3	9,0	3,0	100
Góra Św. Małgorzaty – woj. łódzkie	liczba	20	15	38	6	3	3	6	5	1	97
	%	20,6	15,5	39,2	6,2	3,1	3,1	6,2	5,2	1,0	100
Koneck – woj. kujawsko-pomorskie	liczba	24	26	29	2	3	0	6	8	5	103
	%	23,3	25,2	28,2	1,9	2,9	0,0	5,8	7,8	4,9	100
Koszarawa – woj. śląskie	liczba	47	16	9	1	0	0	2	0	0	75
	%	62,7	21,3	12,0	1,3	0,0	0,0	2,7	0,0	0,0	100
Latowicz – woj. mazowieckie	liczba	39	70	48	13	3	2	5	1	0	181
	%	21,5	38,7	26,5	7,2	1,7	1,1	2,8	0,6	0,0	100
Ludwin – woj. lubelskie	liczba	43	31	48	10	2	3	16	16	1	170
	%	25,3	18,2	28,2	5,9	1,2	1,8	9,4	9,4	0,6	100
Lwówek – woj. wielkopolskie	liczba	78	123	67	16	7	3	12	47	3	356
	%	21,9	34,6	18,8	4,5	2,0	0,8	3,4	13,2	0,8	100
Osieczna – woj. pomorskie	liczba	25	27	32	6	1	4	4	2	4	105
	%	23,8	25,7	30,5	5,7	1,0	3,8	3,8	1,9	3,8	100
Racławice – woj. małopolskie	liczba	40	9	18	5	0	1	3	8	0	84
	%	47,6	10,7	21,4	6,0	0,0	1,2	3,6	9,5	0,0	100
Zawichost – woj. świętokrzyskie	liczba	32	34	25	5	2	2	2	15	0	117
	%	27,4	29,1	21,4	4,3	1,7	1,7	1,7	12,8	0,0	100
Suma	liczba	425	431	391	78	26	20	68	123	22	1584
	%	26,8	27,2	24,7	4,9	1,6	1,3	4,3	7,8	1,4	100

Oznaczenia numeryczne „wybór ucznia" : 1 – jedna miejscowość (zamieszkania); 2 – miejscowość zamieszkania i sąsiednie; 3 – gmina; 4 – obszar nieco większy niż gmina; 5 – parafia; 6 – obszar nieco większy niż parafia; 7 – powiat; 8 – województwo; 9 – inne.

Źródło: Opracowanie własne

Ryc. 1. Miejscowości wskazane przez uczniów gimnazjum zamieszkałych w gminie Latowicz, traktowane jako „własny region".
Źródło: Badania przeprowadzone w styczniu 2013 r. (Liczba ankietowanych osób: 181). Opracowanie własne autora z wykorzystaniem podkładu Atlasu samochodowego Polski – 1 : 250 000, Copernicus, PPWK, Warszawa 2008

– województwo. Uczniowie jako „własny region" wskazywali też parafię – 1,6% i teren nieco większy od parafii – 1,3% a także dokonywali innych wskazań – 1,4% uczniów.

Na podstawie badań, m.in. A. Awramiuk-Godun (2009), A. Hibszera (2004), P. Kowolik (1999), J. Tomalkiewicz (1994), należy wnioskować, że własny region to przestrzeń dynamiczna, zmieniająca się w czasie, którą dla dziecka do 5 roku życia należy odnosić do domu, środowiska rodzinnego i najbliższego otoczenia, z którym się styka. W wieku przedszkolnym i początkowych latach nauki w szkole podstawowej obszar ten rozszerza się o szkołę, drogę do niej, miejscowość zamieszkania i inne znane mu miejsca. Dla gimnazjalistów własny region jest zbliżony przeważnie do obszaru gminy – co potwierdzają ww. badania Z.T. Gajowniczka.

Zasadne wydaje się zatem twierdzenie, że to gmina (szczególnie wiejska lub miejsko-wiejska) jest najlepszą jednostką odniesienia w edukacji regionalnej realizowanej w gimnazjum. Postulat ten wynika z dopasowania zasięgu gminy do naturalnych możliwości poznawczych uczniów, do rozszerzającego się horyzontu poznawczego młodego człowieka. Gmina stanowi też bardzo często obwód szkolny – zatem kontakty rówieśnicze, lokalne wycieczki i codzienna aktywność obejmują jej obszar. Gmina, będąca organizatorem życia lokalnej społeczności, posiada duży zakres obowiązków, ale i autonomię działania, którą nie dysponuje ani powiat, ani też województwo. Ponadto, samorządy lokalne (będące organem prowadzącym szkołę) mają możliwości finansowania zajęć szkolnych (projektów) z edukacji regionalnej, oraz wydawnictw o tematyce lokalnej. Gmina wydaje się zatem najbardziej odpowiednią, naturalną jednostką administracyjno-terytorialną dla nauczania i uczenia się „małej ojczyzny".

Rozpoznanie przestrzeni „własnego regionu" ucznia, pozwala postawić pytanie: Jakimi treściami nauczania winna być ona wypełniona? Niewątpliwie, pewne treści występują zawsze, więc mogą być realizowane w sposób nieświadomy i nieusystematyzowany, bądź też procesy edukacyjne mogą mieć charakter świadomy, celowy i systematyczny. Ta druga możliwość wydaje się zasadna i konieczna. Treści edukacji regionalnej mogą być rozpatrywane wówczas w kategoriach podziału na dyscypliny naukowe, interdyscyplinarnie lub też mogą mieć ujęcie przestrzenne, czasowe albo społeczne. Podczas doboru treści nauczania należy brać pod uwagę potrzeby ucznia (czego chce się on nauczyć) i potrzeby lokalnej społeczności (co chce i potrafi przekazać starsze pokolenie młodszemu). Ważne są możliwości (uwarunkowania) związane z miejscem, dostępnymi zasobami, informacjami, a także praktyka szkolna (stosowane sposoby realizacji zajęć edukacyjnych: formy i metody). Analiza programów zatwierdzonych przez Ministerstwo Edukacji Narodowej pozwala stwierdzić, że dotychczasowa szkolna praktyka edukacji regionalnej odnosiła się przeważnie do historii i wiedzy o kulturze, wybranych elementów architektury, sztuki i językoznawstwa, marginalizując lub pomijając zupełnie zagadnienia z innych dziedzin.

W latach 1995–2009 edukacja regionalna obecna była w szkołach w postaci ścieżki międzyprzedmiotowej. Ministerstwo Edukacji Narodowej w 1995 r. wprowadziło tę dziedzinę wiedzy jako ścieżkę edukacyjną do programu kształcenia we wszystkich typach placówek oświatowych (Petrykowski 2003), a 15 lutego 1999 r. została zatwierdzona podstawa programowa, ustanawiająca wśród nowych priorytetów międzyprzedmiotową ścieżkę edukacyjną „edukacja regionalna – dziedzictwo kulturowe w regionie" (Bednarek 1999). Dokument ten wprowadził ścieżkę

edukacyjną do szkoły podstawowej i gimnazjum, wyznaczając cele nauczania, zadania szkoły, treści nauczania oraz oczekiwane osiągnięcia ucznia[2]. Zostały w nim określone cele edukacji regionalnej: poznanie najbliższego środowiska i specyfiki regionu, rozwijanie wartości rodzinnych związanych z wartościami kulturowymi wspólnoty lokalnej i rozwój postaw patriotycznych związanych z tożsamością kultury regionalnej (szkoła podstawowa). W gimnazjum celami stały się: rozwijanie wiedzy o kulturze własnego regionu i jej związkach z kulturą narodową, kontakt ze środowiskiem lokalnym i regionalnym w celu wytworzenia bliskich więzi i zrozumienia różnorakich przynależności człowieka, ugruntowanie poczucia tożsamości narodowej przez rozwój tożsamości regionalnej, rozwijanie wiedzy o historii regionu w powiązaniu z tradycjami własnej rodziny[3].

Edukacja regionalna według tych założeń miała stanowić integralny element kształcenia ogólnego i została ujęta jako ścieżka międzyprzedmiotowa, podobnie jak edukacje ekologiczna, prozdrowotna, europejska i czytelniczo-medialna, realizowane przez wszystkich nauczycieli w ramach różnych przedmiotów nauczania. Założenia te znalazły odzwierciedlenie w programach nauczania i podręcznikach przedmiotowych. W latach 1999–2008 Ministerstwo Edukacji Narodowej zatwierdziło 26 programów nauczania edukacji regionalnej, w tym 9 o charakterze ogólnopolskim, 16 traktujących region jako duży obszar – województwo, a tylko jeden program odnosił się do regionu, jako niewielkiej jednostki administracyjnej – gminy[4].

W grudniu 2008 r. została zatwierdzona nowa podstawa programowa, która weszła w życie z dniem 30 stycznia 2009 r.[5] Reforma ta zlikwidowała ścieżki edukacyjne – w tym i edukację regionalną, tematyka ta pozostała jednak, jako ważny element nauczania biologii, geografii, historii, języka polskiego i wiedzy o społeczeństwie; stała się także możliwa do realizacji podczas tzw. szkolnych projektów edukacyjnych.

Edukacja regionalna w gminie Latowicz – innowacja pedagogiczna

Od 1 września 2000 r. w dwóch gimnazjach w gminie Latowicz (w miejscowościach Latowicz i Wielgolas) realizowany jest program edukacji regionalnej jako odrębny moduł przedmiotowy. Wersja pilotażowa została wprowadzona na podstawie

---

[2] Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 15 lutego 1999 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego. Dz.U. 1999, nr 14, poz. 129; Podstawa programowa kształcenia ogólnego. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej i Sportu z dnia 26 lutego 2002 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego i kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Dz.U. 2002, nr 51, poz. 458, z późn. zmianami.

[3] Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 15 lutego 1999 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego. Dz.U. 1999, nr 14, poz. 129.

[4] Ministerstwo Edukacji Narodowej o edukacji regionalnej – dziedzictwie kulturowym w regionie, 2000, Warszawa, s. 43–45; www.menis.gov.pl

[5] Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 23 grudnia 2008 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół. Dz.U. 2009, nr 4, poz.17.

Rozporządzenia Ministra Edukacji Narodowej z dnia 15 lutego 1999 r.[6], a 26 czerwca 2001 r. program ten został zatwierdzony przez Ministerstwo Edukacji Narodowej i Sportu oraz wpisany do rejestru programów[7]. Jest on nieprzerwanie realizowany od 12 lat, wpisany do siatki godzin i finansowany z budżetu gminy, stanowiąc ważny element strategii jej rozwoju. Jako dotychczas jedyny w Polsce program edukacji regionalnej odnoszący się do gminy jako własnego regionu ucznia.

Gmina Latowicz położona jest na południowo-wschodnim Mazowszu, w województwie mazowieckim, powiecie mińskim, w odległości 27 km od Mińska Mazowieckiego, a 68 km od Warszawy. Jest to gmina wiejska o powierzchni ok. 114 km^2, licząca ok. 5,5 tys. mieszkańców, z czego ok. 1400 osób zamieszkuje w Latowiczu, a ok. 800 – w Wielgolesie. Mieszkańcy w ponad 80% pochodzą z tego terenu i są z nim silnie związani. Tożsamość regionalna koncentruje się wokół Latowicza jako historycznego centrum. Było to jedno z najstarszych miast na Mazowszu, okresami należało do największych we wschodniej części regionu, prawa miejskie z 1423 roku utraciło dopiero po powstaniu styczniowym. Nieprzerwanie stanowi on lokalny ośrodek administracyjny. Mieści się tu Urząd Gminy, szkoła, Biblioteka Gminna, gminna spółdzielnia rolnicza, Ochotnicza Straż Pożarna, piekarnia, firma transportowa, wiele sklepów oraz zakładów usługowych i rzemieślniczych. Latowicz od XIII wieku (być może wcześniej) jest siedzibą parafii. Równinny teren ułatwiał dostępność komunikacyjną Latowicza. Drugą obok Latowicza, ważną miejscowością jest Wielgolas, gdzie mieści się sanktuarium, parafia, szkoła oraz kilka punktów usługowych. Cała gmina liczy 18 miejscowości o charakterze rolniczym. Brak linii kolejowej spowodował spowolnienie rozwoju gospodarczego na tym terenie, czego wyrazem jest długotrwały odpływ ludności. Ludności napływowej jest zaś niewiele.

Przedmiot o nazwie „edukacja regionalna" realizowany jest w każdym roczniku (zespole klasowym), jedną godzinę tygodniowo przez rok. Treści nauczania ujęte w programie mają charakter interdyscyplinarny, a udział poszczególnych dyscyplin wiedzy jest równomierny. W praktyce szkolnej treści te mogą być realizowane dynamicznie, z możliwością dostosowywania do kalendarza roku szkolnego, pór fenologicznych, roku liturgiczno-obrzędowego, sezonowych prac gospodarczych itd. Istotną rolę odgrywa ukierunkowanie na zadania projektowe – edukacja przez zaangażowanie uczniów i gromadzenie wiedzy oraz współpraca z nauczycielami wszystkich przedmiotów, jak też z lokalnymi działaczami, samorządem lokalnym, parafiami, instytucjami i organizacjami społecznymi. Pogram zakłada kilka mniej lub bardziej rozbudowanych form, w zależności od możliwości realizacyjnych.

Cele nauczania ukierunkowane są na: ucznia – jego cechy osobowościowe, postawy, rozwój, rodzinę (szczególnie osoby starsze), szkołę, społeczność/wspólnotę – rozwój postaw, więzi, współdziałanie, a także rozwój wiedzy i gromadzenie informacji o „własnym regionie".

Treści nauczania w ujęciu dyscyplinarnym obejmują następujące zagadnienia:

- Geografia – m. in.: położenie, klimat, rzeźba terenu, gospodarka.
- Przyroda – flora i fauna, ochrona środowiska.

---

[6] Dz.U. nr 14, poz. 130 § 2 pkt. 1 i 2, § 4 pkt. 4, § 8 pkt. 2 i 4.

[7] Z.T. Gajowniczek (2013). Edukacja regionalna. Program nauczania. Historia Regionu Latowickiego. Dziedzictwo kulturowe w regionie. Program nauczania w klasach I–III gimnazjum, DKW 1014–44/01, Latowicz: Urząd Gminy.

– Historia – dzieje miejscowości, gminy, parafii, archeologia, zabytki.
– Etnografia – kultura: tradycje, obyczaje, zwyczaje, folklor…
– Socjologia – życie lokalnej społeczności, instytucje i organizacje społeczne.
– Język ojczysty – język i gwara, regionalne utwory literackie, nazwy lokalne.
– Języki obce – przykłady z regionu, opisy małej ojczyzny w różnych językach.
– Biografie – wybitne postaci, ludzie znani, zasłużeni.
– Religia – życie religijne w regionie, dzieje parafii, wspólnot wyznaniowych.
– Muzyka – śpiew ludowy, muzyka lokalna, taniec regionalny.
– Plastyka – architektura i sztuka lokalna, artyści i twórcy miejscowi.
– Chemia – procesy chemiczne w najbliższej okolicy.
– Fizyka – zjawiska fizyczne w najbliższej okolicy.
– Informatyka – własny region w przestrzeni wirtualnej.
– Matematyka – przykłady problemów matematycznych z „własnego regionu".
– Edukacja dla bezpieczeństwa – zagrożenia i bezpieczeństwo.
– Wartości, postawy, przekonania, normy społeczne i obyczajowe…

Treści nauczania mogą być ułożone wg dowolnego klucza, np. chronologicznego sposobu postrzegania własnego regionu (indywidualnego, rodzinnego lub lokalnego), zjawisk dziejowych i kulturowych, postrzegania przestrzennego. Mogą też mieć układ tradycyjny, z podziałem na dyscypliny naukowe – wybór należy do nauczyciela prowadzącego te zajęcia. Zagadnienia dotyczące „własnego regionu" z zakresu nauk ścisłych (chemii, fizyki, matematyki, informatyki) realizowane są we współpracy z nauczycielami uczącymi tych przedmiotów.

Niezbędnym uzupełnieniem programu są środki dydaktyczne, które ułatwiają przekaz informacji i zwiększają atrakcyjność prowadzonych zajęć. Opracowana dotychczas baza dydaktyczna stanowiąca obudowę tego programu, składa się z:
– materiałów dla ucznia: podręcznika, zeszytu ćwiczeń, kart pracy ucznia,
– archiwum cyfrowego: fotografii, map, dokumentów,
– publikacji o regionie,
– slajdów, foliogramów, prezentacji multimedialnych,
– filmów, nagrań audio, audycji radiowych,
– strony internetowej: www.republika.pl/edukacjaregionalna,
– zielników, zbiorów skał i minerałów,
– map i planów regionu,
– eksponatów muzealnych.

Program opisuje szczegółowo strategie i metody nauczania, eksponując przy tym metody aktywizujące. Standardy kształcenia (wymagania programowe) przedstawione w ujęciu operacyjnym mają charakter informacyjny dla nauczyciela i nie są przeznaczone do bezwzględnego egzekwowania od uczniów – jak ma to miejsce w przypadku innych przedmiotów szkolnych. Zaproponowane formy kontroli osiągnięć uczniów, wraz z przykładowymi narzędziami, mają na celu nie tylko sprawdzenie i ewaluację, lecz także zainteresowanie uczniów i przekazanie kolejnych informacji. Podczas realizacji programu wskazane jest przeprowadzanie częstych hospitacji – zarówno przez specjalistów, jak też przez osoby nie związane zawodowo ze szkolnictwem, np. duszpasterzy, samorządowców, radnych, członków kół gospodyń, straży pożarnej, a także rodziców i dziadków uczniów. Podczas realizacji zajęć program dopuszcza aktywny udział tych zaproszonych gości. Aby hospitacje mogły dostarczyć możliwie dużo informacji dla nauczyciela prowadzącego zajęcia,

w programie zawarte są przykładowe protokoły hospitacyjne. Realizacja programu w kolejnych latach nie musi być identyczna; w wyniku ewaluacji dopuszczalne są modyfikacje, uzupełnianie i uatrakcyjnianie zajęć.

Realizowany w gminie Latowicz program edukacji regionalnej umożliwił zorganizowanie dotychczas trzech międzynarodowych projektów, których tematyką były „własne regiony". Były to projekty: polsko-litewski – „Moja Mała Ojczyzna w Europie", polsko-ukraiński – „W kręgu magii baśni i poezji mojej małej ojczyzny", polsko-chorwacki – „Tradycje kulinarne w Polsce i Chorwacji na przykładzie Regionu Latowickiego w Polsce i Regionu Zagorja w Chorwacji". Wszechstronne poznanie własnego regionu umożliwiło zaprezentowanie go uczniom ze szkół partnerskich, pogłębienie wiadomości w wybranym kierunku i zarazem otwarcie na inne regiony, ich geografię, przyrodę, kulturę i dziedzictwo.

Edukacja regionalna winna być obecna w szkole, nie tylko wówczas, gdy jej realizację reguluje prawo oświatowe, lecz zawsze, jako jeden z podstawowych i kluczowych elementów sytemu nauczania i wychowania.

Wskazówki dotyczące konstruowania programu i realizacji edukacji regionalnej

Realizacja w latach 2000–2014 w gminie Latowicz programu edukacji regionalnej, dostarczyła wielu informacji praktycznych, które mogą być przydatne dla nauczycieli zajmujących się tą tematyką.

Zanim nauczyciel – regionalista przystąpi do konstruowania programu edukacji regionalnej, winien odpowiedzieć na pytania: Jakie będą główne cele edukacji regionalnej? Do jakiego obszaru będzie się ona odnosić? Jakiego doboru treści dokona? i Jakie będą formy organizacyjne nauczania? Podstawę planowania stanowi znajomość lokalnej społeczności oraz stopień poznania (zbadania) terenu. Należy zatem zapoznać się z zasobem dostępnej wiedzy o regionie (uwzględnić wiedzę z różnych dyscyplin: geografii, przyrody, historii, etnografii, socjologii itd.), pamiętając, aby informacje z zakresu historii i kulturoznawstwa nie zdominowały wszystkich treści. Dobór treści – determinowany niewątpliwie zawsze cechami danego miejsca, powinien uwzględniać cały wachlarz dyscyplin naukowych. Należy zapoznać się z tym co zostało opublikowane i zgromadzić dostępną literaturę, co pozwoli ustalić: jakimi informacjami dysponuje nauczyciel, a jakich mu brak. Równomiernie z procesami dydaktyczno-wychowawczymi postępować będzie bowiem badanie, poznawanie i opisywanie obszaru objętego edukacją regionalną. W tym momencie nauczyciel (także uczeń) staje się badaczem i odkrywcą, który źródeł informacji winien szukać zarówno w bibliotekach, archiwach, jak też w terenie – gromadząc i opisując stare fotografie, dokumenty, spisując i nagrywając przekazy ustne, folklor słowny, śpiewaczy i muzyczny, badając i opisując ukształtowanie terenu, przyrodę, obiekty architektoniczne, gromadząc i wykonując mapy itd.

Program winien być ściśle dopasowany do czasu: roku obrzędowo-liturgicznego, zmian zachodzących w przyrodzie, prac sezonowych, świąt narodowych, uroczystości szkolnych, lokalnych, kościelnych i rocznicowych. Może to sprawiać trudność, gdy nauczyciel będzie chciał także zachować spójność działów o charakterze historycznym, kulturowym, przyrodniczym i innych.

W programie należy uwzględnić pochodzenie ludności, jej zakorzenienie w lokalnym środowisku (od ilu pokoleń społeczność zamieszkuje na tym terenie) koncentrując uwagę na zagadnieniach dotyczących: rodziny i domu, miejscowości zamieszkania ucznia, szkoły, gminy i parafii oraz lokalnej społeczności.

Tworząc program regionalny, należy rozważyć różne formy organizacyjne: odrębny moduł przedmiotowy, koło zainteresowań (obecnie w postaci tzw. zajęć karcianych), ścieżkę międzyprzedmiotową, projekty edukacyjne. Optymalnym rozwiązaniem wydaje się odrębny moduł przedmiotowy, gdyż proces nauczania obejmuje wszystkich uczniów, a edukacja regionalna staje się równoprawnym przedmiotem szkolnym. Forma ta pozwala też na systematyczność, nie marginalizuje edukacji regionalnej, a spośród pozostałych form daje na realizację najwięcej czasu.

Program edukacji regionalnej ze względów praktycznych warto ująć w tabelę, uwzględniającą działy programu, tematy, zagadnienia, korelacje edukacyjne z innymi przedmiotami, metody nauczania, strategie nauczania, wskazówki metodyczne co do realizacji programu, przewidywane efekty dydaktyczno-wychowawcze (cele edukacyjne i wychowawcze, czyli osiągnięcia ucznia, standardy kształcenia w postaci operacyjnej), materiały dydaktyczne (co nauczyciel już posiada i co planuje zgromadzić), samokształcenie uczniów (prace domowe). Nauczyciele poszukujący mogą z czasem przygotować kilka propozycji (modyfikacji) rozkładu materiału, dostosowanych do przyjętych priorytetów, takich jak: zbieranie informacji od mieszkańców, dokumentacja fotograficzna, eksploracja terenu, indywidualna lub zespołowa praca uczniów, podejmowanie problematyki projektowo-badawczej, uczestnictwo młodzieży w życiu lokalnej społeczności itd. Sprawdziany powinny być tak planowane, aby spełniały nie tyle rolę kontrolno-informacyjną, lecz przede wszystkim, aby uczyły, bawiły i zachęcały ucznia do poznania własnego regionu.

Podczas realizacji edukacji regionalnej należy gromadzić dostępne publikacje, opracowania, artykuły prasowe, a także prace przygotowywane przez uczniów – szczególnie wywiady z najstarszymi mieszkańcami i prace plastyczne. Przystępując do realizacji edukacji regionalnej, nauczyciel powinien być przygotowany i ukierunkowany na zgromadzenie własnej biblioteczki regionalnej. Na bieżąco w miarę potrzeb i możliwości należy opracowywać scenariusze zajęć, gier i uroczystości, prezentacje, slajdy, foliogramy, plansze, mapy, filmy, nagrania audio, ulotki, materiały informacyjne dla uczniów i mieszkańców. Warto założyć notatnik, w którym będą systematycznie zapisywane realizowane działania. Opracowanie witryny internetowej pozwoli na komunikację z uczniami, mieszkańcami i osobami zainteresowanymi edukacją regionalną oraz prezentację wyników. Nauczyciel edukacji regionalnej winien nie tylko ściśle współpracować z nauczycielami wszystkich przedmiotów dostarczając im materiały na temat obszaru objętego edukacją regionalną, lecz również nawiązać ścisłą współpracę z samorządem lokalnym, urzędami i instytucjami, parafiami, szkołami w regionie, bibliotekami, domem kultury, organizacjami społecznymi, jak: koła gospodyń, ochotnicze straże pożarne itd.

W perspektywie należy mieć na uwadze fakt, że edukacja regionalna winna być realizowana na wszystkich etapach kształcenia, od przedszkola przez szkołę podstawową, gimnazjum, szkołę średnią i zawodową aż do studiów włącznie.

Literatura/References

Awramiuk-Godun, A. (2009). Pogranicze kultur: percepcja „własnego regionu" przez uczniów a edukacja regionalna. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Bednarek, S. (1996). W kręgu małych ojczyzn, szkice regionalistyczne. Wrocław-Ciechanów: Dolnośląskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, Krajowy Ośrodek Dokumentacji Regionalnych Towarzystw Kultury, Rada Krajowa Regionalnych Towarzystw Kultury.

Bednarek, S. (1999). Edukacja regionalna dziedzictwo kulturowe w zreformowanej szkole. Wrocław: Ministerstwo Edukacji Narodowej, Wydawnictwo DTSK SILESIA.

Burszta, W. J. (1998). Antropologia kultury: tematy, teorie, interpretacje. Poznań: Zysk i S-ka.

Chudziński, E. (2013). Regionalizm w Polsce: genealogia – fazy rozwoju – perspektywy. W: A. Grzyb, K. Klejna, J. Zając (ks.), (red.), *Zespoły senackie. Czy jest miejsce dla regionalizmów w kontekście integracji europejskiej.* Warszawa: Kancelaria Senatu, 51–86.

Dąbrowski, S. (1990). Regionalizm z perspektywy historycznej. W: C. Niedzielski (red.), *Regionalizm polski (przeszłość i teraźniejszość): materiały i komunikaty ogłoszone na konferencji naukowej 15–17 września 1989*. Wrocław – Zamek Książ, Ciechanów: Zespół Regionalnych Towarzystw Kultury, Dolnośląskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, Krajowy Ośrodek Dokumentacji Regionalnych Towarzystw Kultury.

Gawlik, S., Olbert, W. (1995). Edukacja regionalna a współczesne tendencje w pedagogice. W: M. Kubista (red.), *Edukacja regionalna, Wszechnica Górnośląska*. Katowice, Opole, Cieszyn: Kuratorium Oświaty w Katowicach, Związek Górnośląski, Sejmik Samorządowy Województwa Katowickiego.

Hibszer, A. (2004). Koncepcja poznawania „małej ojczyzny" (najbliższej okolicy i własnego regionu) w szkolnej edukacji geograficznej. W: T. Michalski (red.), *Region i edukacja regionalna – zarys problematyki.* Pelpin: Wydawnictwo Diecezji Pelplińskiej „Bernardinum", 8–20.

Jankowski, D. (1990). Edukacja regionalna jako czynnik regionotwórczy. W: C. Niedzielski (red.), *Regionalizm polski (przeszłość i teraźniejszość): materiały i komunikaty ogłoszone na konferencji naukowej 15–17 września 1989 r.* Wrocław – Zamek Książ, Ciechanów: Zespół Regionalnych Towarzystw Kultury, Dolnośląskie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne, Krajowy Ośrodek Dokumentacji Regionalnych Towarzystw Kultury.

Kołłątaj, H. (1790). Co się też dzieje z nieszczęśliwą Oyczyzną naszą? Wiadomość poświęcona prawdzie i przyszłości. Chełm.

Komeński, J. A. (1959). *Wielka dydaktyka*. Wrocław: Wydawnictwo PAN, Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

Kossak-Główczewski, K. (1994). Edukacja regionalna – pytania o realizację. W: J. Brzeziński, L. Witkowski (red.), *Edukacja wobec zmiany społecznej*. Poznań-Toruń: Oficyna Wydawnicza „Edytor".

Kowolik, P. (1999). Edukacja regionalna w przedszkolu. W: M.T. Michalewska (red.), *Edukacja regionalna. Z historii, teorii i praktyki*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls".

Maffesoli, M. (2008). Czas plemion: schyłek indywidualizmu w społeczeństwach ponowoczesnych. Warszawa: PWN.

Mikołajewska, B. (1999). Zjawisko wspólnoty: (wybór tekstów). Nev Haven: The Lintons' Video Press.

Nikitorowicz, J. (1996). Edukacja regionalna, wielokulturowa i międzykulturowa. W: H. Kwiatkowski, Z. Kwieciński (red.), *Demokracja a oświata. Kształcenie i wychowanie: materiały z II Ogólnopolskiego Zjazdu Pedagogicznego*. Toruń: Polskie Towarzystwo Pedagogiczne.

Patkowski, A. (1928). Regionalizm u obcych i w Polsce. W: A. Patkowski (red.), *Dziesięciolecie Polski Odrodzonej. Księga pamiątkowa 1918–1928.* Kraków-Warszawa: Ilustrowany Kurier Codzienny.

Petrykowski, P. (2003). Edukacja regionalna, problemy podstawowe i otwarte. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

Plit, F. (2005). „Święta miłości kochanej ojczyzny…". *Geografia w Szkole*, 3, 3–4.

Repsh, E.M. (2013). O potrzebie edukacji regionalnej. W: A. Grzyb, K. Klejna, J. Zając (ks.), (red.), *Zespoły senackie. Czy jest miejsce dla regionalizmów w kontekście integracji europejskiej.* Warszawa: Kancelaria Senatu, 111–117.

Skorowski, H. (ks.). (1990). Antropologiczno-etyczne aspekty regionalizmu. Warszawa: Wydawnictwo Salezjańskie.

Staszic, S. (1926). Przestrogi dla Polski. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza.

Tomalkiewicz, J. (1994). Przestrzeń w wyobrażeniach dzieci i młodzieży. *Geografia w Szkole*, 1, 28–30.

Żeromski, S. (1929). Snobizm i postęp. Warszawa: J. Mortkiewicz.

Notka biograficzna o autorze: Doktor na Wydziale Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego. Absolwent Wydziału Biologii tej uczelni. Ukończył studia podyplomowe na Uniwersytecie Warszawskim z chemii, geografii, informatyki i edukacji dla bezpieczeństwa. Nauczyciel dyplomowany i ratownik medyczny. Zajmuje się zagadnieniami edukacji regionalnej. Opublikował kilka artykułów na temat regionalizmu i interdyscyplinarnych prac z pogranicza geografii, historii i etnografii południowo-wschodniego Mazowsza.

Biographical note of author: PhD at the Faculty of Geography and Regional Studies at the University of Warsaw. He graduated from the Department of Biology at the same University. He completed post-graduate studies at the University of Warsaw in Chemistry, Informatics, Geography, and Education for safety. He is a certified teacher and a medical rescuer. His research area is regional education. He published several articles on regionalism and a number of interdisciplinary works ranging from geography to history and ethnography of south-east Mazovia.

Zygmunt Tomasz Gajowniczek, dr
Uniwersytet Warszawski
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
ul. Krakowskie Przedmieście 30
00–927 Warszawa
ztgajowniczek@uw.edu.pl

FOLIA 170

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica VII (2014)

Paweł Franczak

Podnoszenie jakości edukacji przyrodniczej poprzez utrwalenie istniejącej i rozwój innowacyjnej bazy edukacyjnej, na przykładzie gminy Zawoja

Streszczenie

W artykule przedstawiono sposoby nowoczesnego rozwoju edukacji przyrodniczej na przykładzie gminy Zawoja. Zaprezentowano powstałą już infrastrukturę dydaktyczną (9 ścieżek dydaktycznych oraz infrastrukturę dydaktyczną skierowaną do osób niepełnosprawnych, na terenie Babiogórskiego Parku Narodowego). Następnie zaprezentowano będące w trakcie budowy Centrum Górskie w Zawoi, które ma pełnić funkcję dydaktyczną na temat obszarów górskich i himalaizmu. Autor zaprezentował też cztery projekty szlaków geoturystycznych, mających na celu edukację w zakresie procesów kształtujących powierzchnię Ziemi.

Słowa kluczowe: dydaktyka; geoturystyka; innowacje; ścieżka dydaktyczna

Improving of environmental education quality through the consolidation of existing and development of innovative educational base – the example of the Zawoja commune

Abstract

The author presents the development of modern methods of environmental education based on the example of the Zawoja commune. The paper presents the educational infrastructure already formed (nine nature trails and educational infrastructure founded by the Babia Góra National Park and targeted at disabled people). The mountain centre at Zawoja that will be concerned with the teaching of the mountains and mountaineering was also presented. The author additionally presented four projected geotourism trails aimed at educating about the processes shaping the Earth's surface.

Key words: teaching; geoturism; innovation; educational trail

Wprowadzenie

Celem autora było przedstawienie przedsięwzięć podejmowanych w gminie Zawoja, dla podniesienia poziomu edukacji przyrodniczej w Polsce. W artykule autor przedstawił zarówno zrealizowane już projekty, jak i te będące w trakcie realizacji, a także własne propozycje rozwoju oferty edukacyjnej i turystycznej gminy Zawoja.

Edukacja przyrodnicza prowadzona w tradycyjnej formie, poprzez odbywanie zajęć lekcyjnych z wykorzystaniem podręczników, często bywa nieskuteczna. Tak prowadzone zajęcia dla wielu młodych ludzi wydają się dziś nieatrakcyjne, przez co uczniowie nie przyswajają prezentowanej im wiedzy. W skomputeryzowanym świecie, gdy niemal w każdej dziedzinie życia informacje przekazywane są w sposób jak najbardziej efektowny, tradycyjna edukacja bardzo często przegrywa z innymi sposobami spędzania czasu. Ponadto, informacje o części zachodzących w przyrodzie procesach geomorfologicznych oraz powstałych w ich wyniku formach rzeźby znacznie łatwiej przyswoić sobie w wyniku bezpośredniej ich obserwacji w terenie, niż poprzez książkowy opis, czy schemat.

Interesującą, aczkolwiek do niedawna niedostępną w Polsce formą edukacji przyrodniczej są rozwijane w ostatnich latach geoparki. Prócz wprowadzenia na ich obszarze ochrony dziedzictwa geologicznego i geomorfologicznego danego obszaru, prowadzone są także tam badania naukowe, których wyniki służą następnie edukacji odwiedzających te parki osób. W celu jak najlepszego przekazania informacji na temat geologii danego geoparku, na ich obszarze wytyczone są szlaki geoturystyczne oraz powstają centra edukacyjne. Większość z nich na terenie Polski jest jednak dopiero na etapie planowania, a działają zaledwie trzy: Łuk Mużakowa (transgraniczny z Niemcami), rejon Góry św. Anny oraz Karkonoski Park Narodowy z otuliną. W ich obrębie utworzono m.in. ścieżkę geoturystyczną „we wschodnich Karkonoszach" czy „Dawna kopalnia Babina". Utworzenie dalszych kilku geoparków jest na etapie projektowania, jednakże żadnego nie przewidziano dla Beskidów (Migoń 2012). Istnieje tylko propozycja utworzenia Geoparku Beskidu Śląsko-Morawsko-Żywieckiego (Golonka i in. 2013). Obejmowałby on duży obszar pogranicza Polski, Czech i Słowacji, jednakże, pomimo znacznych rozmiarów, w jego granicach nie znalazłoby się najatrakcyjniejsze geoturystycznie w tym rejonie Karpat – Pasmo Babiogórskie.

Inną formą zdobywania wiedzy przyrodniczej, która pozwala skonfrontować książkową teorię z występowaniem form rzeźby terenu i zachodzeniem procesów w naturalnym środowisku geograficznym są spacery terenowe. Często brak jednak w pobliżu szkół ścieżek dydaktycznych, na których w odpowiedni sposób prezentowanoby informacje przyrodnicze. Ponadto, ta forma zajęć terenowych jest niedostatecznie rozpowszechniona (Gasek 2010). Natomiast taki sposób edukacji przyrodniczej może być stosowany również podczas jedno- bądź kilkudniowych wycieczek szkolnych, czy też wyjazdów kolonijnych, podczas których bardzo często niewykorzystywane są walory edukacyjne miejsc, w których się odbywają. Z tego też powodu w niniejszym artykule przedstawiono propozycję prowadzenia edukacji przyrodniczej na ścieżkach dydaktycznych w Zawoi. Ponadto zaproponowano utworzenie kolejnych ścieżek, które uzupełniłyby pewne luki tematyczne, dotyczące zwłaszcza dziedzictwa geologicznego Ziemi.

Walory przyrodnicze gminy Zawoja

Gmina Zawoja dzięki swojemu położeniu u podnóża Babiej Góry, nazywanej często „Królową Beskidów" (fot.1; Łajczak 2005), posiada idealne wręcz warunki do rozwoju edukacyjnej infrastruktury przyrodniczej. Ze względu na bogactwo

występujących tam form rzeźby terenu i różnorodność procesów geomorfologicznych możliwa jest na tym obszarze edukacja przyrodnicza w wielu aspektach nauk o Ziemi.

Fot. 1. Główny grzbiet Babiej Góry z kulminacją w tle
Źródło: Fot. Paweł Franczak

Największym atutem Zawoi jest jej położenie u podnóża Babiej Góry, z najwyższym w Beskidach szczytem – Diablakiem (1725 m n.p.m.). Ponadto rozciągająca się u jego północnego podnóża głęboka dolina Skawicy powoduje, iż wysokości względne na obszarze gminy przekraczają aż 1300 m. Pozwala to na obserwowanie na stokach Babiej Góry niemal wszystkich pięter klimatyczno-roślinnych, z wyjątkiem piętra turni (Obrębska-Starklowa 1963). Z tego powodu, prócz zróżnicowania szaty roślinnej i klimatu, na jej północnych stokach można obserwować duże zróżnicowanie procesów geomorfologicznych oraz powstałych w ich wyniku form rzeźby.

Ze względu na objęcie Babiej Góry ochroną prawną w formie Parku Narodowego niemożliwe jest udostępnienie dla turystów każdego jej fragmentu. W związku z tym niedostępne dla turystów są bardzo interesujące pod względem naukowym i dydaktycznym formy rzeźby, jak chociażby rowy rozpadlinowe, jaskinie osuwiskowe i większość jezior osuwiskowych. Jednakże wiele z tych cennych obiektów, posiadających wysokie walory krajobrazowe i niosących w sobie dużą wartość edukacyjną, znajduje się także w innych częściach gminy, które prawnej ochronie nie podlegają. Ponadto, znaczna ich liczba wykazuje wyraźną koncentrację na stosunkowo niewielkiej przestrzeni, co bardzo ułatwia ich udostępnienie.

Obiekty takie występują zarówno w dnie doliny Skawicy, jak i na zamykających ją z obu stron pasmach Polic i Jałowieckim. Nieudostępnione na Babiej Górze dla ruchu turystycznego rowy rozpadlinowe można więc zobaczyć na Okrąglicy, jaskinie – m.in. pod szczytem Śmietarniaka, natomiast jeziorko osuwiskowe – w dolinie Jastrzębiego Potoku.

Metodyka

W niniejszej pracy wykorzystano informacje zgromadzone na kilka sposobów. Pierwszym etapem badań była kwerenda biblioteczna, w trakcie której zebrano informacje na temat zasobów przyrodniczych gminy Zawoja, oraz powstałej na jej obszarze infrastruktury turystycznej, skierowanej w głównej mierze na edukację przyrodniczą turystów przyjeżdżających do Zawoi. Do opracowania tej infrastruktury, istniejącej oraz będącej w trakcie realizacji, wykorzystano informacje zebrane w drodze wywiadu terenowego. Z kolei do przedstawienia proponowanych rozwiązań, mających na celu lepszą prezentację terenową wiedzy geograficznej, nabytej na poszczególnych etapach edukacji szkolnej, wykorzystano wyniki badań zgromadzone przez autora w ciągu ostatnich kilku lat. W pracy zaprezentowano także wyniki badań zgromadzonych podczas obozu naukowego „Pasmo Policy", zorganizowanego w 2011 r. przez Koło Geografów Uniwersytetu Jagiellońskiego.

W celu prezentacji najbardziej wartościowych obiektów poddano je waloryzacji pod kątem dostępności terenowej, oraz ich cech naukowo-dydaktycznych. Łącznie oceniono 27 cechy każdego z tych geostanowisk (m.in. unikatowość stanowiska w skali regionu; różnorodność reprezentowanych zagadnień geomorfologicznych; rozmiary obiektu; położenie obiektu względem sieci szlaków turystycznych), a następnie celem zaznaczenia większej wartości kryteriów naukowo-dadaktycznych, wyznaczono rangi. Kryteria te otrzymały wagę 1,5, natomiast kryteriom dostępności przyznano rangę 1,0. Finalnie każdy z waloryzowanych obiektów mógł otrzymać do 60 punktów. W rezultacie tej waloryzacji otrzymano mapę przestrzennego rozmieszczenia geostanowisk, o różnej liczbie punktów, co pozwoliło na wyróżnienie obszarów ich największego zgrupowania. Ostatnim etapem pracy było wyznaczenie przebiegu proponowanych szlaków dydaktycznych, wraz z opracowaniem poszczególnych stanowisk dydaktycznych.

Ścieżki edukacyjne Babiogórskiego Parku Narodowego

Największą rolę w celu podnoszenia jakości edukacji przyrodniczej na obszarze gminy Zawoja odgrywa Babiogórski Park Narodowy. W ramach jego statutowych zadań wytyczono dotychczas na jego obszarze wraz z otuliną kilka ścieżek edukacyjnych. Ponadto, w bezpośrednim sąsiedztwie Dyrekcji Parku przygotowano wystawy stałe. Pierwszą ścieżkę edukacyjną na terenie Babiogórskiego Parku Narodowego wyznaczono już w 1974 r., a jej patronem został Władysław Szafer. Miała ona na celu prezentację przyrody Babiej Góry, poczynając od jej podnóży, poprzez Markowe Szczawiny i Perć Akademików, aż po kopułę szczytową Diablaka. Na poszczególnych punktach postojowych tej ścieżki zaprezentowano bardzo wszechstronną wiedzę

na temat przyrody Parku. W ostatnich latach, wykonano aż 9 tematycznych ścieżek edukacyjnych, poprowadzonych przez Park i na jego otulinie. Ścieżki te przybliżają turyście nie tylko walory przyrody Babiej Góry, lecz także kulturę i tradycję mieszkańców podbabiogórskich wsi (tab.1; Ścieżki edukacyjne 2013).

Tab. 1. Tematyczne ścieżki przyrodnicze Babiogórskiego Parku Narodowego

	Nazwa ścieżki przyrodniczej	Prezentowane zagadnienia
1.	„Doliną Rybiego Potoku”	flora i fauna Babiej Góry oraz sukcesja wtórna postępująca w obrębie opuszczonych polan
2.	„Echa pierwotnej puszczy karpackiej”	zbiorowiska roślinne pierwotnej puszczy karpackiej oraz zbiorowiska synantropijne
3.	„W reglu dolnym”	drzewostany lasów babiogórskich
4.	„Z Zawoi przez Diablak do Lipnicy”	piętrowość klimatyczno-roślinna w Beskidach
5.	„Babia Góra bez granic”	zróżnicowanie środowiska przyrodniczego północnych i południowych stoków Babiej Góry
6.	„Mokry Kozub”	elementy środowiska przyrodniczego Babiej Góry (geologia, hydrologia, klimatologia)
7.	„Jak chronimy babiogórską przyrodę”	historia ochrony Babiej Góry i sposoby prawnej ochrony przyrody
8.	„Śladami Wawrzyńca Szkolnika”	architektura i kultura ludowa górali babiogórskich
9.	„U źródlisk Morza Czarnego”	hydrologia w sąsiedztwie Europejskiego Działu Wodnego oraz zagadnienia dotyczące kultury ludowej Orawian

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Ścieżki edukacyjne 2013

Ścieżki te dają możliwość zaznajomienia się z unikatowymi walorami środowiska geograficznego Pasma Babiogórskiego, a poprzez odpowiednie dostosowanie formy przekazu informacji prezentowane zagadnienia docierają do szerszego grona odbiorców. To m.in. za ich pomocą Babiogórski Park Narodowy prowadzi edukację przyrodniczą przyjeżdżających na Babią Górę turystów. Natomiast w celu ułatwienia im pokonywania utrudnień terenowych na ścieżkach, takie miejsca wyposażone zostały w odpowiednią infrastrukturę ułatwiającą ich pokonywanie (Pasierbek 2012).

W 2007 r. utworzono w sąsiedztwie Dyrekcji Babiogórskiego Parku Narodowego „Ogród Zmysłów”, skierowany do osób niepełnosprawnych ruchowo oraz wzrokowo. Ogród ten jest naturalnym przedłużeniem założonego tu wcześniej „Ogrodu Roślin Babiogórskich”. W „Ogrodzie Zmysłów” prezentowanych jest ok. 100 gatunków roślin, charakterystycznych ze względu na swoją budowę, kolor, zapach, czy też grubość liścia. Odpowiedni ich dobór umożliwia w jak najlepszym stopniu zapoznanie odwiedzających go osób z florą Babiej Góry i jej najbliższych okolic. Ponadto, w celu przedstawienia podłoża babiogórskich ścieżek, wykonano chodnik, wyłożony różną nawierzchnią: są to piasek, żwir, igliwie oraz szyszki. Taki dobór podłoża umożliwia odbiór zmysłowy, poprzez stopy szczególnie wrażliwe na odbiór bodźców zewnętrznych. Ponadto, w celu przekazania osobom niewidomym zróżnicowania rzeźby i piętrowości roślinnej Babiej Góry, pod zadaszeniem, umieszczono wykonaną w skali 1:15 000 makietę Babiej Góry. Dzięki niej osoba niewidoma może zapoznać się z jej zróżnicowaniem poprzez dotyk (Fujak 2012).

Centrum Górskie Korona Ziemi

Prócz istniejącej już infrastruktury edukacji przyrodniczej, skoncentrowanej w głównej mierze na obszarze Babiogórskiego Parku Narodowego, w Zawoi tworzona jest także innowacyjna infrastruktura dotycząca edukacji górskiej. W 2013 r. utworzono bowiem tu spółkę Centrum Górskie Korona Ziemi, której celem jest propagowanie wiedzy na temat gór wysokich i himalaizmu, poprzez rekreację i rozrywkę. Centrum Górskie Korona Ziemi, którego budowa rozpoczęła się w 2013 r., ma zostać ukończone w połowie 2014 r., a w jego ramach mają zostać połączone: tradycja i kultura z nauką i technologią, poprzez rekreację i rozrywkę. Jego celem jest przedstawianie zagadnień z dziedziny geografii, geologii oraz etnografii z najwyższych gór poszczególnych części świata. Ponadto prezentowane będą tam najważniejsze dokonania alpinistyczne, ze szczególnym naciskiem na osiągnięcia Polaków. W skład Centrum Górskiego, budowanego w Zawoi-Morgach, czyli w części wsi, której główną funkcją użytkową jest turystyka, powstanie zespół budynków, wraz z infrastrukturą uzupełniającą (Prezentacja… 2013).

Fot. 2. Wizualizacja Centrum Górskiego Korona Ziemi
Źródło: Fot. CGKZ

Centrum Górskiego stanowić będzie kompleks budynków, w którym znajdą się m.in. sale ekspozycyjne oraz konferencyjne (fot. 2). W głównej sali ekspozycyjnej umieszczone zostaną makiety prezentujące najwyższe szczyty poszczególnych części świata, oraz górującej nad Centrum, Babiej Góry (fot. 3; Prezentacja… 2013). W Centrum Górskim znajdzie się 9 makiet najwyższych szczytów poszczególnych części świata, co wynika z faktu, iż w Europie oraz w Australii i Oceanii za najwyższe uznawane są po dwa szczyty. Międzynarodowa Unia Geograficzna za najwyższy szczyt Europy uważa bowiem Mount Blanc (4810 m n.p.m.), a Reinhold Messner i Richard Bass, rywalizujący w II połowie XX wieku o tytuł pierwszej osoby, która zdobędzie wszystkie najwyższe szczyty kontynentów, za najwyższy w Europie uznali kaukaski Elbrus (5642 m n.p.m.). Ponadto obaj himalaiści za najwyższy szczyt Australii

i Oceanii, uznali dwie różne góry. Richard Bass za najwyższy szczyt tej części świata uznał Górę Kościuszki (2230 m n.p.m.), natomiast Reinhold Messner – Pucak Jaya (4884 m n.p.m.) w Nowej Gwinei (Hajzer 2011). Ponadto prócz wyżej wymienionych pięciu szczytów w kompleksie powstającym w Zawoi-Morgach umieszczone zostaną makiety: Mount Everest (8848 m n.p.m.; Azja), Aconcagua (6960 m n.p.m.; Ameryka Południowa), McKinley (6195 m n.p.m.; Ameryka Północna), Kilimandżaro (5895 m n.p.m.; Afryka) oraz Masywu Vinsona (4897 m n.p.m.; Antarktyda). Każda z makiet, będzie wiernie odwzorowywać rzeźbę poszczególnych szczytów, a wysokość każdej z nich wyniesie ok. 2,5 m. Ponadto, dla każdego z 10 szczytów i jego najbliższej okolicy wykonane zostaną przekroje geologiczne przedstawiające ich budowę geologiczną. Natomiast w obrębie platform, na których umieszczone zostaną makiety, wbudowane zostaną ekrany dotykowe, służące do celów informacyjnych o danej grupie górskiej oraz do prowadzenia ścieżki edukacyjnej „Zdobywca Szczytów" (Prezentacja… 2013).

Fot. 3. Makieta w Centrum Górskim
Źródło: Fot. CGKZ

Prócz możliwości zdobywania wiedzy o poszczególnych szczytach i ich najbliższej okolicy, w sali przeprowadzane będą lekcje multimedialne, dotyczące geografii poszczególnych części świata, oraz ich obszarów górskich. Lekcje te urozmaicone zostaną za pomocą licznych gier i quizów multimedialnych, po zaliczeniu których będzie można rozpocząć kolejną lekcję. W trakcie wykonywania poszczególnych zadań uczeń będzie musiał m.in. prześledzić dobowy cykl hydrologiczny i geomorfologiczny, jaki występuje w zlodowaconej dolinie Horcones, u podnóża Aconcagui, a następnie zaplanować przejście przez tę dolinę o takiej porze dnia, aby stany wody w rzece były na tyle niskie, by możliwe było jej przekroczenie (Balon 2003).

Przed przystąpieniem do zdobywania wiedzy na temat górskich regionów na Ziemi, przyjeżdżające do Centrum Górskiego Korona Ziemi grupy szkolne, jak i indywidualne osoby będą miały dostęp do strony internetowej Centrum Górskiego oraz systemu CMS (system zarządzania treścią). System ten będzie dawał możliwość usystematyzowania zdobytej wiedzy. Za ich pomocą już w szkole nauczyciel będzie

mógł przeprowadzić lekcje e-learningowe dostępne za pomocą bazy danych Korony Ziemi (Prezentacja… 2013).

Celom edukacyjnym służyć także będzie cała przestrzeń publiczna, mieszcząca się wokół głównych zabudowań Centrum Górskiego. Na centralnym skwerze umieszczona zostanie makieta Babiej Góry o wysokości 4,5 m, z możliwością jej rozsuwania na boki, w celu prześledzenia budowy geologicznej masywu (Prezentacja… 2013). Ponadto wokół niej według autora należałoby ustawić bloki piaskowca magurskiego oraz ścianę przedstawiającą serię warstw hieroglifowych, w celu prezentacji utworów geologicznych budujących okoliczne pasma górskie.

Z kolei w lesie, którego granica przebiega tuż za powstającymi budynkami Centrum, wykonany zostanie park linowy o czterech stopniach trudności. W czasie jego przemierzania uczestnik będzie zdobywał wiedzę na temat fauny i flory polskich lasów. W parku linowym znajdzie się ponadto 16-metrowej wysokości wieża widokowa, ze ściankami wspinaczkowymi. Z kolei u podnóża parku linowego utworzone zostaną (przy współpracy Lasów Państwowych i Babiogórskiego Parku Narodowego) nowe ścieżki dydaktyczne. Zadaniem jednej z nich będzie nauka rozpoznawania tropów zwierząt, natomiast celem innej będzie rozpoznawanie gatunków drzew. Ponadto w dalszych planach rozwoju Centrum zapisano utworzenie 300 m ścieżki edukacyjnej, poprowadzonej wśród koron drzew (Prezentacja… 2013). Dotychczas tego typu ścieżki edukacyjne na obszarze Europy powstały jedynie w miejscowości Lipno nad Wełtawą w Parku Narodowym Szumawa (Czechy) oraz w Parku Narodowym Lasu Bawarskiego (Niemcy).

Centrum Górskie będzie także pełniło funkcję popularyzacji kultury górskiej oraz stanowić miejsce spotkań ze światowej sławy himalaistami. Jednym z jego celów jest także gromadzenie dokumentów z wypraw górskich: dzienników, listów, zdjęć, filmów i nagrań dźwiękowych, oraz ich udostępnianie i archiwizacja. Do tego celu utworzono Centralne Archiwum Górskie (Prezentacja… 2013).

Szlaki geoturystyczne jako szansa rozwoju edukacji w zakresie nauk o Ziemi

Jednymi z najlepszych form edukacji przyrodniczej są ścieżki dydaktyczne, które prócz funkcji kształcących oraz wychowawczych mogą również pełnić funkcję rekreacyjną. Wykorzystywane jako pomocniczy środek dydaktyczny, powodujący zróżnicowanie zajęć, pozwalają na większe wzbogacenie realizowanego celu dydaktycznego (Gasek 2010). Ścieżki dydaktyczne, opatrzone tablicami informacyjnymi, o wybranych elementach środowiska przyrodniczego oraz walorach kulturowych są obecnie bardzo powszechne. Zazwyczaj są to ścieżki o tematyce ogólnej, gdzie na tablicach przedstawiane są ciekawe miejsca znajdujące się na obszarze, przez który prowadzi dana ścieżka. Znacznie rzadziej spotykanymi są ścieżki tematyczne, na których przedstawiana jest wybrana tematyka. W Polsce tego typu ścieżki najczęściej dotyczą zagadnień związanych z funkcjonowaniem lasu. Ścieżki dotyczące różnorodnych zagadnień w zakresie nauk o Ziemi są nadal bardzo rzadko spotykane, a zagadnienia z tego zakresu są najczęściej przedstawiane w ramach ścieżek ogólnotematycznych. Specjalistycznych szlaków jest też jeszcze niewiele (Migoń 2012). Najwięcej ich wytyczono w Karkonoszach (Knapik i in. 2011). W większości prezentują one zagadnienia geologiczne, rzadziej omawiają procesy kształtujące rzeźbę terenu.

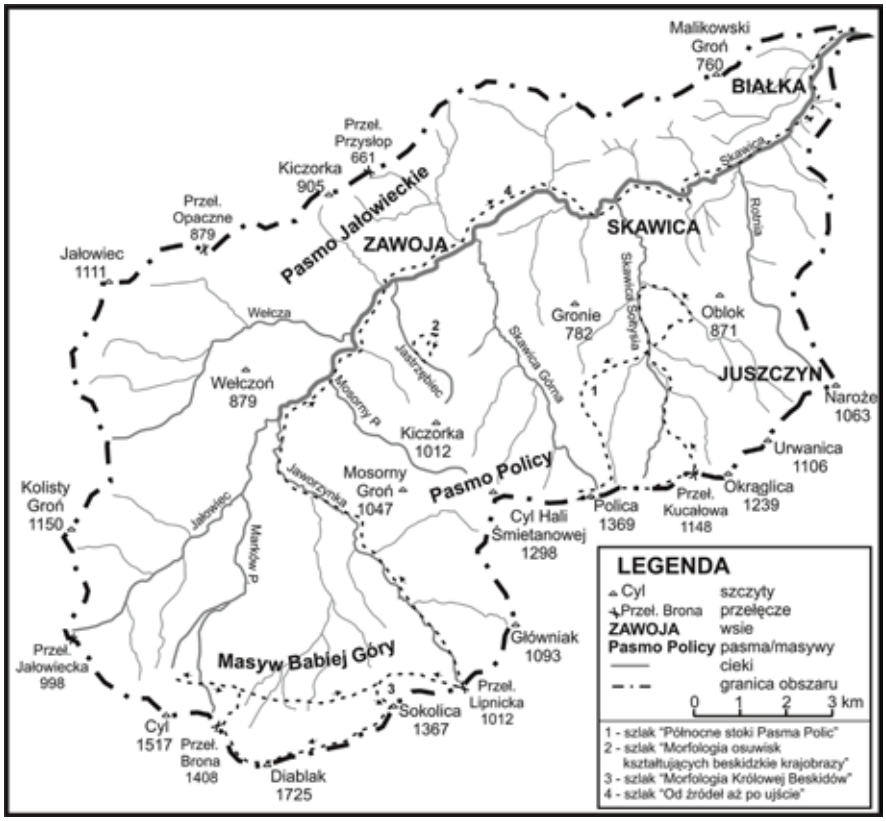

Ryc. 1. Mapa rozmieszczenia zaprojektowanych szlaków
Źródło: Opracowanie własne

W związku z dużymi zasobami przyrody nieożywionej gminy Zawoja, na jej obszarze zaprojektowano utworzenie trzech szlaków geoturystycznych, uzupełniających sieć powstałych dotychczas ścieżek dydaktycznych. Ponadto zaproponowano utworzenie szlaku dydaktycznego ukierunkowanego na ukazanie walorów doliny Skawicy – kulturowych i przyrody nieożywionej (ryc. 1).

Szlak geoturystyczny „Północne stoki Pasma Polic"

Jeden z trzech projektów utworzenia specjalistycznego szlaku geoturystycznego w gminie Zawoja ukierunkowany został na prezentacją obiektów i procesów kształtujących rzeźbę gór średnich. Szlak ten, wytyczony w formie pętli, zaprojektowany został dla północnych stoków pasma Polic. Na 16-kilometrowej trasie zaplanowano wyznaczenie 12 stanowisk, na których ustawionoby tablice, informujące o poszczególnych obiektach i o zachodzących w ich obrębie procesach geomorfologicznych (tab. 2). Szlak ten, prowadzący przez centralną część pasma, rozpoczynać i kończyć się będzie na polu biwakowym w Skawicy Suchej Górze.

Tab. 2. Koncepcja szlaku geoturystycznego pt. „Północne stoki Pasma Polic"

	Nazwa stanowiska	Prezentowane zagadnienia
1.	przełęcz śródgórska Na Tokarnem	wpływ intensywnego niszczenia mało odpornych na erozję warstw hieroglifowych na wykształcenie przełęczy śródgórskich
2.	odsłonięcie warstw hieroglifowych na Paluchówce	wykształcenie eoceńskich utworów tworzących warstwy hieroglifowe
3.	potok Głęboki	wpływ procesów fluwialnych na kształtowanie koryt górskich potoków
4.	próg strukturalny na Paluchówce	wpływ odporności podłoża geologicznego na kształtowanie rzeźby terenu
5.	źródlisko Skawicy Górnej	geomorfologiczne i genetyczne zróżnicowanie lejów źródliskowych oraz występujących w ich obrębie źródeł
6.	kulminacja Policy	wykształcenie grzbietów górskich oraz zachodzące w ich obrębie procesy geomorfologiczne
7.	łysianki na Złotej Grapie	zróżnicowanie geomorfologiczne skałek piaskowcowych i ich przekształcanie
8.	rowy rozpadlinowe na Okrąglicy	dezintegracja masywu w wyniku rozwoju rowów rozpadlinowych
9.	Łysina	mechanizmy powstawania osuwiska i zachodzące w jego obrębie procesy geomorfologiczne
10.	Skawica Sołtysia (dolina V-kształtna)	etapy wykształcenia dolin górskich
11.	jaskinia Oblica	zróżnicowanie jaskiń osuwiskowych i etapy ich powstania
12.	Roztoczańskie Kaskady	zróżnicowanie wodospadów beskidzkich i procesy je modelujące

Źródło: Opracowanie własne

Z przedstawionego zarysu przebiegu szlaku i mieszczących się na jego trasie geostanowisk wynika, iż przemierzająca go grupa szkolna będzie miała okazję zdobyć wiedzę w wielu dziedzinach geografii fizycznej. W głównej jednak mierze uczestnik takich zajęć dydaktycznych będzie mógł nabyć wiedzę z zakresu geomorfologii gór średnich, a w nieco mniejszym stopniu – w zakresie geologii oraz hydrologii. Zagadnienia te zaprezentowane zostaną na przykładzie m.in. rowów rozpadlinowych na Okrąglicy, jaskini Oblica czy odsłonięć warstw hieroglifowych na Paluchówce (Franczak 2011, 2012a, 2012b, 2013). Szlak ten będzie więc stanowił uzupełnienie tematów dydaktycznych, które nie są omówione w obrębie obecnych ścieżek dydaktycznych Babiogórskiego Parku Narodowego.

Szlak geoturystyczny „Morfologia osuwisk kształtujących beskidzkie krajobrazy"

Jednym z procesów morfologicznych, który najintensywniej kształtował i nadal kształtuje beskidzkie krajobrazy jest osuwanie. Osuwiska w znacznym stopniu pokrywają powierzchnię niemal każdej beskidzkiej miejscowości. Natomiast zagadnienie ich powstania jest trudne do omówienia w formie opisów i schematycznych rycin, zamieszczonych w podręcznikach szkolnych. Wynika to z dużego ich zróżnicowania

i specyfiki ich powstania, dlatego też najlepszym sposobem przedstawienia mechanizmu ich powstania jest obserwacja form występujących bezpośrednio w terenie. W tym celu zaproponowano wytyczenie szlaku geoturystycznego na jednym z osuwisk położonych stosunkowo blisko centrum Zawoi. Jest to osuwisko na zachodnim stoku góry Hujdy, które objęło zasięgiem cały stok, aż po dno doliny Jastrzębiego Potoku.

Tab. 3. Koncepcja szlaku geoturystycznego pt. „Morfologia osuwisk kształtujących beskidzkie krajobrazy"

	Nazwa stanowiska	Prezentowane zagadnienia
1.	skarpa główna osuwiska	mechanizm i przyczyny powstawania osuwisk
2.	źródło osuwiskowe	funkcjonowanie źródeł osuwiskowych oraz wpływ osuwisk na kształtowanie odpływu ze zlewni
3.	zagłębienie bezodpływowe u podnóża skarpy wtórnej	rola zagłębień wewnątrzosuwiskowych na transport materiału na stoku i ich wykorzystania w badaniach naukowych
4.	jęzor osuwiskowy	zróżnicowanie osuwisk (typologia)
5.	rygiel osuwiska	wpływ osuwisk na kształtowanie procesów zachodzących w obrębie dolin
6.	jezioro osuwiskowe	charakterystyka osuwiskowych jezior zaporowych na przykładzie Jastrzębiego Jeziora o powierzchni misy 2330 m^2
7.	rów wewnątrzosuwiskowy	charakterystyka elementów rzeźby osuwisk
8.	jaskinie osuwiskowe	zróżnicowanie geomorfologiczne jaskiń osuwiskowych

Źródło: Opracowanie własne

Fot. 4. Jastrzębie Jeziorko – zaporowe jezioro osuwiskowe

Źródło: Fot. Paweł Franczak

Osuwisko to charakteryzuje się wykształceniem wielu rodzajów form rzeźby, w związku z czym na jego przykładzie można przedstawić „modelowe" formy rzeźby osuwiskowej. Trasa zaprojektowanego szlaku geoturystycznego rozpoczynać się będzie w podszczytowych partiach góry Hujdy i stanowić boczną odnogę zielonego szlaku turystycznego, prowadzącego z centrum Zawoi na Halę Kucałową. Na obszarze osuwiska wytyczona zostanie pętla, a w jej poszczególnych częściach – osiem stanowisk, na których prezentowane będą poszczególne formy rzeźby (tab. 3). Wśród nich zaprezentowane m.in. zostaną jaskinie osuwiskowe czy też osuwiskowe jezioro zaporowe (fot. 4; Nowalnicki 1971).

Szlak geoturystyczny „Morfologia Królowej Beskidów"

Ostatni, trzeci szlak geoturystyczny zaprojektowany został w Zawoi na północnych stokach Babiej Góry, w celu uzupełnienia dotychczas powstałej tam sieci ścieżek dydaktycznych. Na stokach Babiej Góry brak bowiem ścieżki ukierunkowanej na poznawanie walorów przyrody nieożywionej tej najwyższej góry w Beskidach. Szlak stanowiłby uzupełnienie luki w ofercie edukacji przyrodniczej Babiogórskiego Parku Narodowego.

Zaproponowany szlak poprowadzonoby w formie pętli, rozpoczynającej się na Przełęczy Lipnickiej (popularnie nazywanej Krowiarkami) i w pierwszym odcinku prowadziłby Górnym Płajem, do Mokrego Stawu, a następnie tzw. Płajem Przyrodników na Sokolicę. Następnie przez kulminację Babiej Góry – Diablak – i Przełęcz Brona, biegłby do schroniska na Markowych Szczawinach, od którego prowadziłaby pętla do Marków Stawku. Natomiast od schroniska ścieżka prowadziłaby z powrotem Górnym Płajem na Przełęcz Lipnicką (tab. 4). Wyznaczono 10 stanowisk, na których zaprezentowane zostałyby najokazalsze formy rzeźby, które powstały w wyniku działania różnorodnych procesów. Wśród nich zaproponowano przedstawienie rzadko spotykanych w Beskidach na taką skalę form, jak: jeziora osuwiskowe, zerwy skalne, rowy grzbietowe i rozpadlinowe, oraz tak unikatowych, jak ostaniec mrozowy tworzący kopułę szczytową Babiej Góry, czy terasy krioplanacyjne powstałe na jej grzbiecie (Ziętara 1958; Miodowicz 1992; Łajczak 2005; Fujak, Urbaniec 2010).

Tab. 4. Koncepcja szlaku geoturystycznego pt. „Morfologia Królowej Beskidów"

	Nazwa stanowiska	Prezentowane zagadnienia
1.	Mokry Staw – jezioro wannowe	charakterystyka jezior osuwiskowych pod względem ich zróżnicowania geomorfologicznego i funkcjonowania na przykładzie Mokrego Stawku (o powierzchni 1500 m^2)
2.	Sokolica – wielka zerwa skalna	kształtowanie stoków górskich poprzez powstawanie wielkich zerw skalnych na przykładzie mierzącej 60 m wysokości Sokolicy
3.	Zimna Dolinka – rów grzbietowy	rozwój makroskalowych form rzeźby w obrębie grzbietów na przykładzie wielkiego rowu grzbietowego zwanego Zimną Dolinką
4.	skałki piaskowcowe na Główniaku	kształtowanie form skałkowych w Beskidach

5.	kulminacja Babiej Góry	wykształcenie ostańca mrozowego w szczytowych partiach Babiej Góry pod wpływem intensywnego wietrzenia mrozowego zachodzącego w plejstocenie
6.	terasy krioplanacyjne	charakterystyka teras krioplanacyjnych powstałych w obrębie głównego grzbietu Babiej Góry w wyniku soliflukcji
7.	Kościółki	przedstawienie historii kształtowania się poglądów na zlodowacenie Babiej Góry na przykładzie Kościółków, które w przeszłości były uznawane przez badaczy za cyrk lodowcowy
8.	Izdebczyska	kształtowanie stoku poprzez rozwój rowów rozpadlinowych na przykładzie Izdebczysk
9.	Cylowa Zerwa	charakterystyka poszczególnych elementów rynny gruzowo-błotnej, powodującej ekstremalne przekształcenie stoku
10.	Marków Stawek	przedstawienie ewolucji jeziorek zaporowych wraz z ich stopniowym zamulaniem

Źródło: Opracowanie własne

Szlak dydaktyczny „Od źródeł aż do ujścia Skawicy"

Ostatnia, czwarta z proponowanych przez autora ścieżek dydaktycznych w gminie Zawoja dotyczy wytyczenia ścieżki, na trasie której zaprezentowane zostałyby zarówno obiekty przyrody nieożywionej, jak i obiekty kultury ludowej.

Szlak ten cechowałby się znaczną długością, ponieważ prowadziłby z Zawoi Policzne aż po ujście Skawicy do Skawy w Białce. Dlatego też nie byłby on przeznaczony (tak jak pozostałe wyżej omówione) dla turystów pieszych, lecz dla rowerzystów oraz osób przemieszczających się różnego rodzaju środkami transportu. Spośród form przyrody nieożywionej pierwszym stanowiskiem na tym szlaku byłby wodospad ześlizgowy, powstały na konsekwentnie zapadających płytach piaskowców magurskich odsłaniających się w korycie Jaworzyny (Franczak 2012a). Drugie natomiast zostałoby ustanowione na obszarze tzw. Gorących Skał, gdzie utwory podłoża doliny odsłaniają się w korycie Skawicy w Dolnej Zawoi (fot. 5). W miejscu tym, na odcinku przeszło 800 m, na powierzchni ukazują się strefa kontaktu gruboławicowych piaskowców magurskich i warstw hieroglifowych. Ponadto w tym biegu rzeki powstały liczne formy rzeźby, wśród których wyróżnić można m.in. jeziorko eworsyjne, progi wodospadowe oraz kępę powstałą w wyniku odcięcia przez dwa koryta fragmentu dna doliny. Z kolei na granicy Skawicy i Białki interesującym punktem szlaku byłoby geostanowisko utworzone w obrębie strukturalnego przełomu Skawicy, rozciągającego się na długości 1300 m. Rzeka wcina się tam poniżej dna doliny na 10–12 m, a w centralnej części przełomu tworzy progi skalne (Franczak 2013).

Ponadto już poza granicami gminy Zawoja wyznaczono dwa stanowiska ukazujące formy rzeźby terenu. Jedno przedstawiałoby akumulacyjny odcinek doliny Skawicy, z kilkoma stopniami teras. Natomiast na ostatnim stanowisku zaprezentowanoby ujściowy odcinek Skawicy i powstały w jego obrębie stożek napływowy.

Fot. 5. Gorące Skały – wychodnie utworów warstw hieroglifowych
Źródło: Fot. Tomasz Mleczek

Centrum Edukacji Geograficznej

Jak już wcześniej wspomniano, jednym z najefektywniejszych sposobów podnoszenia wiedzy uczniów z zakresu nauk o Ziemi są zajęcia terenowe. Jednakże zazwyczaj w pobliżu szkół nie występują tak zróżnicowane formy rzeźby terenu, by na ich podstawie nauczyciel mógł zaprezentować zachodzące w przyrodzie procesy geomorfologiczne i kształtowane w ich wyniku formy rzeźby. Wyjeżdżającym natomiast na wycieczki czy kolonie nauczycielom brak dostatecznego rozpoznania terenu, a przewodnicy górscy nie są w tym kierunku szkoleni. Z tego też powodu bardzo często potencjał tych wyjazdów terenowych nie jest w pełni wykorzystywany dla edukacji geograficznej.

Gmina Zawoja jest bardzo bogata w występowanie geostanowisk, które mogłyby pełnić funkcję dydaktyczną dla przybywających do tej podbabiogórskiej miejscowości grup szkolnych. Jednakże we wsi brak jest łatwo dostępnej informacji na temat lokalizacji cennych pod względem dydaktycznym geostanowisk. O niektórych z nich można się dowiedzieć dopiero podczas przemierzania którejś z licznych ścieżek dydaktycznych. W związku z tym autor niniejszego opracowania zaproponował utworzenie Centrum Edukacji Geograficznej. W obiekcie tym na zamieszczonej makiecie Pasma Babiogórskiego przybywające grupy mogłyby zapoznać się z najatrakcyjniejszymi geostanowiskami tego obszaru. Oprócz poznania rzeźby terenu oraz wpływu

budowy geologicznej na jej wykształcenie można by się w tym miejscu dowiedzieć o przebiegu szlaków turystycznych i ścieżek dydaktycznych, oraz o występujących przy nich interesujących geostanowiskach. Ponadto na takiej makiecie zaznaczone byłyby miejsca, w których odwiedzające je osoby mogłyby zapoznać się z formami rzeźby i procesami geomorfologicznymi, a także uzyskać szczegółowe informacje o konkretnych obiektach.

Podsumowanie

Obszar gminy Zawoja posiada niemal idealne warunki do rozwoju infrastruktury podnoszącej jakość turystyki oraz edukacji przyrodniczej. Występują tam bowiem liczne obiekty, na podstawie których można w sposób ciekawy prowadzić zajęcia z zakresu nauk przyrodniczych. Ponadto miejscowość ta jest dobrze skomunikowana z głównymi miastami regionu, a dzięki dobrej infrastrukturze turystycznej może przyjąć znaczną liczbę turystów.

Istniejąca już infrastruktura dydaktyczna Babiogórskiego Parku Narodowego z pewnością zachęca do przyjazdu do Zawoi. Jednakże odpowiednia promocja ścieżek dydaktycznych z pewnością zwiększyłaby liczbę osób korzystających z nich. Z kolei obecnie powstająca oraz zaprojektowana przez autora nowa infrastruktura turystyczna może uzupełnić wiedzę na temat prezentowanych tam zagadnień dydaktycznych. W Centrum Górskim Korona Ziemi znajdować się bowiem będą multimedia, za pomocą których w przystępny sposób będzie można zaprezentować nawet bardzo trudny materiał dydaktyczny.

Literatura/References

Balon, J. (2003). W dolinie Horcones (Andy Południowe, Argentyńskie). W: Z. Górka, J. Więcław (red.), *Badania i podróże naukowe krakowskich geografów*. Kraków: PTG Oddz. w Krakowie, 42–46.

Franczak, P. (2011). Jaskinie Pasma Babiogórskiego. Jastrzębie-Zdrój: Wydawnictwo BLACK UNICORN.

Franczak, P. (2012a). Pasmo Policy – w cieniu Babiej Góry. *Przyroda Polska*, 4, 30–31.

Franczak, P. (2012b). Proponowane do objęcia ochroną obiekty przyrody nieożywionej Pasma Policy w Beskidzie Żywieckim. *Chrońmy Przyrodę Ojczystą*, 68 (4), 302–308.

Franczak, P. (2013). Mało znane beskidzkie jeziorka osuwiskowe. *Płaj*, 44, 195–198.

Fujak, K. (2012). Ogród Zmysłów Babiogórskiego Parku Narodowego. *Rocznik Babiogórski*, 13, 115–118.

Fujak, J., Urbaniec, T. (2010). Babiogórskie stawy. *Rocznik Babiogórski*, 12, 32–36.

Gasek, R. (2010). Ścieżka dydaktyczna jako forma poznania najbliższej przestrzeni geograficznej ucznia – na przykładzie ścieżki dydaktycznej w miejscowości Zalas. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia Geographica*, 1, 68–83.

Golonka, J., Krobicki, M., Miśkiewicz, K., Słomka, T., Wałkowska, A., Doktor, M. (2013). Geopark „Beskid Ślasko-Morawsko-Żywiecki" – najstarsze utwory Karpat fliszowych. *Przegląd Geologiczny*, 61 (5), 277–285.

Hajzer, A. (2011). Korona Ziemi. Nie-poradnik zdobywcy. Warszawa: Wydawnictwo Stapis.

Obrębska-Starklowa, B. (1963). Klimat Babiej Góry. W: W. Szafer (red.), *Babiogórski Park Narodowy*. Kraków: Wydawnictwo PWN, 45–67.

Knapik, R., Migoń, P., Szuszkiewicz, A., Aleksandrowski, P. (2011). Geopark Karkonosze – georóżnorodność i geoturystyka. *Przegląd Geologiczny*, 59 (4), 311–322.

Łajczak, A. (2005). Przyroda nieożywiona. W: D. Ptaszycka-Jackowska (red.), *Światy Babiej Góry. Monografia*, Zawoja: Wydawnctwo Babiogórski Park Narodowy, 19–40.

Migoń, P. (2012). *Geoturystyka*. Warszawa: Wydawnctwo PWN.

Miodowicz, W. (red.). (1992). Mała encyklopedia babiogórska. Pruszków: Wydawnictwo Rewasz.

Nowalnicki, T. (1971). Beskidzkie jeziorka zaporowe. *Wierchy*, 40, 274–280.

Pasierbek, T. (2012). Babiogórski Park Narodowy. Przyroda otwarta na człowieka. *Gazeta Górska*, 78 (2), 8–11.

Ziętara, T. (1958). O rzekomo glacjalnej rzeźbie Babiej Góry. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP Kraków. Geografia*, 8, 55–78.

Strony internetowe

Ścieżki edukacyjne (2013, 20 listopada). *Babiogórski Park Narodowy*. Pozyskano z http://www.bgpn.pl/turystyka/sciezki-edukacyjne

Prezentacja: Centrum Górskie Korona Ziemi w Zawoi (2013, 20 listopada). *Centrum Górskie Korona Ziemi – Zawoja*. Pozyskano z http://www.centrumgorskie.pl/upload/centrum-gorskie-korona-ziemi-pl.pdf

Notka biograficzna o autorze: Geograf, doktorant w Instytucie Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Na tej samej uczelni ukończył studia magisterskie (kierunek: geografia; specjalność: geografia fizyczna). W roku akademickim 2012/13 beneficjent Stypendium Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego. Temat jego dysertacji doktorskiej zawiera się w zakresie hydrologii i gospodarki wodnej. W ramach pracy naukowej zajmuje się również zagadnieniami z zakresu speleologii. Swoje badania koncentruje głównie na obszarze Beskidu Żywieckiego i Makowskiego.

Biographical note of author: Geographer, PhD student at the Institute of Geography and Spatial Management at the Jagiellonian University in Krakow. He graduated from the same university with a master's degree in geography, specialization: physical geography. He received a scholarship from the Ministry of Science and Higher Education for the academic year 2012/13. His doctoral dissertation is concerned with hydrology and water management. In his research he also deals with speleology. The primary area of his interest are Beskid Żywiec and Beskid Makowski.

Paweł Franczak, mgr
Uniwersytet Jagielloński
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
ul. Gronostajowa 7
30–387 Kraków
p.franczak@uj.edu.pl

PRZEMIANY STRUKTUR PRZYRODNICZO-SPOŁECZNO-GOSPODARCZYCH REGIONU

FOLIA 170

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica VII (2014)

Tomasz Bryndal

Powodzie błyskawiczne w małych zlewniach karpackich – wybrane aspekty zarządzania ryzykiem powodziowym

Streszczenie

Ryzyko powodziowe oznacza kombinację wystąpienia powodzi oraz jej negatywnych skutków. Ogół działań związanych z ograniczaniem skutków powodzi dla zdrowia ludzkiego, środowiska, dziedzictwa kulturowego oraz działalności gospodarczej wchodzi w obręb tzw. zarządzania ryzykiem powodziowym. W artykule omówiono czynniki wpływające na poziom ryzyka powodziowego. Wykazano, że poziom ryzyka powodziowego, związanego z powodziami błyskawicznymi w małych zlewniach karpackich, można obniżyć przede wszystkim poprzez działania na rzecz ograniczenia tzw. ekspozycji oraz wrażliwości na powódź. Wykazano, że odpowiednio prowadzone działania planistyczne w obrębie zlewni, mogą przyczynić się do ograniczenia poziomu ryzyka powodziowego związanego z ekspozycją. W tym kontekście omówiono znaczenie map zagrożenia i ryzyka powodziowego. Zwrócono uwagę na konieczność prowadzenia tzw. edukacji powodziowej będącej u podstaw podejmowania skutecznych działań na rzecz ograniczenia wrażliwości na powódź.

Słowa kluczowe: Karpaty; mapa ryzyka powodziowego; powódź błyskawiczna; ryzyko powodziowe

Flash flood in small Carpathian catchments – selected aspects of flood risk management

Abstract

Flood risk is a combination of flooding and its negative consequents. Generally, activities aimed at reducing the negative consequences of flooding on human health, environment, cultural heritage and economic activity are related to flood risk management process. The article discusses the factors affecting the flood risk level. It was proved that lower flood risk level may be achieved by reducing the exposure and susceptibility to flooding. Spatial planning within the catchment is one of the most important methods allowing for reducing the exposure to flooding. In this context, the role of flood hazard and flood risk maps was discussed. It was emphasised that education related to floods is the key element for flood susceptibility mitigation.

Key words: the Carpathians; flood risk map; flash flood; flood risk

Wprowadzenie

Karpaty są regionem, w którym często występują gwałtowne wezbrania (Ostrowski i in. 2012). Przyczyniają się do tego uwarunkowania opadowe (Lorenc i in. 2012), jak również cechy terenu, które wpływają na parametry fizjograficzne zlewni i sprzyjają szybkiej transformacji opadu w odpływ (Bryndal 2008, 2011, 2014b).

Gwałtowne wezbrania formowane są najczęściej przez lokalne, krótkotrwałe i intensywne opady deszczu. Opady te występują zwykle na czole przemieszczającego się frontu chłodnego (Parczewski 1960) i obejmują obszar kilkudziesięciu km^2 (Starkel 2011). Powodują one gwałtowne wezbrania w zlewniach karpackich, o powierzchni mniejszej od 35,2 km^2 (Bryndal 2008, 2014a, b). Wezbrania uformowane w wyniku tego typu opadów deszczu trwają kilka godzin (Gil 1998), a czas koncentracji nie przekracza trzech godzin (Bryndal i in. 2010a, b, c).

Gwałtowne wezbrania praktycznie zawsze powodują straty gospodarcze, czyli przekształcają się w powódź. Gwałtowny spływ powierzchniowy po stokach powoduje silną erozję gleb oraz zniszczenia w obrębie infrastruktury drogowej. Uformowana fala wezbraniowa przemieszcza się ze znaczną prędkością, stanowiąc zagrożenie dla zdrowia i życia ludzi (Izmaiłow i in. 2004; Konieczny i in. 2012), a rozlewając się w obrębie dna doliny powoduje znaczne szkody gospodarcze. Ze względu na krótki czas trwania zjawiska oraz wysokie natężenie przepływu maksymalnego, gwałtowne wezbrania są często określane mianem powodzi błyskawicznych (ang. *flash flood*). Powodzie tego typu stanowią istotny problem dla lokalnych samorządów, które najczęściej samodzielnie muszą uporać się z likwidacją szkód powodziowych. Dla przykładu, straty po powodzi, jaka wystąpiła w źródłowej części zlewni Małoszówki (3 km^2) w gminie Pałecznica w 2000 r., stanowiły prawie 18% jej rocznego przychodu. Powódź w zlewni Wątoka 27 czerwca 2009 r. spowodowała straty, które w przeliczeniu na 1 km^2 powierzchni zlewni, sięgały prawie 100 tysięcy zł.

Powodzie błyskawiczne występują w różnych regionach Karpat prawie każdego roku (Bryndal i in. 2010a, b, c; Ostrowski i in. 2012). Prawdopodobnie, ze względu na ich lokalny charakter poświęca się im stosunkowo niewiele uwagi. Brak świadomości zagrożenia powodziami błyskawicznymi oraz przeświadczenie, że prawdopodobieństwo ich wystąpienia na danym obszarze jest stosunkowo niskie powoduje, że zaniedbuje się działania mające na celu ograniczenie ich negatywnych skutków.

Ogół działań mających na celu zmniejszenie negatywnych konsekwencji powodzi wchodzi w obręb tzw. zarządzania ryzykiem powodziowym. Ryzyko powodziowe oznacza zaś najczęściej kombinację prawdopodobieństwa wystąpienia powodzi i związanych z nią potencjalnych negatywnych konsekwencji dla zdrowia i życia ludzkiego, środowiska, dziedzictwa kulturowego oraz działalności gospodarczej (Dyrektywa 2007/60/WE). Jakie działania można podjąć, aby ograniczyć ryzyko powodziowe? W niniejszym artykule omówiono działania oraz wybrane metody, które, zdaniem autora, pozwalają najskuteczniej zarządzać ryzykiem powodziowym, związanym z występowaniem powodzi błyskawicznych w małych zlewniach karpackich. Dokonano tego w oparciu o badania popowodziowe prowadzone przez autora (Bryndal 2003; Bryndal i in. 2010a, b, c), analizę literatury przedmiotu oraz dokumentacji, w oparciu o którą prowadzona jest obecnie ochrona przed powodziami.

Ryzyko powodziowe – zagadnienia ogólne

W ostatnich latach można zaobserwować zmianę w podejściu do ochrony przed powodzią. Stopniowo odchodzi się od obowiązującej przez lata mało efektywnej filozofii „ochrony przed powodzią" na rzecz filozofii „ograniczenia ryzyka powodziowego" (Konieczny i in. 2012; Merz i in. 2012) i zarządzania nim. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w ustawodawstwie na poziomie europejskim (Dyrektywa 2007/60/WE) oraz krajowym (Ustawa Prawo Wodne… 2001; Ustawa o planowaniu… 2001).

Doświadczania związane z prowadzeniem ochrony powodziowej wykazały, że całkowita ochrona przed powodzią jest niemożliwa i należy ją prowadzić z uwzględnieniem rachunku ekonomicznego. Należy podejmować decyzje, które pozwolą zminimalizować wielkość strat powodziowych, czyli ograniczyć ryzyko powodziowe. Poziom ryzyka powodziowego jest uwarunkowany wpływem czynników związanych z: zagrożeniem (ang. *hazard*), ekspozycją (ang. *exposure*) i wrażliwością na powódź (ang. *vulnerability*) (Kron 2002; Konieczny i in. 2012). Zagrożenie powodziowe jest najczęściej postrzegane przez pryzmat wielkości kulminacji wezbrania. Wezbrania o większej kulminacji są postrzegane jako bardziej niebezpieczne, powodujące wzrost poziomu ryzyka powodziowego. Uważa się, że metodą pozwalającą na ograniczenie poziomu ryzyka powodziowego jest podejmowanie działań na rzecz zwiększenia retencyjności zlewni (Gutry-Korycka i in. 2003; Konieczny i in. 2012). Ekspozycja na powódź jest związana z działalnością człowieka oraz cechami środowiska naturalnego w strefie zagrożonej zalaniem podczas wezbrania. Podstawową metodą ograniczającą ekspozycję na powódź są odpowiednio prowadzone działania planistyczne w zlewni, zwłaszcza w obrębie dna doliny. Trzeci czynnik ryzyka powodziowego, czyli wrażliwość na powódź, określa w jakim stopniu ludzie i obiekty są przygotowani do powodzi i zdolni do odbudowy po powodzi. Ryzyko powodziowe, związane z wrażliwością można ograniczyć poprzez: zabezpieczenia budynków narażonych na zalanie, budowę systemów ostrzegania przed powodziami oraz reagowania na powódź, szeroko pojętą edukację powodziową oraz systemy ubezpieczeń powodziowych (Monz, Grunfest 2002; Konieczny i in. 2012; Merz i in. 2012).

Zarządzanie ryzykiem powodziowym w małych zlewniach karpackich

Powodzie błyskawiczne są zjawiskiem głównie lokalnym. Analiza rozmiarów 85 zlewni karpackich, w których wystąpiły tego typu zjawiska wykazała, że dziewięćdziesiąt procent zlewni miało powierzchnię z przedziału 3,6–25,9 km^2, przy średniej równiej 10,2 km^2 (Bryndal 2014a, b). Warto podkreślić, że specyfika tego typu wezbrań, przejawiająca się w gwałtownym przebiegu zjawiska, które występuje w zlewni o bardzo małych rozmiarach powoduje, że metody pozwalające na ograniczenie poziomu ryzyka powodziowego są dosyć ograniczone. Poniżej omówiono te z nich, które, według autora, w największym stopniu pozwalają obniżyć poziom ryzyka powodziowego, związanego z występowaniem powodzi błyskawicznych w małych zlewniach karpackich.

Ograniczenie zagrożenia

Powszechnie uważa się, że działania mające na celu wzrost retencyjności zlewni przyczyniają się do obniżenia kulminacji wezbrania, a tym samym do ograniczenia poziomu zagrożenia powodziowego. Retencyjność zlewni można zwiększyć przy pomocy metod technicznych (zabudowa hydrotechniczna) oraz metod wspomagających wzrost tzw. naturalnej retencyjności zlewni (retencja obszarów leśnych, dolinnych, rolnych, zabudowanych). Ich charakterystykę czytelnik może odnaleźć w bogatej literaturze przedmiotu (m.in. Łoś 1994; Ryszkowski i Kędziora 1996; Gutry-Korycka i in. 2003; Ciupa 2009; Konieczny i in. 2012; Mioduszewski i in. 2012). Tutaj ograniczono się do przedstawienia konkluzji wynikających z analizy wpływu tych metod na obniżenie poziomu ryzyka powodziowego w odniesieniu do powodzi błyskawicznych.

Zwiększenie retencyjności zlewni poprzez stosowanie metod technicznych w postaci zabudowy hydrotechnicznej jest rozwiązaniem drogim i często mało skutecznym. Zbiorniki retencyjne czy też suche zbiorniki przeciwpowodziowe, budowane na małych ciekach tylko nieznacznie pozwalają zredukować falę wezbraniową. Po pierwsze zamykają one zbyt mały fragment zlewni, aby skutecznie zmniejszyć falę powodziową. Po drugie, zbiorniki takie są szybko wypełniane osadami. Ogranicza to ich sprawność operacyjną oraz wpływa na wysokie koszty utrzymania ich w tzw. gotowości (Beuselinc i in. 2000). Działania na rzecz odbudowy lub zwiększenia naturalnej retencyjności zlewni tylko w niewielkim stopniu mogą przyczynić się do złagodzenia kulminacji fali wezbraniowej. Potwierdzają to liczne badania nad mechanizmami formowania odpływu podczas krótkotrwałych i intensywnych opadów deszczu, prowadzone w karpackich zlewniach eksperymentalnych lub na poletkach doświadczalnych (Figuła 1956; Słupik 1972, 1973, 1981; Froehlich, Słupik 1986; Gil 1998; Homa 1994).

Możliwości redukcji fali wezbraniowej, a tym samym ograniczenie poziomu ryzyka powodziowego podczas powodzi błyskawicznych w małych zlewniach karpackich są niezbyt duże. Co więcej, ocena możliwości transformacji opadu w odpływ oraz analiza cech fizjograficznych zlewni, w których wystąpiły powodzie błyskawiczne wskazuje, że są one predysponowane na formowanie gwałtownych wezbrań (Bryndal 2008 2011, 2014b). Większą uwagę należy zatem poświęcić działaniom oraz metodom pozwalającym obniżyć poziom ryzyka powodziowego poprzez ograniczenie ekspozycji i wrażliwości na powódź.

Ograniczenie ekspozycji na powódź

Stefan Ziemnicki po powodzi w Piaskach Szlacheckich w 1956 r. (Ziemnicki 1956) sformułował wniosek, że w małych zlewniach najskuteczniejszą metodą ochrony przed negatywnymi skutkami powodzi błyskawicznych jest przestrzeganie zasady „odsunięcia ludzi od wody". Podstawową metodą ograniczającą ekspozycję na powódź jest odpowiednio prowadzone planowanie przestrzenne w obrębie zlewni, ze szczególnym uwzględnieniem obszarów położonych w obrębie dna doliny. Ponieważ planowanie przestrzenne musi uwzględniać odpowiednie zapisy ustawowe warto przeanalizować, czy i w jakim stopniu obecnie istniejące uregulowania

prawne pozwalają zmniejszyć poziom ryzyka powodziowego poprzez działania na rzecz ograniczenia ekspozycji. Powodzie błyskawiczne występują w małych zlewniach, dlatego największy wpływ na ograniczenie ekspozycji mają władze lokalne, te zaś w opracowywanych dokumentach planistycznych muszą uwzględniać aspekty związane z zagrożeniem powodziowym. Obowiązek ten nakłada na nie Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Ustawa o planowaniu… 2003) oraz Ustawa Prawo Wodne (Ustawa Prawo Wodne 2001). Zgodnie z ustawą o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym, zarówno w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy (art. 10, ust. 2, pkt 11), jak również w planie miejscowym zagospodarowania przestrzennego (art. 15, ust. 2, pkt 7) należy uwzględnić obszary szczególnego zagrożenia powodzią. Obszary te zostały przedstawione na mapach zagrożenia i ryzyka powodziowego (art. 88d i 88e, Ustawy Prawo Wodne; Rozporządzenie Ministrów… 2013). W jakim stopniu mapy te mogą przyczynić się do ograniczenia poziomu ryzyka powodziowego? Analiza opracowanych już map ryzyka i zagrożenia powodziowego, planów zagospodarowania przestrzennego gmin, jak również doświadczenia zebrane podczas prowadzonych badań popowodziowych skłaniają do wniosku, że wykorzystanie tych map tylko częściowo może przyczynić się do obniżenia poziomu ryzyka powodziowego związanego z powodziami błyskawicznymi w małych zlewniach karpackich. Składają się na to dwa elementy.

Pierwszy związany jest ze stopniem pokrycia obszaru Karpat mapami zagrożenia i ryzyka powodziowego. Mapy te zostały opracowane dla „obszarów narażonych na niebezpieczeństwo powodzi", wydzielonych podczas prac związanych z tzw. Wstępną oceną ryzyka powodziowego – WORP (Raport… 2011). Zgodnie z metodyką (Raport… 2011) obszary narażone na niebezpieczeństwo powodzi zostały wydzielone z „obszarów potencjalnie zagrożonych występowaniem powodzi"; te zaś, zostały zlokalizowane i zidentyfikowane głównie na podstawie:

1) studiów ochrony przeciwpowodziowej oraz innych dokumentów zawierających mapy zalewów,
2) informacji o powodziach historycznych i wyników ankiet przeprowadzonych w gminach,
3) analizy geomorfologicznej,
4) analizy wpływu urządzeń wodnych na bezpieczeństwo powodziowe (Raport… 2011).

Wydaje się, że podejście zastosowane podczas przeprowadzania WORP dało bardzo dobre efekty w odniesieniu do tzw. znaczących powodzi, które wystąpiły w większych zlewniach, w wyniku opadów rozlewnych lub kilkugodzinnych opadów ulewnych. Analizując dokumentację WORP można zauważyć, że w Załączniku II, w którym zestawiono dane dotyczące znaczących powodzi historycznych i powodzi prawdopodobnych (ponad 4900 przypadków); tzw. powodzi błyskawicznych (symbol A31), wyróżniono zaledwie 10 (Raport… 2011). Najprawdopodobniej lokalny charakter oraz nieliczne informacje o tzw. powodziach błyskawicznych spowodowały, że w pierwszym etapie prowadzenia WORP powodzie błyskawiczne zostały uwzględnione tylko w niewielkim stopniu. W rezultacie, obecnie, mapy ryzyka i zagrożenia powodziowego zostały przygotowane dla głównych rzek karpackich oraz ich większych dopływów (Raport… 2011). Spora część małych zlewni, a w tych

występują najczęściej powodzie błyskawiczne, nie ma przygotowanych wyżej wymienionych map.

Drugi element dotyczy zasięgu obszarów zagrożonych powodzią. Mapy zagrożenia i ryzyka powodziowego zostały przygotowane dla trzech scenariuszy powodzi. Znaczony jest zasięg stref zagrożenia powodzią odpowiadający przepływom tzw. wody pięćsetletniej ($Q_{max0,2\%}$), stuletniej ($Q_{max1\%}$) i dziesięcioletniej ($Q_{max10\%}$). W lokalnych dokumentach planistycznych uwzględnia się obszary znajdujące się w zasięgu tzw. wody stuletniej i na tych terenach (art. 88l ust. 1, Ustawy Prawo Wodne) zabrania się wykonywania robót oraz czynności utrudniających ochronę przed powodzią lub zwiększających zagrożenie powodziowe. Warto jednak podkreślić, że w małych zlewniach podczas gwałtownych wezbrań stosunkowo często występują przepływy maksymalne wyższe od tzw. wody tysiącletniej (Cygan i in. 1997; Niedbała, Soja 1998; Bryndal i in. 2010a, b, c). Uwzględnienie w dokumentach planistycznych strefy wody 1% pozwala ograniczyć straty związane z małej i średniej wielkości powodziami i tylko nieznacznie przyczynia się do zmniejsza poziomu ryzyka związanego z występowaniem powodzi błyskawicznych.

Jakie zatem można zaproponować rozwiązania, aby ograniczyć ekspozycję na powódź a przez to obniżyć poziom ryzyka powodziowego? Wydaje się, że wiele zależy od świadomości zagrożenia powodziami błyskawicznymi, jaką mają mieszkańcy oraz władze lokalne.

Ponieważ wiele małych zlewni nie posiada map zagrożenia i ryzyka powodziowego lokalne władze muszą same podjąć decyzje związane ze sposobem zagospodarowania obszarów położonych w dnie małych zlewni. Jeżeli w danej zlewni odnotowano wcześniej przypadki powodzi błyskawicznych, a nie określono w niej obszarów narażonych na niebezpieczeństwo powodzi (brak map), to lokalne władze mogą się zwrócić do właściwego dyrektora regionalnego zarządu gospodarki wodnej o opinię na temat zagrożenia powodziowego. Ten zaś (art. 88m, Ustawy Prawo Wodne) dla tych obszarów może wprowadzić odpowiednie ustalenia służące ochronie przed powodzią na drodze aktu prawa miejscowego. Do oceny poziomu zagrożenia powodziowego można również wykorzystać opracowanie T. Bryndala (2014b), w którym na podstawie analizy możliwości transformacji opadu w odpływ przeprowadzono identyfikację małych zlewni karpackich bardziej podatnych na formowanie gwałtownych wezbrań, a następnie w zlewniach tych dokonano oceny poziomu zagrożenia powodziowego (Bryndal 2014b). Przestrzenne rozmieszczenie tych zlewni zaprenetowano na ryc. 1.

Podejmowane przez lokalne władze decyzje nie zawsze muszą oznaczać wyłączenie obszarów spod zabudowy, co wiązałoby się z koniecznością wypłacenia odszkodowań za utratę wartości gruntu. Pewnym rozwiązaniem może być opracowanie zaleceń pozwalających obniżyć ekspozycję na powódź. Przeprowadzone badania popowodziowe wskazały, że poziom wody, jaki występował w dnie doliny rzadko przekraczał 1 m. Można sformułować zalecenia, w myśl których nie dopuszcza się np. budowy domów z podpiwniczeniem lub wskazuje się konieczność wyniesienia poziomu mieszkalnego na określoną wysokość. Warto dodać, że praktyki takie są często stosowane przez mieszkańców w zlewniach, w których wystąpiły w przeszłości powodzie błyskawiczne (np. zlewnia Wątoku). Nowe domy są wyniesione ok. 1–1,5 m powyżej powierzchni terenu, są pozbawione podpiwniczenia. W takich przypadkach, straty powodziowe będą zdecydowanie niższe. W zlewniach, w których istnieją

opracowane mapy zagrożenia i ryzyka powodziowego, do sformułowania tych zaleceń można wykorzystać informacje o rzędnych tzw. wody pięćsetletniej.

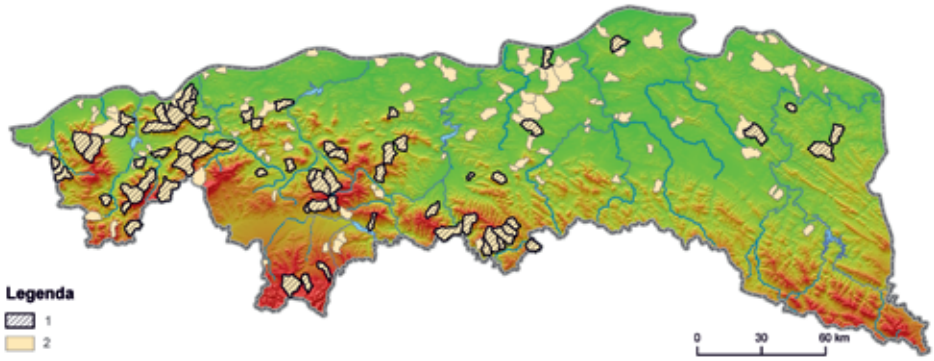

Ryc. 1. Rozmieszczenie zlewni podatnych na formowanie gwałtownych wezbrań, w których zdiagnozowano znaczący i średni poziom ryzyka powodziowego. Objaśnienia: 1 – zlewnie, dla których opracowano dotychczas dokumentację ochrony przeciwpowodziowej, 2 – zlewnie podatne na formowanie gwałtownych wezbrań

Źródło: Na podstawie Bryndal 2014b.

Ograniczenie wrażliwości na powódź

Ograniczenie wrażliwości dotyczy działań związanych z przygotowaniem mieszkańców do powodzi. Szczególnie ważna jest szeroko pojęta edukacja powodziowa, prowadzona zarówno wśród tzw. decydentów, jak również wśród mieszkańców. Powinna być ona nastawiona na uświadamianie zagrożenia związanego z powodziami błyskawicznymi oraz sposobów przygotowania na powódź i reagowania na nią (Konieczny i in. 2012).

Prowadzone przez autora badania pozwalają na sformułowanie wniosku, że mieszkańcy małych zlewni generalnie nie mają świadomości zagrożenia powodziowego. Powódź kojarzy im się najczęściej z dużymi rzekami karpackimi. Ma to swoje dalsze konsekwencje. Rzadko podejmuje się działania związane z przygotowaniem na powódź, jak np. zabezpieczanie budynków przed zalaniem, czy też wykup dodatkowego ubezpieczenia na wypadek powodzi. Mieszkańcy dotknięci powodzią najczęściej nie wiedzą w jaki sposób zachować się podczas zdarzenia (np. jak zabezpieczyć swój dobytek, gdzie się ewakuować), co w rezultacie potęguje straty powodziowe. Wydaje się, że to właśnie lokalne władze powinny podjąć szerokie działania związane z edukacją powodzią. Działania informacyjne i edukacyjne powinny być odpowiednio ukierunkowane do określonych grup odbiorców np. mieszkańców zagrożonych powodzią, pozostałej społeczności lokalnej, instytucji odpowiedzialnych za prewencje i reagowanie w czasie zagrożenia (najczęściej OSP) oraz instytucji mogących realizować w praktyce edukację powodziową np. szkoły (Konieczny i in. 2012).

Do obniżenia poziomu ryzyka powodziowego w pewnym stopniu może również przyczynić się budowa lokalnych systemów ostrzegania przed powodziami.

Coraz niższe koszty budowy tego typu systemów powodują, że są one coraz szerzej wykorzystywane w zarządzaniu ryzykiem powodziowym. Systemy te sygnalizują niebezpieczeństwo powodzi po przekroczeniu ustalonego stanu wody w cieku, czy też określonej sumy opadu. W Karpatach system taki funkcjonuje w powiatach: ropczycko-sędziszowskim, jasielskim, mieleckim i dębickim. Został on utworzony staraniem władz powiatu ropczycko-sędziszowskiego w 2007 roku, a rozbudowany w 2010 r. Stan wody w cieku monitorowany jest przy pomocy echosond, zamontowanych na mostach. Po przekroczeniu poziomu wody, określonego jako ostrzegawczy lub alarmowy, do operatorów systemu wysyłany jest komunikat SMS. Dostęp do tych danych jest również realizowany z poziomu strony internetowej (http://www.wisloka.prospect.pl/). Lokalny system osłony powodziowej funkcjonuje również w gminie Brzesko, przy czym system ten oprócz stanów wody wykorzystuje informacje o opadach deszczu (Konieczny i in. 2012).

Obecnie działający w Polsce system ochrony przed groźnymi zjawiskami hydrologicznymi i meteorologicznymi należy do jednych z najlepszych na świecie (Ceran i in. 2008; Tuszyńska 2010), jednakże wydawane obecnie komunikaty o zagrożeniach są generowane głównie na poziomie województw. W przypadku powodzi błyskawicznych jest to informacja zbyt ogólna. Lokalne systemy ostrzegania przed powodziami pozwalają na szybszą reakcję służb kryzysowych, co w przypadku tego typu powodzi jest bardzo ważne.

Podsumowanie

Niewielkie rozmiary zlewni powodziowej, charakter opadów powodujących wezbrania oraz mechanizmy formowania fali powodziowej powodują, że zarządzanie ryzykiem powodziowym jest procesem dosyć trudnym. W procesie tym wiele zależy od świadomości związanej z zagrożeniem powodziami błyskawicznymi. Zarządzanie ryzykiem powodziowym musi być przemyślanym zbiorem działań, prowadzonych przy zastosowaniu odpowiednio dobranych metod. Muszą się one koncentrować przede wszystkim na ograniczeniu ekspozycji oraz wrażliwości na powódź.

Ograniczenie ekspozycji wymaga przemyślanych działań prowadzonych przy założeniu, że każda mała zlewnia może być miejscem wystąpienia powodzi błyskawicznej.

Opracowane dla obszaru Karpat mapy zagrożenia i ryzyka powodziowego pozwalają tylko częściowo ograniczyć ekspozycję i w ten sposób obniżyć poziom ryzyka powodziowego związanego z powodziami błyskawicznymi. W wielu małych zlewniach brakuje tego typu map. W kolejnych aktualizacjach, a te mają być prowadzone co sześć lat, mapy zagrożenia i ryzyka powodziowego powinny być opracowywane dla coraz mniejszych zlewni. Zlewnie, które są predysponowane na formowanie gwałtownych wezbrań i w których zdiagnozowano znaczący poziomu zagrożenia powodziowego (Bryndal 2014b), powinny być objęte przygotowaniem takiej dokumentacji w pierwszej kolejności.

Zgodnie z art. 88d, ust. 1, pkt. 1 Ustawy Prawo Wodne, na mapach zagrożenia powodziowego można zaznaczyć obszar, na którym istnieje prawdopodobieństwo wystąpienia zdarzenia ekstremalnego. Strefa taka powinna być wyznaczana przede wszystkim w małych zlewniach. W jej wyznaczeniu można nawiązać do koncepcji

maksymalnego wiarygodnego wezbrania (Ozga-Zielińska i in. 2003) lub posłużyć się wzorami określającymi przebieg tzw. krzywych obwiedni dla maksimów przepływu i odpływu jednostkowego, jakie mogą wystąpić w małych zlewniach karpackich podczas powodzi błyskawicznych (Bartnik, Jokiel 2012; Bryndal 2014a).

W dokumentach planistycznych należy w większym zakresie uwzględnić informacje o rzędnych wód o prawdopodobieństwie przekroczenia 0,2% celem formułowania zaleceń pozwalających obniżyć ekspozycje na powódź.

W obniżeniu ryzyka powodziowego istotne są również działania związane z szeroko pojętą edukacją powodziową, ukierunkowane na wzrost świadomości związanej z powodziami błyskawicznymi, przygotowaniem na powódź oraz sposobami postępowania podczas powodzi. Inicjatorami tych działań powinny być władze lokalne.

Istotnym atutem jest fakt, że najczęściej władze lokalne są podmiotem, który poprzez odpowiednie planowanie przestrzenne, edukację powodziową, budowę lokalnych systemów ostrzegania i reagowania na powódź mogą oddziaływać na poziom ryzyka powodziowego i nim zarządzać.

Literatura/References

Bartnik, A., Jokiel P. (2012). Geografia wezbrań i powodzi. Łódź: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego.

Beuselinck, L., Steegen, A., Govers, G., Nachtergaele, J., Takken, I., Poesen, J. (2000). Characteristics of sediment deposits formed by intense rainfall events in small catchments in the Belgian Loam Belt. *Geomorphology* 32, 69–82.

Bryndal, T. (2003). Wylesione zlewnie w Gromniku (Pogórze Rożnowskie), jako przykłady zlewni generujących lokalną powódź. W: J. Lach (red.), *Dynamika zmian środowiska geograficznego pod wpływem antropopresji.* Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP, 15–24.

Bryndal, T. (2008). Parametry zlewni, w których wystąpiły lokalne powodzie. *Annales UMCS*, sec. B, 63, 177–200.

Bryndal, T. (2011). Identyfikacja małych zlewni podatnych na formowanie gwałtownych wezbrań na przykładzie Pogórza Dynowskiego, Strzyżowskiego i Przemyskiego. *Przegląd Geograficzny*, 83, 1, 5–26.

Bryndal, T. (2014a). Parametry hydrologiczne gwałtownych wezbrań opadowo-nawalnych w małych zlewniach, w polskiej, słowackiej i rumuńskiej części Karpat. *Przegląd Geograficzny*, 86, 1, 5–21.

Bryndal, T., (2014b). Identyfikacja małych zlewni podatnych na formowanie gwałtownych wezbrań w Karpatach Polskich (Identification of small catchments prone to flash flood generation in the Polish Carpathians). Kraków: Wydawnictwo Naukowe UP.

Bryndal, T., Cabaj, W., Suligowski, R. (2010a). Gwałtowne wezbrania potoków Kisielina i Niedźwiedź w czerwcu 2009 r. (Pogórze Wiśnickie). W: M. Barwiński (red.), *Obszary metropolitarne we współczesnym środowisku geograficznym*. Łódź: Wydział Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego, 337–348.

Bryndal T., Cabaj, W., Suligowski, R. (2010b). Hydrometeorologiczna interpretacja gwałtownych wezbrań małych cieków w źródłowej części Wielopolki w dniu 25 czerwca 2009 roku. W: A. Magnuszewski (red.), Hydrologia w ochronie i kształtowaniu środowiska. Monografie Komitetu Inżynierii Środowiska PAN, 69, 81–91.

Bryndal, T., Cabaj W., Gębica P., Kroczak, R. (2010c). Gwałtowne wezbrania spowodowane nawalnymi opadami deszczu w zlewni potoku Wątok (Pogórze Ciężkowickie). W: T. Ciupa, R. Suligowski (red.), *Woda w badaniach geograficznych*. Kielce: Instytut Geografii Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, 307–319.

Ciupa, T. (2009). Wpływ zagospodarowania terenu na odpływ i transport fluwialny w małych zlewniach na przykładzie Sufragańca i Silnicy. Kielce: Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego.

Ceran, M., Markiewicz, M., Ozga-Zieliński, B., Sasim, M., (2008*).* Ilościowe prognozy meteorologiczne i hydrologiczne jako podstawa do oceny stanu zagrożenia ekstremalnymi zjawiskami hydrologicznymi. W: M. Maciejewski, S. Ostojski (red.), *Ekstrema pogodowe w Polsce*. Warszawa: IMGW, 67–81.

Cygan, M., Czulak, J., Niedbała, J., Niedbała, J. (1997). Przepływy kulminacyjne i wielkość odpływu fali powodziowej w dorzeczu górnej Nidzicy w dniach 15/16 września 1995 roku. Warszawa: Dokumentacja Geograficzna IGiPZ PAN, 8, 43–53.

Dyrektywa Parlamentu Europejskiego i Rady 2007/60.WE z dnia 23 października 2007 r. Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej, L. 228, Bruksela, 27–34.

Figuła, K. (1966). Badania nad gospodarką wodną zlewni górskich zalesionych i nie zalesionych, cz. II Kształtowanie się odpływów w zlewniach potoków Biała Woda i Czarna Woda. Rocznik Nauk Rolniczych, 118–D, 51–87.

Froehlich, W., Słupik, J. (1986). Rola dróg w kształtowaniu spływu i erozji, w karpackich zlewniach fliszowych. *Przegląd Geograficzny*, LVIII, (1–4), 67–85.

Gil, E. (1998). Spływ wody i procesy geomorfologiczne w zlewniach fliszowych podczas gwałtownej ulewy w Szymbarku w dniu 7 czerwca 1985 roku. Dokumentacja Geograficzna, 11, 85–107.

Gutry-Korycka, M., Nowicka, B., Soczyńska, U. (red.). (2003). Rola retencji zlewni w kształtowaniu wezbrań opadowych. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

Homa, A., Osuch, B. (1994). Rozpoznawcze badania retencyjności ściółki leśnej. *Czasopismo Techniczne*, 4–B, 20–35.

Izmaiłow, B., Kamykowska, M., Krzemień, K. (2004). Geomorfologiczna rola katastrofalnych wezbrań w transformacji górskiego systemu korytowego na przykładzie Wilszni (Beskid Niski). W: B. Izmaiłow (red.), *Przyroda – Człowiek – Bóg*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe UJ, 69–81.

Konieczny, R., Siudak, M., Bogdańska-Warmuz, M., Madej, P., Walczykiewicz, T. (2012). Opracowanie systemu zapobiegania i sposoby ograniczenia skutków powodzi oraz zasad funkcjonowania systemu ostrzeżeń. W: H. Lorenc (red.), *Wpływ zmian klimatu na środowisko, gospodarkę i społeczeństwo*. Tom 3, *Klęski żywiołowe a bezpieczeństwo wewnętrzne kraju*. Warszawa: Wydawnictwo IMGW-PIB, 281–303.

Kron, W. (2002) Flood risk, hazard, exposure, vulnerability. W: B. Wu, Z.Y. Wang, G. Wang, G.G.H Huang, H. Fang, J. Huang (red.), *Flood defense*. New York: Science Press, 33–72.

Kron, W. (2012). Changing flood risk – a re-insurance's viewpoint. W: Z.W. Kundzewicz (red.), *Changes in flood risk in Europe*. Wallingford, Oxfordshire: SCS Press, IAHS Special Publication 10, 459–477.

Lorenc, H., Cebulak, E., Głowicki, B., Kowalewski, M. (2012). Struktura i występowanie intensywnych opadów deszczu powodujących zagrożenie dla społeczeństwa, środowiska i gospodarki Polski. W: H. Lorenc (red.), *Wpływ zmian klimatu na środowisko, gospodarkę i społeczeństwo*. Tom 3, *Klęski żywiołowe a bezpieczeństwo wewnętrzne kraju*. Warszawa: Wydawnictwo IMGW-PIB, 7–32.

Łoś, J.A. (1994). Roślinność w inżynierii wodnej, możliwości i trudności w zastosowaniu. *Gospodarka Wodna*, 6, 134–140.

Merz, B., Kundzewicz, Z.W., Delgado, J., Hundecha, Y., Kreibich, H. (2012). Detection and attribution of changes in flood hazard and risk. W: Z.W. Kundzewicz (red.), *Changes in flood risk in Europe*. Wallingford, Oxfordshire: SCS Press, IAHS Special Publication 10, 435–458.

Mioduszewski, W., Kowalewski, Z. Kubrak, E., Kaczmarczyk, M. (2012). Hydrauliczna ocena oddziaływania polderów na wezbrania powodziowe na przykładzie Wisły środkowej. *Gospodarka Wodna*, 9, 375–381.

Montz, B.E, Grunfest, E. (2002). Flash flood mitigation: recommendations for research and applications. *Natural Hazard,* 4, 15–22.

Niedbała, A., Soja, R. (1998). Odpływ z opadu nawalnego w dniu 18 maja 1996 roku w Sułoszowej. Dokumentacja Geograficzna IGiPZ PAN, 11, 31–38.

Ostrowski, J., Czarnecka, H., Glowacka, B., Krupa-Marchlewska, J., Zaniewska, M., Sasim, M., Moskwicki, T., Dobrowolski, A. (2012). Nagłe powodzie lokalne (flash flood) w Polsce i skala ich zagrożeń, W: H. Lorenc (red.), *Wpływ zmian klimatu na środowisko, gospodarkę i społeczeństwo*. Tom 3, *Klęski żywiołowe a bezpieczeństwo wewnętrzne kraju*. Warszawa: Wydawnictwo IMGW-PIB, 123–149.

Ozga-Zielińska, M., Kupczyk, E., Ozga-Zieliński, B., Suligowski, R., Niedbała, J., Brzeziński, J. (2003). Powodziogenność rzek pod kątem bezpieczeństwa budowli hydrotechnicznych i zagrożenia powodziowego. *Materiały Badawcze IMGW, Hydrologia i Oceanologia*, 29.

Parczewski, W. (1960). Warunki występowania nagłych wezbrań na małych ciekach. *Wiadomości Służby Hydrologicznej i Meteorologicznej*, 8, (3), 1–159.

Raport z wykonania wstępnej oceny ryzyka powodziowego, (2011). Pozyskano z: http://www.kzgw.gov.pl/pl/Wstepna-ocena-ryzyka-powodziowego.html, dostęp 2014–13–01.

Rozporządzenia Ministra Środowiska, Ministra Transportu, Budownictwa i Gospodarki Morskiej, Ministra Administracji i Cyfryzacji oraz Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 21 grudnia 2012 r. w sprawie opracowywania map zagrożenia powodziowego oraz map ryzyka powodziowego (Dz.U. z 2013 r. poz. 104).

Ryszkowski, I., Kędziora, A. (1996). Mała retencja wodna w krajobrazie rolniczym. *Zeszyty Naukowe AR we Wrocławiu*, 289, 217–225.

Słupik, J. (1972). Spływ powierzchniowy na stokach górskich Karpat fliszowych. *Gospodarka Wodna*, 8, 290–294.

Słupik, J. (1973). Zróżnicowanie spływu powierzchniowego na fliszowych stokach górskich. Dokumentacja Geograficzna, 2, 1–117.

Słupik, J. (1981). Rola stoku w kształtowaniu odpływu w Karpatach fliszowych. Prace Geograficzne IGiPZ PAN, 142, 1–99.

Starkel, L. (2011). Złożoność czasowa i przestrzenna opadów ekstremalnych – ich efekty geomorfologiczne i drogi przeciwdziałania im. *Landform Analysis*, 15, 65–80.

Tuszyńska, I. (2010). Możliwości wykorzystania teledetekcji radarowej do badań zdarzeń ekstremalnych. W: M. Maciejewski, S. Ostojski (red.), *Ryzyko w problemach zagrożenia środowiska*. Warszawa: IMGW, 225–238.

Ustawa o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 r. (Dz.U. z 2003 r. Nr 80 poz. 717) z późniejszymi zmianami (Dz.U. z 2012 r. poz. 647, 951, 1445). Pozyskano z: http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU20030800717&type=3, dostęp 2014–10–03.

Ustawa Prawo Wodne z dnia z dnia 18 lipca 2001 r. (Dz.U. z 2001 Nr 115 poz. 1229) z późniejszymi zmianami (Dz.U. z 2012 r. poz. 145, 951, 1513; Dz.U z 2013 r. poz. 21, 165). Pozyskano z: http://isap.sejm.gov.pl/Download?id=WDU20011151229&type=3, dostęp 2014–10–03.

Ziemnicki, S. (1956). Skutki deszczu nawalnego we wsi Piaski Szlacheckie pod Krasnymstawem. *Gospodarka Wodna*, 11, 476–480.

Notka biograficzna o autorze: Geograf, adiunkt w Zakładzie Geografii Fizycznej Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Zainteresowania badawcze związane z określeniem naturalnych i antropogenicznych uwarunkowań występowania powodzi błyskawicznych w Polsce, modelowaniem hydrologicznym fal wezbraniowych w małych zlewniach, analizą parametrów fizjograficznych zlewni powodziowych, oceną podatności zlewni na formowanie gwałtownych wezbrań, identyfikacją zlewni podatnych na formowanie gwałtownych wezbrań, oceną ryzyka powodziowego, metodami ograniczenia skutków powodzi błyskawicznych w małych zlewniach.

Biographical note of author: Geographer, assistant professor in the Department of Physical Geography at the Pedagogical University in Cracow. His research interests are related to: determination of natural and anthropogenic conditions of flash flooding in Poland; hydrological modeling of flash flood waves in small catchments; analysis of physiographic parameters of catchment affected by flash flooding; evaluation of a catchment's predisposition towards flash flood generation; identification of catchments more prone to flash flood formation; evaluation of flood risk level; methodology of flash flood hazard mitigation in small catchments.

Tomasz Bryndal, dr
Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie
Instytut Geografii
Zakład Geografii Fizycznej
ul. Podchorążych 2
30-084 Kraków
tbryndal@ap.krakow.pl

Praca naukowa finansowana ze środków na naukę w latach 2009–2014 jako projekt badawczy.

FOLIA 170

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica VII (2014)

Weronika Dragan

Przemiany struktury przestrzennej miasta w świetle archiwalnych materiałów kartograficznych – Nowe Miasto w Mysłowicach

Streszczenie

Celem artykułu jest przedstawienie przemian struktury przestrzennej tzw. Nowego Miasta – jednej z dwóch historycznych części śródmieścia Mysłowic. Geneza tej przestrzeni sięga XIX wieku, gdy rozpoczął się jej rozwój funkcjonalno-przestrzenny w oparciu o funkcje graniczne oraz transport kolejowy (ważny węzeł międzynarodowy od 1847).
Podstawowym źródłem informacji o stanie morfologicznym obszaru badań były archiwalne i współczesne plany miasta, przedstawiające Nowe Miasto w poszczególnych etapach jego ewolucji. Metodyka postępowania badawczego polegała na chronologicznym zestawieniu wybranych materiałów kartograficznych, zgodnie z metodą analizy planów miasta M.R.G. Conzena. Kolejny krok obejmował interpretację, weryfikację oraz analizę porównawczą treści planów poprzez ich nałożenie na siebie. Efektem badań była wizualizacja dynamiki przemian struktury przestrzennej obszaru badań w latach 1859–2013. Wyróżniono trzy fazy (stadia) rozwoju struktury przestrzennej Nowego Miasta: inicjalną (druga połowa XIX w.), maksymalnego wypełnienia urbanistycznego (początek XX w.) oraz regresu przestrzennego (początek XXI w.).

Słowa kluczowe: archiwalne materiały kartograficzne; metoda Conzena; plan miasta; struktura przestrzenna miasta

Transformations of urban spatial structure in view of archive cartographic materials – New Town in Mysłowice

Abstract

The author's aim was to present the spatial structure transformations within one of the old part of the Mysłowice city – Nowe Miasto (New Town). The genesis of this area dates back to 19th century, when its functional and spatial development connected with boundary functions and railway transport (an important international railway hub since 1847) was observed.
Fundamental source concerning the morphologic state of Nowe Miasto are archival and contemporary town plans, showing different evolution stages of study area. Research procedure was based on chronological comparison of these cartographic materials, according to M.R.G. Conzen's method. The next step of research included interpretation, verification and comparative analysis of the plans through their overlapping. The final result is visualization of

spatial structure dynamics within the study area over the 1859–2013 period. Three phases of the spatial and functional development of *Nowe Miasto* urban space were identified: initial (second half of 19th cent.), culminate (early 20th cent.) and spatial regression (the are of 21th cent.).

Key words: archive cartographic materials; Conzen's method; town plan; urban spatial structure

Wprowadzenie

W przestrzeni urbanistycznej każdego ośrodka miejskiego doszukać się można znamion poprzednich okresów, które stanowią swoiste świadectwo dawnych funkcji i rangi miasta. Zespół form miejskich i ich wzajemnych relacji tworzy bardzo złożoną strukturę przestrzenną, zarówno pod względem funkcjonalnym, jak i morfologicznym (tj. w zakresie układu przestrzennego i fizjonomii). Według A. Werwickiego (1973) struktura ta składa się z nałożonych, jak i oddziałowujących na siebie, układów rozmieszczenia działalności, ludności, urządzeń trwałych oraz zabudowy mieszkaniowej, przy założeniu rozpatrywania wszystkich wymienionych elementów na tle historycznie ukształtowanego układu. Efektem nałożenia się wielu składowych struktury miejskiej pochodzących z różnych okresów jest współczesny układ miejski – plan miasta. W tak ukształtowanym układzie przestrzennym dochodzi do organizacji codziennego życia mieszkańców i podmiotów gospodarczych miasta (Maik 1997). Niewątpliwie za najtrwalsze elementy struktury przestrzennej miasta, decydujące o jej wyglądzie i wzajemnie się uzupełniające, uznać można sieć ulic z węzłami placów oraz tkankę zabudowy (Rogalska 1989).

Przemiany, jakim podlegają ośrodki miejskie, wynikają z przejściowego charakteru ich poszczególnych stadiów rozwojowych, gdyż żaden z nich nie jest stanem ostatecznym, a jedynie punktem wyjścia do kolejnego (Regulski 1980). Przestrzeń miejska ulega zmianom pod wpływem różnych czynników sprawczych, które również zmieniają się w czasie wraz z rozwojem miasta. W efekcie kształtują się pewne powiązania przestrzenne pomiędzy poszczególnymi elementami struktury, zwłaszcza w wymiarze funkcjonalno-dynamicznym (Dziewoński 1962). Na zagospodarowanie przestrzenne miasta wpływa zarówno jego rozwój historyczny, jak i kulturalno-historyczne aspekty regionu, w którym jest ono położone (Conzen 1960a). Wpływ lokalizacji ośrodka w sieci osadniczej jest kwestią wielce istotną, niejednokrotnie posiadającą nadrzędne znaczenie przy interpretacji dynamiki rozwoju przestrzenno-funkcjonalnego miasta. Wynika to z faktu, iż żadna miejscowość nie stanowi „odosobnionego terytorium", lecz zawsze podlega wpływom szeroko pojmowanego otoczenia.

Celem autora było ukazanie przemian struktury przestrzennej miasta w oparciu o archiwalne materiały kartograficzne. Problematyka pracy dotyczy w głównej mierze morfologii i fizjonomii obszaru badań, natomiast aspekt funkcjonalny pełni jedynie rolę wyjaśniającą proces przemian miejskich. Zakres przestrzenny obejmuje południowy fragment historycznej części Mysłowic – tzw. Nowe Miasto. Obszar ten współcześnie położony jest w północno-wschodniej części miasta, w obrębie osiedla Stare Miasto, a jego rozwój funkcjonalno-przestrzenny nastąpił w latach 1859–1914. Na okres ten (wg niektórych badaczy) przypadają również „złote lata" Mysłowic (Sulik 2007), miasta wówczas nadgranicznie położonego w „trójstyku"

trzech mocarstw, tj. Austrii, Prus i Rosji, co spowodowało jego rozkwit gospodarczy i ekspansję przestrzenną.

Obszar badań – rys historyczny

Początki Mysłowic sięgają czasów osady targowej, położonej na szlakach handlowych z Krakowa i Oświęcimia do Bytomia. Osada ta najprawdopodobniej w drugiej połowie XIII wieku została lokowana na prawie magdeburskim. Wytyczono wówczas prostokątny rynek, wokół którego koncentrowało się życie gospodarczo-społeczne. Układ przestrzenny miasta praktycznie nie uległ zmianie aż do drugiej połowy XVIII wieku, kiedy to Mysłowice znalazły się w granicach Prus. Ich mieszkańcy, korzystając z położenia nadgranicznego, trudnili się handlem, który stał się jednym z głównych funkcji miastotwórczych. Jednak dynamiczny rozwój obejmujący wszystkie elementy miasta rozpoczął się dopiero od chwili oddania do użytku linii kolejowej z Mysłowic do Wrocławia (1846), w roku następnym przedłużonej przez Szczakową (obecnie dzielnica Jaworzna) do Krakowa. Dalszy wzrost znaczenia tego węzła kolejowego wiązał się z budową linii do Nowego Bierunia (1859) i następnie do Oświęcimia (1863).

Od momentu uruchomienia kolei żelaznej rozpoczęła się ekspansja zabudowy Mysłowic na południe od lokacyjnego rynku – w kierunku dworca kolejowego. Powstanie międzynarodowego węzła kolejowego wpłynęło dodatnio na gospodarkę Mysłowic. Kolej umożliwiła transport towarów na dalekie odległości, m.in. do miast galicyjskich (Krakowa i innych) oraz rosyjskich (Królestwa Polskiego). W najbliższym otoczeniu stacji kolejowej stopniowo rozwijały się nowe działalności gospodarcze związane z ruchem kolejowym bezpośrednio (spedycja, handel hurtowy), bądź pośrednio (hotele, gastronomia).

Równie ważnym projektem prorozwojowym dla Nowego Miasta była budowa tzw. Nowego Rynku (1853) – *Wilhelmsplatz* (obecnie pl. Wolności), który stał się nowym centrum administracyjno-kulturalnym miasta. Wokół tego placu stopniowo pojawiały się nowe funkcje związane ze szkolnictwem, administracją, kulturą, obsługą ruchu granicznego oraz przemysłem. Doszło wówczas do ukształtowania się tzw. Nowego Miasta, którego zasadnicza część zamykała się pomiędzy przejściem granicznym Mysłowice (Prusy) – Modrzejów (Rosja) w części północnej, a obszarem stacji i dworca kolejowego na południu oraz między rzeką Przemszą na wschodzie i linią kolejową na zachodzie (ryc. 1). Struktura przestrzenna obszaru badań odzwierciedlała ówczesną rangę Mysłowic, jako miasta wielokulturowego, o centralnych funkcjach granicznych.

Po I wojnie światowej miasto, na skutek zmiany granic państwowych, utraciło położenie nadgraniczne, w związku z tym zakończył się okres jego gospodarczej koniunktury. Nastąpił etap przebudowy oraz wyburzeń tkanki miejskiej, zapoczątkowany już w okresie międzywojennym. Jednak do poważniejszych zmian doszło dopiero w powojennej Polsce, co wiązało się z monofunkcyjnym nakierowaniem gospodarki Mysłowic na górnictwo. Doprowadziło to do znacznego pogorszenia się stanu technicznego zabudowy miasta. Natomiast od początków transformacji gospodarczej stopniowo pogłębiał się kryzys ekonomiczny Mysłowic, co wpływa na degradację tkanki miejskiej i regres funkcjonalny miasta. Problem ten najbardziej

dotkliwy jest w historycznej części miasta – w osiedlu Stare Miasto (które dzieli się na tzw. stare miasto i nowe miasto).

Materiały źródłowe i metody badań

Materiały źródłowe

W badaniach struktury przestrzennej obszarów zurbanizowanych w ujęciu historycznym wysoce istotna jest jakość materiałów źródłowych. W pracy wykorzystano trzy rodzaje materiałów archiwalnych, przy czym kluczową rolę odegrały źródła kartograficzne. Do weryfikacji treści planów miasta oraz rekonstrukcji historycznego układu miejskiego posłużyły materiały pisane, jak również ikonograficzne.

Spośród pozyskanych na drodze kwerendy archiwalnej materiałów kartograficznych dokonano selekcji tych planów miasta, które najpełniej obrazowały istotę podjętego problemu badawczego oraz umożliwiły przedstawienie dynamiki przemian struktury przestrzennej obszaru badań. Najstarszy plan miasta *Handzeichnung von der Feldmark Myslowitz. Kreis Beuthen*, w skali 1:12 700, pochodzi z 1859 r. i prezentuje stan zagospodarowania przestrzennego w początkowym stadium rozwoju. Plan *Die Stadt Myslowitz* w skali 1:6300 z 1911 r. (MMM/H/362) przedstawia układ przestrzenny cechujący się maksymalnym wypełnieniem zabudową działki miejskiej. Dla ukazania pełnej dynamiki obszaru Nowego Miasta wykorzystano również plan miasta Mysłowice z 2009 r. – fragment centrum, w skali 1:10 000 ukazującą współczesną strukturę przestrzenną. Badany obszar w okresie międzywojennym przeszedł przemiany zabudowy, m.in. dworca i rejonu stacji kolejowej. W tym celu przeanalizowano plan *Myslowitz* z 1910 r. w skali 1:1000 (APK zb. kart. I 597) oraz *Stadt Myslowitz* z 1940 r. w skali 1:4000 (APK zb. kart I 601). Analizę zmian zabudowy oraz próbę wyjaśnienia zjawisk zachodzących w przestrzeni Mysłowic ułatwiło również zastosowanie planu budowy *Wilhelmsplatz* (obecnie pl. Wolności) (*Plan von einem Theile der…*, 1853) w skali 1:1250 (MMM/H/372).

W drugiej kolejności wykorzystano ikonografię obejmującą stare pocztówki i fotografie, które umożliwiły zapoznanie się z fizjonomią zabudowy historycznych okresów, a także z rozlokowaniem poszczególnych elementów układu urbanistycznego miasta. Z kolei zestawienie ich ze współczesnymi fotografiami pozwoliło na ukazanie dynamiki przemian morfologii Nowego Miasta.

Źródła pisane obejmowały literaturę poruszająca aspekty historyczne dotyczące problematyki badawczej oraz artykuły prasowe zamieszczone w czasopiśmie „Kuryer Śląski" z 1913 r. Zakres czasowy i przestrzenny tychże materiałów dotyczył zarówno całych Mysłowic, jak i wyłącznie obszaru badań. Były one pomocne przy odtworzeniu stanu gospodarczo-przestrzennego miasta, a także pozwoliły na wyeliminowanie błędów wynikających z interpretacji treści archiwalnych planów.

Metody badań

Współczesny stan przestrzeni miejskiej wywodzi się z wcześniejszych okresów. Formy miejskie posiadają swoją genezę, która stanowi swoisty łącznik z przeszłością (Pirveli 2011). Według M. Kotera (1994), punktem wyjścia do zrozumienia

danego stanu krajobrazu miejskiego w dowolnym etapie jego rozwoju jest znajomość całości procesu ewolucji. Wówczas możliwe jest określenie, w jakim stopniu współczesne formy osadnicze złożone są z dawnych elementów (Kiełczewska-Zaleska 1972). W pracy przyjęto ewolucyjną ścieżkę postępowania badawczego przy określeniu przemian struktury przestrzennej miasta z zastosowaniem materiałów kartograficznych, które stanowiły podstawę dalszych studiów. Analizę struktury przestrzennej przeprowadzono w oparciu o układ przestrzenny oraz fizjonomię tkanki miejskiej, przy jednoczesnym wyjaśnianiu zjawisk w nawiązaniu do znajomości struktury funkcjonalnej badanej przestrzeni. Badania morfologiczno-funkcjonalne są o tyle specyficzne, iż wymagają nie tylko szczegółowych studiów kartograficznych, lecz jednocześnie zobrazowania wyników badań w postaci mapy struktury przestrzennej obszaru badań (Zdrojewski 1994). Zasadniczym efektem przyjętej procedury badawczej było sporządzenie mapy dynamiki przemian struktury przestrzennej Nowego Miasta w Mysłowicach w latach 1859–2013.

Metodyka postępowania badawczego bazowała na wydzielonych przez autora artykułu trzech fazach rozwoju badanego obszaru, które charakteryzowały się odmiennym układem przestrzennym. W kwestii tej odwołano się do metody analizy planu miasta M.G.R. Conzena (1960a, 1960b), która zakłada ułożenie w sposób chronologiczny planów miasta, a następnie w oparciu o nie prześledzenie procesu przemian układu przestrzennego (Koter, Kulesza 2007). Każdy plan przedstawia rozmieszczenie „śladów trwałych" będących pozostałością po danej fazie rozwoju miasta (George 1956). Umożliwia to doszukiwanie się wzajemnych zależności pomiędzy poszczególnymi komponentami struktury. Podczas morfologicznej analizy miast zwracano uwagę na trzy elementy, tj. formy przestrzenne, ich rozkład oraz zmianę w czasie (Moudon 1997). Koncepcja cyklu przemian działki M.R.G. Conzena (1960a), odnosi się do identyfikacji szczegółowej, w mikroskali, prowadzącej do określenia stopnia wypełnienia działki (Hall, Barrett 2012).

Z racji specyfiki badań, a mianowicie ich historycznego charakteru, przyjęto dwie różne metody pozyskania informacji o przestrzeni wybranego fragmentu miasta. W studiach historycznych wykorzystano analizę i krytykę archiwalnych źródeł kartograficznych oraz ikonograficznych. Z kolei wiedzę o współczesnym układzie i fizjonomii Nowego Miasta pozyskano na drodze obserwacji terenowej. Zakres badań obejmował stan, typy oraz rozlokowanie zabudowy i działalności gospodarczych oraz ich oddziaływanie na otoczenie. Prace terenowe prowadzono w latach 2012–2013. Z uwagi na stosunkowo niewielki udział terenów zieleni miejskiej (skwery, trawniki) w rejonie objętym badaniami, zdecydowano się pominąć tę formę w dokonanej analizie.

Zastosowanie archiwalnych materiałów kartograficznych

Kolejnym krokiem w postępowaniu badawczym było stosowne przygotowanie archiwalnych materiałów kartograficznych do dalszych analiz, przy zastosowaniu metody GIS. Archiwalne plany miasta wymagały kalibracji oraz nadania im georeferencji w układzie współrzędnych PUWG 1992 (EPSG: 2180). Do tego celu wykorzystano współczesną mapę topograficzną w skali 1:10 000. Treść zarejestrowanych materiałów kartograficznych po digitalizacji posłużyła jako podkład, na którym

dokonano wizualizacji przemian przestrzeni miejskiej w badanym fragmencie Mysłowic.

Najstarszy plan miasta z 1859 r. posiada orientację zachodnią – ukierunkowaną na Opole (stolicę rejencji) i Wrocław, którą na potrzeby ryciny obrócono o 90° (ryc. 1). Treść planu jest zgeneralizowana, zwłaszcza odnośnie skoncentrowanej zabudowy (często wyłącznie do grup budynków), co utrudnia analizę oraz wymaga zastosowania innych źródeł informacji o stanie przestrzeni miasta (ryc. 1A). Innym mankamentem prezentowanego planu jest jego nieaktualność w stosunku do roku wydania. Przedstawia on obszar Nowego Miasta w 1859 r., jednak brak *Wilhelmsplatz* (pl. Wolności) sugeruje kartowanie treści planu przed 1853 r.

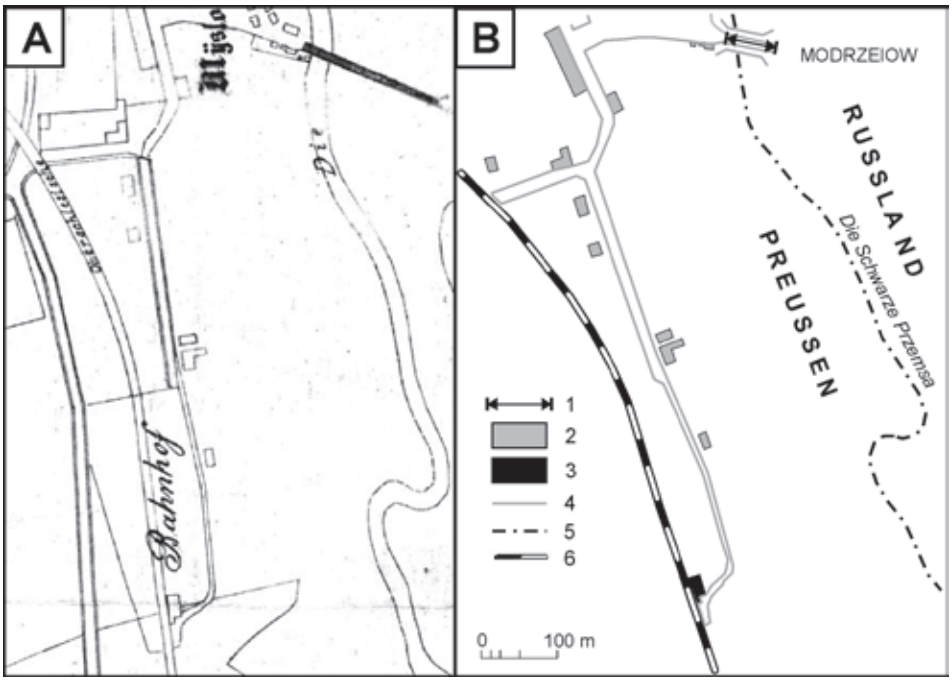

Ryc. 1. Fragment planu miasta z 1859 r. (A) oraz jego rekonstrukcja (B)
Objaśnienia: 1 – przejście graniczne, 2 – zabudowa, 3 – budynki użyteczności publicznej, 4 – ulice, 5 – granica/rzeka, 6 – linia kolejowa
Źródło: Ze zbiorów D. Faleckiego (A) oraz opracowanie własne (B)

W przypadku planu miasta z 1911 r. również mamy do czynienia z niestandardową – względem stosowanych współcześnie – jego orientacją, tj. północno-wschodnią. Analizowany plan miasta jest dużo dokładniejszy i bardziej szczegółowy od poprzedniego. Zawiera on więcej elementów i informacji o strukturze przestrzennej (ryc. 2A), jednak i w tym przypadku konieczne było odwołanie się do opisów historycznych, jak i źródeł ikonograficznych. Tylko wówczas możliwa była pełna analiza czynników rozwojowych i fizjonomii oraz ocena wiarygodności materiału kartograficznego.

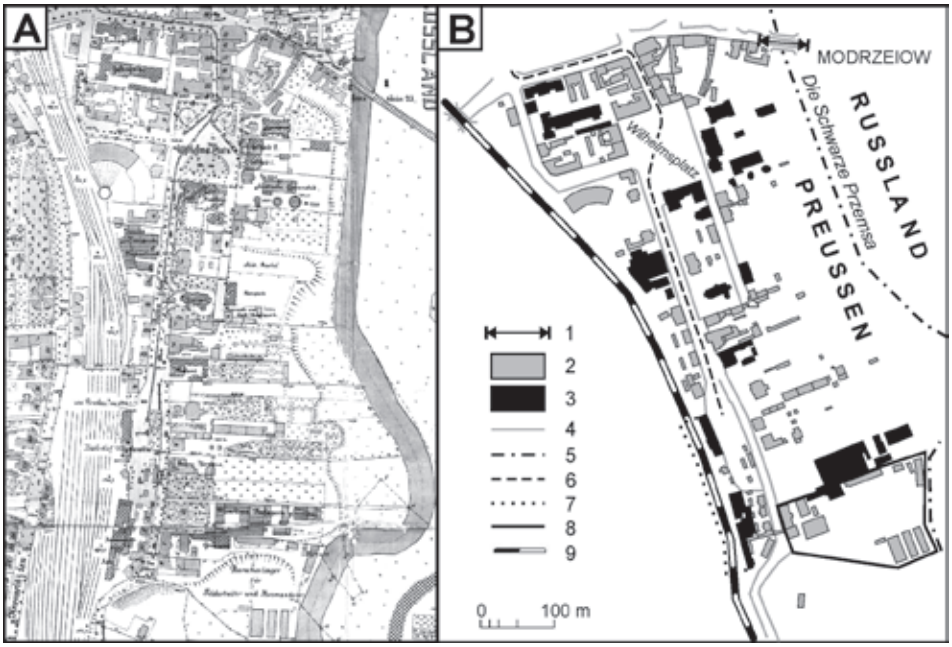

Ryc. 2. Fragment planu miasta z 1911 r. (A) oraz jego rekonstrukcja (B)

Objaśnienia: 1 – przejście graniczne, 2 – zabudowa, 3 – budynki użytku publicznego/przemysłowe, 4 – ulice, 5 – granica/rzeka, 6 – linia tramwajowa, 7 – obszar dworca kolejowego, 8 – obszar stacji granicznej, 9 – linia kolejowa

Źródło: Ze zbiorów Muzeum Miasta Mysłowice (A) oraz opracowanie własne (B)

Ostatnim poddanym analizie materiałem kartograficznym był fragment współczesnej mapy Mysłowic. Z uwagi na fakt, iż nie uzyskano dla niego georeferencji, został on skalibrowany i zarejestrowany na drodze procedury identycznej, jak plany archiwalne. Na podstawie odtworzonych układów przestrzennych Nowego Miasta w badanych okresach, dokonano analizy porównawczej sporządzonych planów przestrzeni miejskiej. Rekonstrukcje tychże planów miasta zostały sprowadzone do jednakowej skali, a następnie nałożone na siebie. W efekcie, na drodze analizy różnic pomiędzy treścią planów, uzyskano docelowy obraz przemian struktury przestrzennej obszaru badań. Kolejną kwestią związaną z zastosowaniem archiwalnych materiałów kartograficznych była interpretacja informacji zawartych w dwóch zasadniczych planach z 1911 oraz 2013 r. Umożliwiło to określenie ilościowych zmian zabudowy, czego wynikiem było wydzielenie czterech kategorii budynków: niezmienione, przebudowane, wyburzone oraz nowo wybudowane (w okresie po 1945). Poza zabudową, studia kartograficzne obejmowały także zmiany układu komunikacyjnego, funkcji budynków oraz biegu rzeki Przemszy. Z kolei oceny jakościowej przemian zabudowy dokonano na drodze obserwacji terenowej oraz wykorzystania archiwalnych materiałów ikonograficznych.

Wyniki badań – dynamika przemian struktury przestrzennej Nowego Miasta w Mysłowicach w latach 1859–2013

Omówione wcześniej materiały kartograficzne stanowiły podstawę badań nad strukturą przestrzenną wybranego obszaru. Plany miasta z lat 1859, 1911 i 2013 umożliwiły pełną analizę przemian struktury w oparciu o trzy wyodrębnione fazy: inicjalny, maksymalnego wypełnienia i regresu tkanki miejskiej.

Początki rozwoju przestrzenno-funkcjonalnego Nowego Miasta sięgają drugiej połowy XIX wieku, co – jak już wcześniej wspomniano – związane było z utworzeniem międzynarodowego węzła kolejowego oraz usytuowaniem nadgranicznym miasta. Badany rejon Mysłowic cechował się ówcześnie luźną zabudową zlokalizowaną gównie w północnej jego części. Przy Nowym Rynku znajdowały się zaledwie trzy budynki, natomiast *Bahnhofstrasse* (obecnie ul. Powstańców) wiodąca w kierunku dworca kolejowego była zupełnie pozbawiona zabudowy (Sulik 2007). W południowej części obszaru znajdowały się nieliczne budynki mieszkalne i usługowe (Labaszynski Hotel oraz dworzec kolejowy z pocztą, urzędem celnym i komisariatem policji). Wynika z tego, iż Nowe Miasto w omawianym roku znajdowało się w inicjalnej fazie rozwoju struktury przestrzennej i funkcjonalnej (ryc. 1B).

Ożywienie gospodarcze wynikające z funkcjonowania i rozbudowy węzła kolejowego, dobrej koniunktury przemysłu oraz wzmagającego się ruchu granicznego doprowadziło do nasilenia się ruchu budowlanego w obrębie Nowego Miasta (Sulik 1971). Przy *Wilhelmsplatz* (Nowym Rynku, pl. Wolności) oprócz dwóch kamienic umiejscowiono gazownię, gimnazjum, szkołę powszechną, synagogę, natomiast przy *Bahnhofstrasse* (ul. Powstańców) gmach ratusza, kościół ewangelicki oraz hutę cynku „Kunegunda" (Sulik 2007). Przedłużenie tej ekskluzywnej ówcześnie ulicy stanowiła *Poststrasse* (obecnie dalszy ciąg ul. Powstańców*)*, gdzie również mieściły się instytucje przemysłowo-usługowe, takie jak budynek poczty, fabryka lnu, Wielka Agentura Emigracyjna wraz z halami emigracyjnymi. Na przełomie XIX i XX wieku zmianom uległ także układ sieci drogowej. Za przykład może posłużyć *Gymnasialstrasse* (obecnie ul. Strażacka), która niegdyś wiodła w kierunku południowym do gminy Słupna (obecnie dzielnica Mysłowic), jednak w wyniku rozbudowy substancji mieszkaniowej zaślepiono ją (ryc. 2B). W ten sposób wykrystalizowała się kolejna faza – maksymalnego wypełnienia urbanistycznego badanej przestrzeni.

Ostatnie stadium obejmuje współczesny układ przestrzenny Nowego Miasta, w którym zaznacza się regres zabudowy oraz postępująca degradacja tkanki miejskiej. Obszar ten całkowicie utracił swój niepowtarzalny charakter, nadgraniczny i wielokulturowy. Dekapitalizacji uległa zabudowa, zwłaszcza ta stanowiąca spuściznę po poprzednich okresach (m.in. kościół ewangelicki, przewiązka byłej stacji emigracyjnej, kamienice i wille z XIX i początków XX w.). Jak podają I. Kantor-Pietraga i R. Krzysztofik (2011: 255) „Obszar ten pomimo lokalizacji w centrum miasta ma charakter przestrzeni peryferyjnej, nieatrakcyjnej […], regeneracji funkcji miejskich nie sprzyja ani lokalizacja Urzędu Miasta, ani głównego dworca kolejowego".

Zestawienie fragmentów planów miasta umożliwiło przeprowadzenie analizy porównawczej przemian struktury przestrzennej. Podstawą sporządzenia wizualizacji tych zmian, jak wspomniano uprzednio, było nałożenie na siebie zrekonstruowanych planów badanej przestrzeni (ryc. 3). Przemiany struktury przestrzennej

miasta zachodzą pod wpływem wielu czynników, a zatem wraz ze zmianami funkcjonalnymi obszaru badań podążały zmiany przestrzeni miejskiej.

Ryc. 3. Przemiany struktury przestrzennej Nowego Miasta w latach 1859–2013

Objaśnienia: 1 – zabudowa, 2 – budynki istniejące już w 1859 r., 3 – budynki przebudowane, 4 – budynki wyburzone, 5 – budynki wybudowane po 1945 r., 6 – granica/rzeka w 1911 r., 7 – granica/rzeka w 2013 r., 8 – linia tramwajowa w 1911 r., 9 – linia tramwajowa w 2013 r., 10 – układ ulic w 1911 r., 11 – układ ulic w 2013 r., 12 – linia kolejowa, *fot. 1* – miejsce wykonania fotografii 1

Źródło: Opracowanie własne

W latach 1911–2013 na terenie Nowego Miasta wyburzeniu uległy 72 budynki, jak również przebudowano 8 budynków (głównie usługowych), natomiast pojawiły się 32 nowe (ryc. 3). Do nowych obiektów należą budynki m.in. Wydziału

Architektury i Urbanistyki Urzędu Miasta (w miejscu synagogi wyburzonej w 1939), pozaklasowy hotel „Gościniec u Basi", Miejskiego Ośrodka Pomocy Społecznej oraz Górnośląskiej Wyższej Szkoły Pedagogicznej. Placówki te niestety nie poprawiają sytuacji funkcjonalnej i przestrzennej badanej przestrzeni.

Z przedstawionych danych wynika, iż nastąpił znaczny ubytek tkanki miejskiej. Największe zmiany zaszły wskutek polityki urbanistycznej lat 70. XX w. Przystąpiono wówczas do przebudowy śródmieścia, a w konsekwencji wyburzono kwartał zabudowy mieszkaniowej przy ul. Grunwaldzkiej, w miejscu którego powstało przejście podziemne pod ul. Krakowską wiodącą w kierunku Modrzejowa (dzielnica Sosnowca). Zamieszczone fotografie, obrazujące przemiany przestrzeni tej części badanego obszaru, wykonane zostały od strony północnej na początku XX wieku i w 2013 r. (fot. 1). Wschodnia część ul. Grunwaldzkiej tylko w wyniku przemian w latach 70. XX w. straciła ok. 20 zabudowań gospodarczych i kamienic. Na pustej działce po wyburzonej zabudowie wybudowano kapliczkę św. Jana Chrzciciela (fot. 2B) nawiązując do wyburzonej kapliczki Jarlików z okresu międzywojennego, która niegdyś stała po przeciwnej stronie ul. Krakowskiej (Witecka 2008).

Fot. 1. Zabudowa ul. Grunwaldzkiej na początku XX w. (A) i w 2013 r. (B)
Źródło: Ze zbiorów Muzeum Miasta Mysłowice (A) oraz fot. W. Dragan (B)

Drugim istotnym efektem przemian zabudowy miejskiej jest jej przebudowa. Takim zabiegom poddano m.in. remizę strażacką, do której dobudowano dwa segmenty, jak również zmianie uległy budynki usługowe przy pl. Wolności oraz lokomotywownia. Interesującym przykładem przebudowy wraz ze zmianą funkcji budynku jest zaadaptowanie dawnej walcowni cynku na sklep sieciowy „Biedronka". Duże przemiany przeszedł także dworzec kolejowy. Współcześnie istniejący budynek dworca powstał w 1869 r. (wg danych Polskich Kolei Państwowych) i uległ kilkukrotnej przebudowie. Na planie miasta z 1910 r. widnieje dworzec rozbudowany w kierunku północnym, jednak już w 1930 r. owej przybudówki nie ma. Najprawdopodobniej obniżenie terenu przed budynkiem dworca oraz wyburzenie wspomnianego segmentu północnego nastąpiło wraz z budową przejścia podziemnego po I wojnie światowej (fot. 2). Zamieszczone fotografie ukazują dynamikę przemian dotyczącą czterech elementów struktury przestrzennej: zmiany formy samego budynku, ukształtowania terenu, układu komunikacyjnego (linii tramwajowej), a także życia społecznego (przestrzeń przed budynkiem dworca obecnie nie tętni już życiem tak, jak to miało miejsce na początku XX w.).

Fot. 2. Dworzec kolejowy na początku XX w. (A) oraz w 2013 r. (B)
Źródło: Ze zbiorów D. Faleckiego (A) oraz fot. W. Dragan (B)

Modyfikacji uległa także sieć drogowa, co wiązało się z redukcją zabudowy np. przy ulicy Strażackiej (*Gymnasialstrasse*), na skutek budowy jej połączenia z ul. Powstańców (*Bahnhofstrasse*). W wyniku regulacji Przemszy w okresie międzywojennym doszło m.in. do przesunięcia jej koryta na wschód (Sulik 2011).

Dodatkowy problem, pogłębiający degradację badanego obszaru, niewątpliwie stanowią kwestie społeczne – jest to obszar nasilających się problemów patologii, starzenia się społeczeństwa oraz przestępczości. Wiadomo jest, iż podsystem społeczny powiązany jest z podsystemem urbanistycznym, poprzez wzajemne sprzężenia i oddziaływanie na siebie (Wallis 1977).

Zakończenie

Zastosowana metoda kartograficzna M.G.R. Conzena umożliwiła dokładne przeanalizowanie ewolucji obszaru badań. Studia przeprowadzono w oparciu o archiwalne plany miasta przedstawiające wybrany fragment centrum Mysłowic w trzech fazach jego rozwoju. Z kolei na drodze analizy porównawczej dokonano określenia dynamiki przemian struktury przestrzennej, która pozwoliła na wskazanie niektórych z ważniejszych czynników sprawczych badanych przemian.

W analizach o charakterze historycznym jednym z kluczowych etapów badawczych jest weryfikacja archiwalnych materiałów źródłowych, tak aby zminimalizować błędy interpretacyjne. Nie bez znaczenia jest również znajomość badanego obszaru w okresie tak historycznym, jak i współczesnym. Wiedzę tę można zaczerpnąć ze źródeł pisanych i ikonograficznych, jak również z bezpośredniej obserwacji terenowej (jeśli jest ona możliwa do przeprowadzenia).

Zestawienie trzech planów miasta pozwoliło na omówienie przemian przestrzeni miejskiej Nowego Miasta. Dobrano materiały kartograficzne prezentujące trzy fazy rozwoju, odmienne pod względem morfologiczno-funkcjonalnym. Na ich podstawie stwierdzono, iż ewolucja struktury przestrzennej badanej części miasta przebiega w sposób sinusoidalny. Początkowy okres obejmował inicjalne stadium kształtowania się przestrzeni miejskiej. Faza kulminacji dotyczyła m.in. 1911, gdy doszło do maksymalnego wypełnienia obszaru badań zabudową, a także rozwoju funkcji o charakterze egzogenicznym. Czasy współczesne przejawiają się regresem przestrzennym tego obszaru. Nowe Miasto straciło swój niepowtarzalny, wielokulturowy klimat miejsca nadgranicznego. Obecnie w badanej przestrzeni wyraźnie odzwierciedla się kryzys ekonomiczny miasta, który dotyczy zwłaszcza jego części historycznej. Obserwuje się postępującą degradację tkanki miejskiej, a lokalizacja nowych inwestycji nie wpływa dynamizująco na badany obszar. Charakterystyczne dla współczesnej sytuacji ekonomicznej Nowego Miasta są budowle z dawnych okresów historycznych, ślady po dawnych funkcjach Mysłowic, które pełnią obecnie odmienne role, nierzadko ulegając przebudowie, dekapitalizacji, bądź wyburzeniu.

Literatura/References

Conzen, M.R.G. (1960a). Alnwick, Northumberland. A Study in Town-plan Analysis. London: The Institute of British Geographers.

Conzen, M.R.G. (1960b). The Plan Analysis of an English City Centre. In: K. Norborg (ed.), *Proceedings of the IGU Symposium in Urban Geography*. Lund Studies in Geography, 24, Ser. B. Human Geography. Lund: The Royal University of Lund, 383–417.

Die Stadt Myslowitz (1911). Skala 1:6300. Ze zbiorów Muzeum Miasta Mysłowice: sygn. MMM/H/362.

Dziewoński, K. (1962). Zagadnienia typologii morfologicznej miast w Polsce. *Czasopismo Geograficzne*, 33(1), 441–457.

George, P. (1956). Miasto. Warszawa: PWN.

Hall, T., Barrett, H. (2012). Urban Geography. London-New York: Routledge.

Handzeichnung von der Feldmark Myslowitz. Kreis Beuthen (1859). Skala 1:12 700.

Kantor-Pietraga, I., Krzysztofik, R. (2011). Zmienność funkcji miasta i przestrzeni publicznej na przykładzie Mysłowic: 1911–2011. W: I. Jażdżewska (red.), *XXIV Konwersatorium Wiedzy o Mieście: Przestrzeń publiczna miast*. Łódź: Uniwersytet Łódzki, 245–356.

Kiełczewska-Zaleska, M. (1972). Geografia osadnictwa. Zarys problematyki. Warszawa: PWN.

Koter, M. (1994). Od fizjonomii do morfologii porównawczej. Podstawowe zagadnienia teoretyczne morfologii miast. W: M. Koter, J. Tkocz (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce*. Toruń-Łódź: Uniwersytet Mikołaja Kopernika-Uniwersytet Łódzki, 23–32.

Koter, M., Kulesza, M. (2007). Morfologia miast – stan i tendencje rozwoju. W: I. Jażdżewska (red.), *XX Konwersatorium Wiedzy o Mieście: Polska geografia osadnictwa, dotychczasowy dorobek, program badań*. Łódź: Uniwersytet Łódzki, 303–314.

Maik, W. (1997). Podstawy geografii miast. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

Mapa topograficzna Polski (1996). Skala 1:10 000, ark. M-24–63–A-d-1.

Moudon, A.V. (1997). Urban morphology as an emerging interdisciplinary field. *Urban Morphology*, 1, 3–10.

Myslowitz (1910). Skala 1:1000. Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Katowicach: sygn. APK zb. kart. I 597.

Mysłowice plan miasta. Centrum (2009). Skala 1:10 000, Katowice: Wydawnictwo Kartograficzne PGK Katowice.

Plan von einem Theile der Stadt Myslowitz (1853). Skala 1:1250. Ze zbiorów Muzeum Miasta Mysłowice: sygn. MMM/H/372.

Pirveli, M. (2011). Od morfologii przez urbomorfologię do morfoznaku. *Przegląd Geograficzny*, 83(4), 507–529.

Regulski, J. (1980). Rozwój miast w Polsce. Aktualne problemy. Warszawa: PWN.

Rogalska, J. (1989). Ewolucja sieci ulicznej i form zabudowy miasta w 2. połowie XIX i na początku XX wieku. W: *Sieć uliczna*. Instytut Urbanistyki i Planowania Przestrzennego, Warszawa: Politechnika Warszawska, 22–29.

Stadt Myslowitz (1940). Skala 1:4000. Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Katowicach: sygn. APK zb. kat. I 601.

Sulik, A. (1971). Wpływ przemysłu i położenia granicznego na rozwój przestrzenny Mysłowic w XIX i początkach XX wieku. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Katowicach*, 1, 105–122.

Sulik, A. (2007). Historia Mysłowic do 1922 r. Mysłowice: Urząd Miasta Mysłowice.

Sulik, A. (2011). Tom II Historia Mysłowic 1922–1945. Miasto w Polsce Odrodzonej 1922–1939 i Trzeciej Rzeszy Niemieckiej 1939–1945. Mysłowice: HEJME.
Wallis, A. (1977). Miasto i przestrzeń. Warszawa: PWN.
Werwicki, A. (1973). Struktura przestrzenna średnich miast ośrodków wojewódzkich w Polsce. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum.
Witecka, H. (2008). Moje miasto Mysłowice. Mysłowice: Muzeum Miasta Mysłowice.
Zdrojewski, E.Z. (1994). Zarys geografii osadnictwa. Przewodnik do ćwiczeń. Słupsk: WSP.

Notka biograficzna o autorze: Jest doktorantką na Wydziale Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego (Katedra Geografii Ekonomicznej). Zakres jej zainteresowań badawczych obejmuje wieloaspektowe badania struktur przestrzenno-funkcjonalnych miast, zarówno w ujęciu historycznym, jak i współczesnym, a także zagadnienia gospodarki przestrzennej, szczególnie obszarów poprzemysłowych i pokolejowych. Jest autorką i współautorką kilkunastu artykułów naukowych oraz rozdziałów w monografiach, a także współautorką haseł do Encyklopedii województwa śląskiego.

Biographical note of author: PhD student at the Faculty of Earth Sciences at University of Silesia (Department of Economic Geography). The author is interested in multi-aspect studies of the town spatial and functional structure, both in historical and contemporary terms, and spatial planning too, particularly of post-industrial and post-raillway areas. She is the author and a co-author of more then 10 papers and chapters in monographs, also co-author of records in the Encyclopedia of Silesian Voivodeship.

Weronika Dragan, lic.
Uniwersytet Śląski
Wydział Nauk o Ziemi
Katedra Geografii Ekonomicznej
ul. Będzińska 60
41–205 Sosnowiec
weronika.dragan90@gmail.com

FOLIA 170

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica VII (2014)

Monika Olberek-Żyła

Demograficzno-społeczne oraz przestrzenne uwarunkowania rozwojowe gminy Jaworze (woj. śląskie)

Streszczenie

Celem autorki było rozpoznanie dynamiki zaludnienia i salda migracji w gminie Jaworze na tle pozostałych gmin aglomeracji Bielska-Białej oraz identyfikacja kierunków napływu ludności do tej gminy. Po 1989 r. proces urbanizacji wyraźnie objął zachodnią część aglomeracji bielskiej, co przyczyniło się do szybkiego rozwoju Jaworza w latach 90. XX w. Gmina ta, położona w bezpośrednim sąsiedztwie Bielska-Białej, ma duże walory przyrodnicze, a pod względem atrakcyjności rezydencjalnej jest jedną z najwyżej ocenionych gmin w województwie śląskim. Stanowi więc obszar napływu migrantów nie tylko z Bielska-Białej, lecz również z innych części regionu, m.in. z konurbacji katowickiej. Istnieją przesłanki sugerujące, że gmina Jaworze osiąga już maksimum obciążenia migracyjnego z punktu widzenia zasobu wolnych terenów pod zabudowę mieszkaniową – co wymaga jednak empirycznej weryfikacji.

Słowa kluczowe: aglomeracja Bielska-Białej; dynamika zaludnienia; gmina Jaworze; migracje; suburbanizacja

Demographic, social and spatial determinants of development of Jaworze commune (Silesian Voivodeship)

Abstract

The author's aim was to recognize the dynamics of population and net migration in Jaworze against the other communes of the Bielsko-Biala agglomeration and to identify inflow directions to this commune. Since 1989, the process of urbanization, has spread over most of the western part of the agglomeration, which contributed to the rapid development of Jaworze during the 1990s. Jaworze, located in the immediate vicinity of Bielsko-Biala, has high natural values. In terms of the residential attractiveness this municipality is one of the top rated ones in the whole voivodeship. Therefore, it is an area of inflow of migrants not only from Bielsko-Biala, but also from other parts of the region, including the Katowice conurbation. It is suggested that the Jaworze commune has reached maximum migration load from the point of view of the resources of land available for housing. However, this requires empirical verification.

Key words: agglomeration of Bielsko-Biała; population dynamics; Jaworze commune; migration; suburbanization

Wprowadzenie

Przeobrażenia zachodzące w przestrzeni współczesnych miast oraz w ich otoczeniu są jednymi z istotniejszych problemów badawczych geografii społeczno-ekonomicznej (Węcławowicz 2003). W 1989 r., wraz z transformacją ustrojową, w Polsce rozpoczął się na większą skalę proces suburbanizacji (Korcelli 1995). Proces ten może być traktowany w najszerszym ujęciu jako urbanizacja strefy podmiejskiej. W innym znaczeniu jest to również: przemieszczanie się ludności i podmiotów gospodarczych z miasta do strefy podmiejskiej, określenie jednej z faz rozwoju miejskich układów osadniczych, której wyróżnikiem jest szybszy wzrost w strefie podmiejskiej niż w mieście centralnym oraz żywiołowa urbanizacja strefy podmiejskiej – *urban sprawl* (Lisowski, Grochowski 2007). Suburbanizacja jest procesem złożonym, szczególnie gdy obszar nią objęty posiada wysokie walory przyrodnicze. Taka sytuacja dotyczy gminy Jaworze, która jako pierwsza z otoczenia Bielska-Białej, najwcześniej, bo już na początku lat 90. XX w., zaczęła korzystać z bliskości tego dużego miasta. Dodatkowym jej atutem były walory przyrodnicze i status byłego uzdrowiska (prawa uzdrowiskowe Jaworze posiadało w latach 1862–1909, w tym największy rozkwit objął okres 1870–1890 – Roik 2010). W konsekwencji nastąpił dynamiczny wzrost ludności i rozwój budownictwa mieszkaniowego. W ocenie atrakcyjności rezydencjalnej Jaworze znalazło się wśród gmin tych najwyżej ocenianych w województwie śląskim (Trząski red. 2012).

Przedmiotem pracy są zmiany demograficzno-społeczne w gminie Jaworze rozpatrywane z punktu widzenia suburbanizacji. Jak wskazuje model J. Runge i F. Kłosowskiego (2011), po 1989 r. proces urbanizacji objął głównie zachodnią część aglomeracji Bielska-Białej. Skutkiem tego był szybki rozwój Jaworza w latach 90. XX w., które w tej kwestii było najbardziej wyróżniającą się gminą, nie tylko w aglomeracji, ale także w skali województwa śląskiego. Imigracja utrzymuje się tu od 1999 r. na poziomie przekraczającym nawet 26‰ (Kłosowski, Pytel, Runge, Sitek, Zuzańska-Żyśko 2013). Identyfikacja dynamiki zaludnienia Jaworza na tle pozostałych gmin wchodzących w skład powiatu bielskiego oraz rozpoznanie kierunków napływu ludności do Jaworza (na podstawie danych o migracjach i zameldowaniu inwestorów realizujących budowę domów) ukazuje specyficzne cechy tego obszaru.

Zakres czasowy pracy obejmuje lata 1991–2011, tj. okres funkcjonowania gminy, która wcześniej była sołectwem gminy Jasienica. Zakres przestrzenny obejmuje aglomerację Bielska-Białej ze szczególnym uwzględnieniem Jaworza. Aglomeracja Bielska-Białej (zamiennie nazywana „bielską") rozumiana jest tu jako miasto Bielsko-Biała i powiat bielski, zgodnie z delimitacją R. Krzysztofika (2008).

Podstawowym materiałem badawczym były dane z Banku Danych Lokalnych GUS, inne dane GUS oraz dane z rejestrów wydanych pozwoleń na budowę, zebrane podczas badań terenowych.

Gmina Jaworze na tle gmin powiatu bielskiego

Gmina Jaworze znajduje się na zachód od Bielska-Białej (ryc. 1) i jest jedną z najmniejszych gmin w powiecie bielskim pod względem powierzchni oraz liczby ludności. Na 21 km^2 zamieszkuje prawie 6,9 tys. osób. Gęstość zaludnienia wynosi

328 osób/ km^2, jednak uwzględniając fakt, że około 51% powierzchni gminy zajmują lasy, zaliczone w całości do lasów ochronnych (Strategia Rozwoju Gminy Jaworze, 2000), to gęstość zaludnienia jest co najmniej dwukrotnie wyższa. Jaworze, poza swoim atrakcyjnym położeniem przyrodniczym i transportowym, wyróżnia się pełnieniem w przeszłości funkcji uzdrowiskowej. Powrót do tego rodzaju działalności jest obecnie priorytetem działań gminy.

Ryc. 1. Położenie gminy Jaworze na tle powiatu bielskiego
Źródło: Opracowanie własne

Dynamika zaludnienia i saldo migracji

W latach 1991–2012 Jaworze charakteryzowało się najwyższą dynamiką zaludnienia w aglomeracji Bielska-Białej – liczba ludności wzrosła tam o 36% od 1991 roku. Podział tego ponad dwudziestoletniego okresu na krótsze pozwala na wskazanie okresów o różnej dynamice wzrostu. W pierwszym z nich, tj. 1991–2001, gmina Jaworze miała najwyższą dynamikę wzrostu ludności – prawie 122% w stosunku do stanu z 1991 r. (ryc. 2). Pozostałe gminy sąsiadujące z Bielskiem-Białą nie wyróżniały się pod tym względem. Najniższą dynamikę wykazały gminy, niegraniczące z tym miastem (Buczkowice i Porąbka) oraz miasto Szczyrk.

W kolejnym okresie, tj. w latach 2001–2012, Jaworze utraciło wiodącą pozycję na rzecz gminy Jasienica oraz obszaru wiejskiego gminy Wilamowice. Wyższa dynamika zaludnienia wystąpiła także na obszarze wiejskim w gminie Czechowice-Dziedzice oraz w Kozach.

Tab. 1. Dynamika zaludnienia w gminach aglomeracji Bielska-Białej w latach 1991–2012

Wyszczególnienie	Liczba ludności					Indeks dynamiki [%]		
	1991	2001	2009	2010	2012	1991–2001	2001–2012	1991–2012
Bielsko-Biała	184421	178313	175402	174755	174370	96,7	97,8	94,5
Czechowice-Dziedzice – miasto	35772	35123	34945	35445	35543	98,2	101,2	99,4
Szczyrk	5466	5702	5798	5807	5760	104,3	101,0	105,4
Bestwina	9404	10120	10812	10835	11067	107,6	109,4	117,7
Buczkowice	9843	10336	10940	10908	11021	105,0	106,6	112,0
Czechowice-Dziedzice – obszar wiejski	7482	8025	8821	8757	9011	107,3	112,3	120,4
Jasienica	18156	19384	21504	22069	22602	106,8	116,6	124,5
Jaworze	5055	6162	6851	6757	6883	121,9	111,7	136,2
Kozy	10208	11031	12043	12245	12429	108,1	112,7	121,8
Porąbka	13724	14405	15118	15280	15359	105,0	106,6	111,9
Wilamowice – miasto	2652	2826	2878	2969	3011	106,6	106,5	113,5
Wilamowice – obszar wiejski	10862	11674	13039	13126	13463	107,5	115,3	123,9
Wilkowice	10988	11815	12822	12921	13092	107,5	110,8	119,1
powiat bielski	139612	146603	155571	157119	159241	105,0	108,6	114,1
aglomeracja bielska	347244	324916	330973	331874	333611	93,6	102,7	96,1

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

O ile Jaworze intensywnie rozwijało się do połowy pierwszej dekady XXI w., o tyle po 2006 r. wyższa dynamika zaludnienia wystąpiła m.in. w Jasienicy, Wilamowicach i Kozach, „spychając" Jaworze dopiero na 7 miejsce w całym podregionie bielskim (Kłosowski i in. 2013). Być może w jakimś stopniu jest to wynikiem metodyki obliczeń stosowanej przez GUS. Dane statystyczne po 2010 r. zostały przeliczone wg NSP 2011, stąd ubytek ludności w Jaworzu w 2010 r. o 94 osoby (tab. 1) pomimo przyrostu rzeczywistego. W pozostałych gminach te różnice po przeliczeniu nie były tak wyraźne. Podczas gdy powiat wykazywał ciągły wzrost ludności, to główne miasta Bielsko-Biała i Czechowice-Dziedzice zanotowały ubytki ludności. Jaworze znajduje się w rozległym obszarze wzrostu zaludnienia.

Analiza sumy salda migracji przedstawionego w tab. 2 i na ryc. 3 wskazuje, że Jaworze charakteryzowało się najwyższymi sumarycznymi wielkościami dla obu wydzielonych okresów. Szczególnie było to widoczne w latach 90. XX w. – wtedy wielkość wskaźnika dla Jaworza wyniosła 110‰, a dla kolejnej gminy – Wilkowic – 68‰. Jedynym obszarem, który zanotował wtedy ubytek migracyjny było miasto Czechowice-Dziedzice.

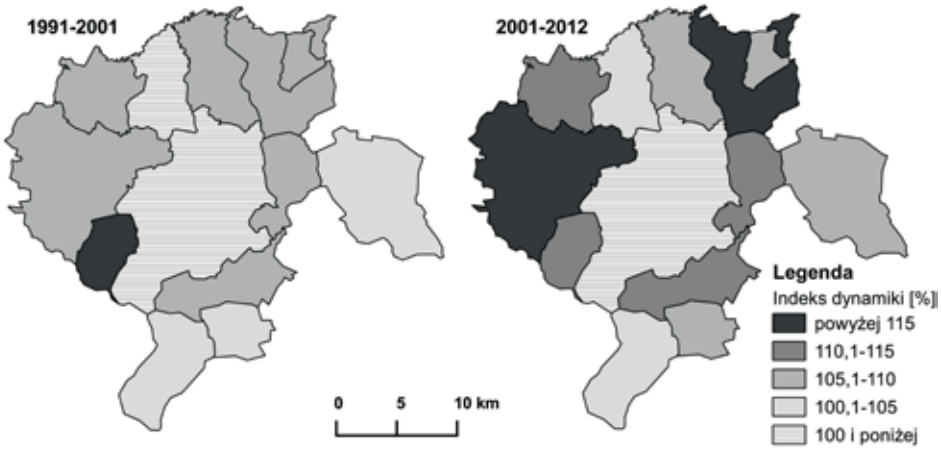

Ryc. 2. Dynamika zaludnienia w gminach aglomeracji Bielska-Białej w latach 1991–2001 i 2001–2012

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

W następnym okresie dystans między wielkością salda migracji w Jaworzu i pozostałych gminach znacznie się zmniejszył i już w latach 2002–2012 zbliżone wielkości do Jaworza (128‰) uzyskały kolejno Wilkowice (114‰) i Wilamowice (109,5‰). Ubytek migracyjny objął zaś dwa największe miasta: Bielsko-Białą i Czechowice-Dziedzice.

Dla gmin wiejskich indeks dynamiki zaludnienia oraz suma salda migracji wykazywały podobne tendencje wzrostowe dla badanego okresu.

Tab. 2. Sumaryczne saldo migracji w gminach aglomeracji Bielska-Białej w latach 1991–2012

Obszary	Suma salda migracji			Suma salda migracji na 1000 osób dla ostatniego roku [‰]		
	1991–2001	2002–2012	1991–2012	1991–2001	2002–2012	1991–2012
Bielsko-Biała	5452	-4103	1349	30,6	-23,5	7,7
Czechowice-Dziedzice – miasto	-216	-451	-667	-6,1	-12,7	-18,8
Szczyrk	95	101	196	16,7	17,5	34,0
Bestwina	308	938	1246	30,4	84,8	112,6
Buczkowice	473	544	1017	45,8	49,4	92,3
Czechowice-Dziedzice – obszar wiejski	425	732	1157	53,0	81,2	128,4
Jasienica	450	2195	2645	23,2	97,1	117,0
Jaworze	678	883	1561	110,0	128,3	226,8

Kozy	620	1077	1697	56,2	86,7	136,5
Porąbka	276	503	779	19,2	32,7	50,7
Wilamowice – miasto	72	62	134	25,5	20,6	44,5
Wilamowice – obszar wiejski	290	1474	1764	24,8	109,5	131,0
Wilkowice	804	1495	2299	68,0	114,2	175,6
powiat bielski	4275	9553	13828	29,2	60,0	86,8
aglomeracja bielska	9727	5450	15177	29,9	16,3	45,5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

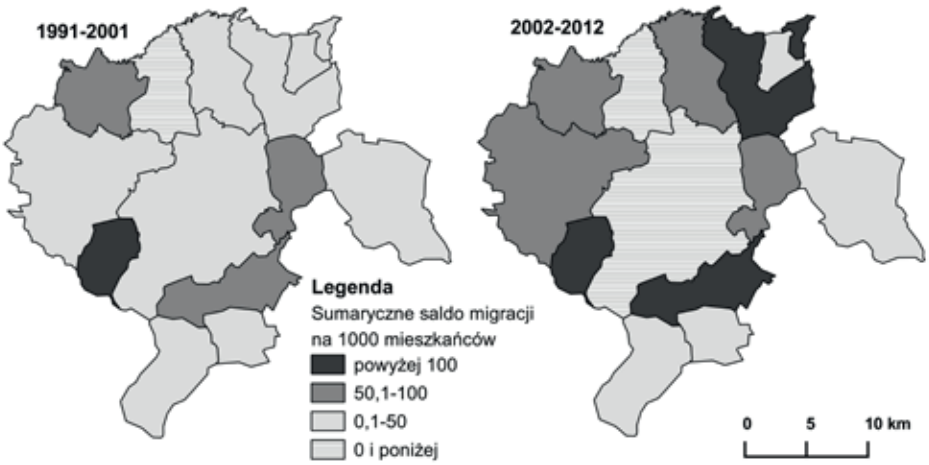

Ryc. 3. Sumaryczne saldo migracji na 1000 mieszkańców w gminach aglomeracji Bielska-Białej w latach 1991–2001 i 2002–2012

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Kierunki napływu ludności do gminy Jaworze

W latach 1999–2012 do Jaworza przybyło ogółem 2035 osób, co przy liczbie ludności 6,9 tys. w 2012 r. stanowiło prawie 30%. Ogromna większość z nich (88%) migrowała w obrębie województwa śląskiego, niespełna 9% osób przybyło z innego województwa, a 3% z zagranicy (tab. 3). Liczba tych ostatnich zwiększyła się od 2004 r. – roku przystąpienia Polski do Unii Europejskiej.

Zameldowania wewnątrzwojewódzkie przedstawiono według podziału zaproponowanego w opracowaniu dotyczącym rynku pracy (Kłosowski i in. 2013), nawiązującego do podziału województwa śląskiego na jednostki statystyczne – NTS-3. Zgodnie z nim wydziela się podregiony bielski, częstochowski i rybnicki. Natomiast kolejne pięć, położonych w środkowej części województwa śląskiego (bytomski, gliwicki, katowicki, sosnowiecki i tyski) potraktowano łącznie, nazywając ten obszar subregionem centralnym. Wśród zameldowań wewnątrzwojewódzkich przeważają zameldowania z podregionu bielskiego – ok. 82% (tab. 4). Uwagę zwraca fakt, że aż 14% to migracje z subregionu centralnego, a więc z konurbacji katowickiej i jej

otoczenia. W mniejszym stopniu reprezentowany jest podregion rybnicki (ok. 4%). Natomiast przemieszczenia z północnej części województwa śląskiego (podregion częstochowski) były znikome.

Tab. 3. Zameldowania w gminie Jaworze w latach 1999–2012

Kierunki napływu	Liczba imigrantów [%]				
	1999–2000	2001–2005	2006–2009	2010-2012	1999–2012
wewnątrzwojewódzkie	86,7	87,8	89,4	87,1	88,0
międzywojewódzkie	11,2	10,2	7,0	8,0	8,9
z zagranicy	2,1	2,0	3,5	4,9	3,1
Razem	100	100	100	100	100

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS i Urzędu Gminy Jaworze

Tab. 4. Zameldowania wewnątrzwojewódzkie z podziałem na regiony w gminie Jaworze w latach 1999–2012

Regiony	Liczba imigrantów [%]				
	1999–2000	2001–2005	2006–2009	2010-2012	1999–2012
Podregion bielski	73,7	82,6	86,5	81,0	82,3
Subregion centralny	20,6	12,6	11,5	15,6	14,0
Podregion rybnicki	4,9	4,8	2,1	3,4	3,6
Podregion częstochowski	0,8	0,0	0,0	0,0	0,1
Razem	100	100	100	100	100

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS i Urzędu Gminy Jaworze

W migracjach wewnątrzwojewódzkich głównym kierunkiem napływu do gminy jest Bielsko-Biała (64%) (tab. 5). Nie jest to niczym zaskakującym z uwagi na współczesne trendy przepływów ludnościowych z miast do gmin wiejskich położonych w ich otoczeniu. Około 11% migrantów pochodzi z powiatu bielskiego. Taki sam udział mają migranci z miast konurbacji katowickiej, znaczny ich odsetek pochodzi także z powiatu cieszyńskiego. Widzimy, że Jaworze jest atrakcyjnym miejscem do zamieszkania nie tylko dla mieszkańców najbliższej okolicy (Bielska-Białej i powiatu bielskiego), lecz także dla sąsiednich powiatów i aglomeracji miejskich województwa.

Tab. 5. Kierunki napływu ludności do Jaworza wg powiatów w latach 1999–2012

Powiaty	Udział kierunków napływu [%]				
	1999–2000	2001–2005	2006–2009	2010-2012	1999–2012
Bielsko-Biała – powiat grodzki	59,1	66,8	68,0	58,1	64,4
powiat bielski	10,9	10,1	13,0	12,8	11,7
powiat cieszyński	0,8	4,2	3,6	9,2	4,5
powiat żywiecki	2,8	1,5	1,9	0,8	1,7

powiat mikołowski	2,0	0,3	1,0	2,2	1,2
powiat pszczyński	0,0	1,0	0,9	1,7	0,9
miasta konurbacji katowickiej na prawach powiatu	18,2	9,8	8,9	11,7	11,1
miasta konurbacji rybnickiej na prawach powiatu	4,0	3,3	1,5	2,0	2,6
pozostałe	2,0	3,0	1,2	1,4	2,0
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS i z Urzędu Gminy Jaworze

Co do zameldowań międzywojewódzkich, tylko z czterech województw pochodziło więcej niż 10 osób, a dominującym kierunkiem był napływ z sąsiedniego województwa małopolskiego (tab. 6). Duży odsetek stanowili również migranci z województwa mazowieckiego, głównie z Warszawy. Generalnie migracje międzywojewódzkie dotyczą głównych miast tych 4 województw, co można wiązać z powrotami osób, które po zakończonej edukacji powróciły do wcześniejszego miejsca zamieszkania (Kłosowski i in. 2013).

Tab. 6. Zameldowania międzywojewódzkie w gminie Jaworze w latach 1999–2012

Województwa*	**Liczba imigrantów [%]**				
	1999–2000	2001–2005	2006–2009	2010-2012	1999–2012
małopolskie	34,4	28,6	32,6	48,5	34,3
mazowieckie	3,1	7,1	10,9	21,2	9,9
dolnośląskie	18,8	7,1	2,2	3,0	7,2
łódzkie	0,0	8,6	8,7	6,1	6,6
inne	43,8	48,6	45,7	21,2	42,0
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

* Wyodrębniono województwa, z których przybyło co najmniej 10 osób

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS i Urzędu Gminy Jaworze

Na szeroko rozumianą suburbanizację mogą się składać różne procesy. M. Ouředníček (2007) badając obszar metropolitalny Pragi po 1990 r. wyodrębnił ich siedem. Ranga stolicy Czech wobec 175-tysięcznego Bielska-Białej jest nieporównywalna i autorka ma tego świadomość, jednakże przypuszcza, że w przypadku otoczenia Bielska-Białej istotne znaczenie mają niżej wymienione procesy, co jednak wymaga bardziej wnikliwych badań:

- klasyczna suburbanizacja, czyli napływ klasy średniej z Bielska-Białej do strefy podmiejskiej, na co wskazuje zdecydowanie najwyższy, obok Bielska-Białej w podregionie bielskim, poziom podatku PIT w przeliczeniu na 1 mieszkańca, co potwierdza rezydencjalną funkcję tej gminy (Kłosowski i in. 2013),
- migracje na krótkie dystanse w obrębie strefy podmiejskiej, w tym przypadku powiatu bielskiego spowodowane głównie motywami rodzinnymi,
- migracje do „drugich domów" osób z konurbacji katowickiej potwierdzone badaniami M. Miki (2004),

– migracje na dłuższe dystanse, w których bierze udział ludność spoza obszaru aglomeracji, czyli np. konurbacji katowickiej, wybierająca strefę podmiejską z przyczyn ekonomicznych czy środowiskowych. F. Kłosowski i in. (2011) wskazują na tzw. suburbanizację przesuniętą, która polega na „przemieszczaniu się ludności nie w bezpośrednie otoczenie miast konurbacji katowickiej, ale na obszary znacznie bardziej oddalone (nawet do 60–70 km), które cechują się wysokimi walorami przyrodniczymi" (Spórna 2012: 150–151).

Kierunki napływu inwestorów na podstawie analizy pozwoleń na budowę budynków mieszkalnych

Rejestry pozwoleń na budowę posłużyły do badania, skąd pochodzą inwestorzy, chcący realizować budowę budynku mieszkalnego. Liczbę wydanych pozwoleń przedstawiono na ryc. 4.

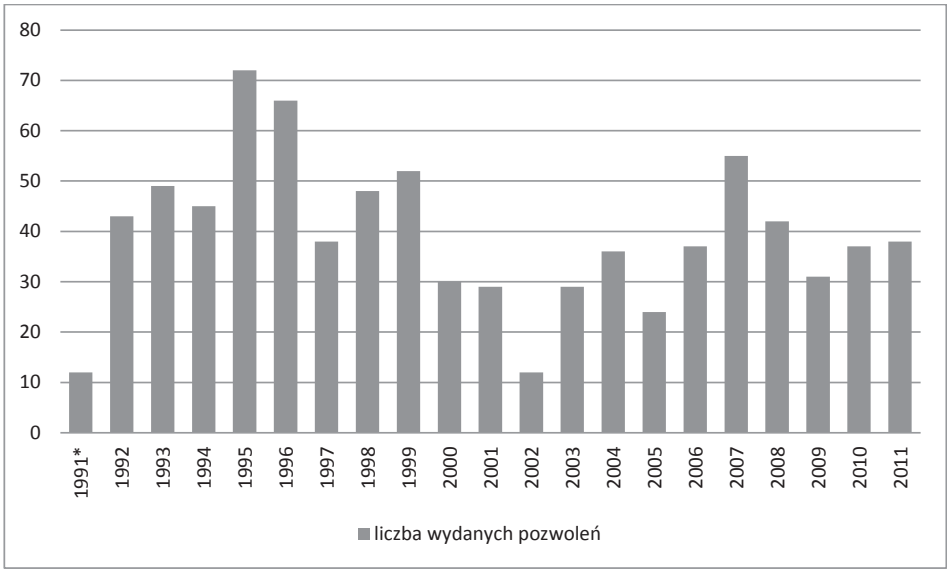

* – od 15.07.1991 r.

Ryc. 4. Liczba wydanych pozwoleń na budowę budynków mieszkalnych w Jaworzu w latach 1991–2011

Źródło: Opracowanie własne

Analiza pozwoleń na budowę wskazuje, że generalnie w latach 90. XX w. wydawano ich średniorocznie więcej niż od początku XXI w. Najwięcej pozwoleń wydano w latach 1995–1996, najmniej w roku 2002. Trudno jednoznacznie wskazać tendencję co mogło mieć na to wpływ z uwagi na bardzo dużą zmienność w kolejnych latach.

Wśród inwestorów, który wystąpili o pozwolenia na budowę prawie połowę stanowią mieszkańcy Bielska-Białej (46%) (ryc. 5). Niemal co czwarty (23%) inwestor jest mieszkańcem Jaworza. Na uwagę zasługuje spory odsetek osób zamieszkałych w konurbacji katowickiej czy rybnickiej. To też po raz kolejny jest potwierdzeniem

istnienia „suburbanizacji przesuniętej". Pozostałe kierunki są reprezentowane w mniejszym stopniu.

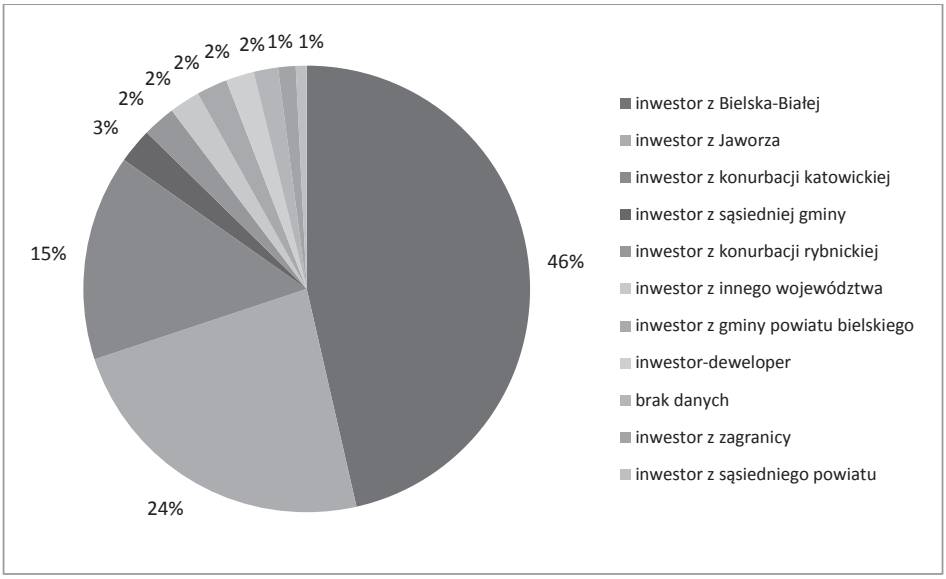

Ryc. 5. Miejsca zameldowania inwestorów realizujących budowę domów mieszkalnych w Jaworzu na podstawie wydanych pozwoleń w latach 1991–2004 oraz 2009–2011

Źródło: Opracowanie własne na podstawie badań terenowych.

Na podstawie wydanego pozwolenia na budowę domu mieszkalnego, jeżeli nie jest to dom typowo letniskowy, nie da się stwierdzić czy konsekwencją powstania budynku będzie migracja ludności czy planowany budynek będzie pełnił rolę tzw. drugiego domu. Natomiast możliwe jest określenie zasięgu zainteresowania osiedleniem się w danej gminie.

Przestrzenne uwarunkowania rozwojowe

Na ryc. 6 przedstawiono rozmieszczenie terenów zabudowanych w gminie Jaworze na podstawie ortofotomapy z 2009 r. Całą południową część gminy (ponad 51%) zajmują lasy, w większości należące do Parku Krajobrazowego Beskidu Śląskiego. W związku z tym, że gmina obejmuje północne stoki Beskidu Śląskiego, wyróżnia się ona zróżnicowanym ukształtowaniem terenu, a wysokość n.p.m. wzrasta z północy na południe. W klasycznym ujęciu dla osadnictwa to powinno być barierą, ale, jak można zauważyć na ryc. 6, lokalizacja domu w miejscu odosobnionym, położonym wyżej niż inne, dzięki czemu rozpościera się szeroki widok na okolicę jest pożądana.

W gminie widoczne są jedynie dwa większe obszary dotychczas niezabudowane, nadal użytkowane rolniczo. Poza tym obszar cechuje się zróżnicowaną gęstością zabudowy, jak np. w centralnej i w północnej części gminy (gdzie równoleżnikowo przebiega stara droga z Bielska-Białej do Cieszyna).

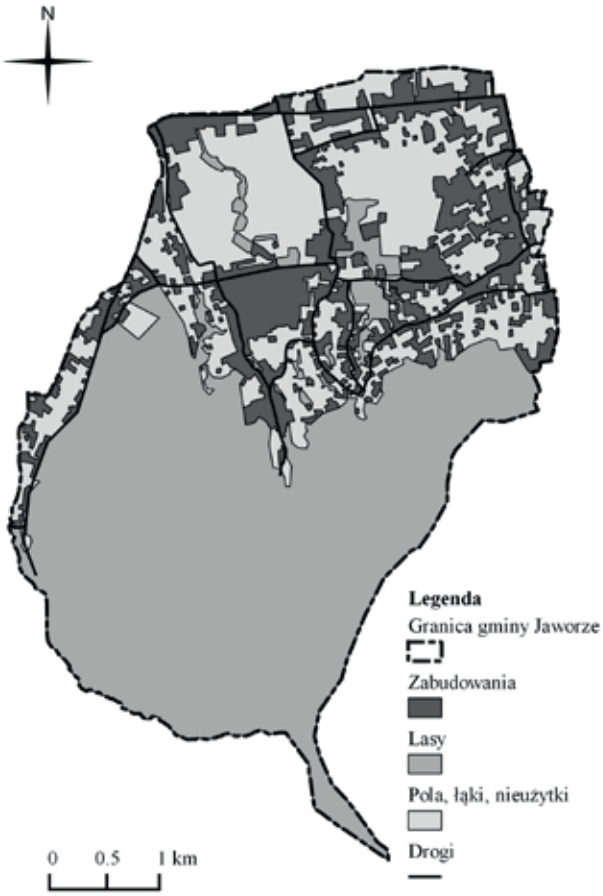

Ryc. 6. Schemat zagospodarowania przestrzennego gminy Jaworze
Źródło: Opracowanie własne

Nowy plan zagospodarowania przestrzennego dla części gminy wskazuje, że dla funkcji mieszkaniowej przeznacza się prawie całą południową część gminy (Miejscowy plan zagospodarowania… 2013), z wyłączeniem obszarów leśnych. Niewielkie tereny zostaną też pozostawione dla rolnictwa i dla usług.

Podsumowanie i wnioski

Przeprowadzone badania potwierdzają zasadność sygnalizowanego we wprowadzeniu modelu J. Runge i F. Kłosowskiego (2011). Model ten jednak ogólnie traktuje okres po 1989 r., nie uwzględniając zachodzących zmian w przebiegu procesu suburbanizacji. Jaworze było pierwszą gminą w otoczeniu Bielska-Białej, w której rozpoczęły się procesy suburbanizacyjne. Pod względem demograficzno-społecznym najszybciej rozwijało się w latach 90. XX w. W latach 2002–2012 pozostałe gminy zaczęły się intensywnie rozwijać, wykazując nawet wyższą dynamikę wzrostu

ludności, niż Jaworze, oraz zbliżone wartości salda migracji. Być może, został już przekroczony poziom nasycenia migracyjnego w Jaworzu.

Szybko wzrastająca liczba ludności, a co za tym idzie powierzchnia obszarów zabudowanych, sprawiła, że pod względem fizjonomicznym Jaworze coraz bardziej będzie upodabniać się do dzielnicy podmiejskiej z zabudową domów jednorodzinnych. Jak wskazują badania M. Beima (2007), zwłaszcza dla migrantów pochodzących z miast istotne są czynniki przyrodnicze, takie jak cisza, bliskość terenów zieleni, spokój. W związku z tym poszukują oni miejsc o luźniejszej zabudowie. Takie obszary coraz trudniej znaleźć w Jaworzu, podczas gdy sąsiednie gminy jeszcze dysponują większą powierzchnią gruntów pod zabudowę mieszkaniową. Dlatego zaczynają się rozwijać gminy o większej powierzchni, mniejszej gęstości zaludnienia, jak m.in. Jasienica i Wilamowice. Pierwsza z nich Jasienica już zarezerwowała w strategii rozwoju obszary dla nowych inwestycji mieszkaniowych, w tym m.in. dla zabudowy rezydencjonalnej (Strategia rozwoju gminy Jasienica… 2008).

Dane dotyczące kierunków napływu do Jaworza wskazują jednoznacznie, że do Jaworza przeprowadzają się głównie mieszkańcy Bielska-Białej. Na uwagę zasługuje też znaczny udział osób z miast konurbacji katowickiej. Kwestie dotyczące różnych procesów składających się na suburbanizację, w tym również w aspekcie przestrzennym, tak jak sygnalizowano wcześniej, wymagają pogłębionych badań.

Obecna struktura zagospodarowania wskazuje na znaczną już w Jaworzu powierzchnię terenów zabudowanych. Taka duża gęstość zabudowy może zniechęcić nowych imigrantów. W suburbanizacji „chodzi o to", aby przeprowadzić się z zatłoczonego, zanieczyszczonego miasta na obszar podmiejski.

Literatura/References

Bank Danych Lokalnych GUS.

Beim, M. (2007). Modelowanie procesu suburbanizacji w aglomeracji poznańskiej w wykorzystaniem sztucznych sieci neuronowych i automatów komórkowych. Rozprawa doktorska. Poznań.

Kłosowski, F., Krzysztofik, R., Spórna, T. (2011). Cechy specyficzne umiastowienia województwa śląskiego na przełomie XX i XXI wieku. W: K. Marciniak, K. Sikora, D. Sokołowski (red.), *Koncepcje i problemy badawcze geografii. Profesorowi Wiesławowi Maikowi w 70-lecie urodzin*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uczelniane Wyższej Szkoły Gospodarki w Bydgoszczy, 251–264.

Kłosowski, F., Pytel, S., Runge, A., Sitek S., Zuzańska-Żyśko, E. (2013). Rynek pracy w podregionie bielskim. Sosnowiec.

Korcelli, P. (1995). Aglomeracje miejskie w procesie transformacji. *Zeszyty Naukowe IGiPZ PAN*, nr 41.

Krzysztofik, R. (2008). Aglomeracje miejskie. W: M. Tkocz (red.), *Województwo śląskie. Zarys geograficzno-ekonomiczny*. Sosnowiec: Wydział Nauk o Ziemi, Uniwersytet Śląski

Lisowski, A., Grochowski, M. (2007). Procesy suburbanizacji. Uwarunkowania, formy i konsekwencje. Opracowanie przygotowane na zlecenie Ministerstwa Rozwoju Regionalnego. Warszawa.

Miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego obszaru gminy Jaworze – plan C. (2013).

Mika, M. (2004). Turystyka a przemiany środowiska przyrodniczego Beskidu Śląskiego. Kraków: IGiGP UJ.

Ouředníček, M. (2007). Differential Suburban Development in the Prague Urban Region. *Geografiska Annaler*, 89B(2).

Roik, J. (2010). Dzieje Jaworza na przestrzeni wieków. Jaworze: Urząd Gminy Jaworze.

Runge, J., Kłosowski, F. (2011). Changes in population and economy in Śląskie voivodship in the context of the suburbanization process. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 16.

Spórna, T. (2012). Modele przemian urbanizacyjnych w województwie śląskim. Prace Wydziału Nauk o Ziemi Uniwersytetu Śląskiego nr 72. Sosnowiec.

Strategia rozwoju Gminy Jaworze. (2000).

Strategia rozwoju gminy Jasienica na lata 2008–2015. (2008). Jasienica.

Trząski, L. (red.). (2012). Wyzwania zrównoważonego użytkowania terenu na przykładzie województwa śląskiego – scenariusze 2050. Katowice: GIG.

Węcławowicz, G. (2003). Geografia społeczna miast. Warszawa: PWN.

Notka biograficzna o autorze: Od 2012 r. jest doktorantką w Zakładzie Geografii Społecznej Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Zainteresowania naukowo-badawcze koncentrują się głównie wokół procesu suburbanizacji. Obszar badań obejmuje aglomerację Bielska-Białej.

Biographical note of author: Is a PhD student in the Department of Social Geography at the University of Silesia in Katowice since 2012. Her research interests are focused mainly around the process of suburbanization with the study area being the agglomeration of Bielsko-Biała.

Monika Olberek-Żyła, mgr
Uniwersytet Śląski
Wydział Nauk o Ziemi
Zakład Geografii Społecznej
ul. Będzińska 60
41–205 Sosnowiec
molberek-zyla@us.edu.pl

FOLIA 170

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica VII (2014)

Jarosław Kazimierczak

Obiekty poprzemysłowe w krajobrazie kulturowym i przestrzeni turystycznej miasta średniowiecznego. Przykład zespołu XIX-wiecznej gazowni w Toruniu

Streszczenie

Celem autora artykułu jest wskazanie roli obiektu poprzemysłowego we współczesnym krajobrazie kulturowym oraz w kształtowaniu przestrzeni turystycznej historycznego miasta o rodowodzie średniowiecznym i znacznym nagromadzeniu niezwykle cennych obiektów architektury. W tym celu do szczegółowej analizy wybrano Toruń. Wartość zespołu urbanistycznego Starego i Nowego Miasta w Toruniu jest potwierdzona obecnością na Liście Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO. Praca powstała w oparciu o studium przypadku dawnego zbiornika gazowni miejskiej w Toruniu, który został zaadaptowany na planetarium. Jest to jeden z najwcześniejszych i najbardziej udanych przykładów przekształceń funkcjonalnych obiektu postindustrialnego w Polsce. Znaczenie Planetarium konsekwentnie wzrasta w przestrzeni turystycznej Torunia i aktualnie jest jedną z najchętniej odwiedzanych atrakcji turystycznych tego miasta. Również budynek, zajmowany przez placówkę, wpisał się na stałe w kulturowy krajobraz Starego Miasta w Toruniu, mimo odmiennej genezy w porównaniu z otaczającą go zabudową.

Słowa kluczowe: gazownia miejska; krajobraz kulturowy; przestrzeń turystyczna; Planetarium w Toruniu; rewitalizacja

Post-industrial buildings in cultural landscape and tourism space of medieval city. Example of the nineteenth-century gasworks in Toruń (Poland)

Abstract

The aim of the author was complex. First, he showed the importance of post-industrial buildings in contemporary cultural landscape of a city with medieval origin. The second aim was to define their role in shaping tourism space of such a city with a concentration of significant and valuable architecture. According to those guidelines, Toruń in Poland was selected for a detailed analysis. The value of the urban complex of the Old and New Town in Toruń was acknowledged by the UNESCO World Heritage List. The paper is based on a case study of the former municipal gasworks in Toruń, which has been converted into a planetarium. It is one of the earliest and most successful examples of functional transformation of post-industrial facility in Poland. The importance of the Planetarium has been consistently increasing in the tourism space of Toruń and currently it is one of the most popular tourist attractions of the

city. Also the former municipal gasworks building has been permanently inscribed in the cultural landscape of the Old Town in Toruń, even though it has different origins than the urban surroundings.

Key words: municipal gasworks; cultural landscape; tourism space; Planetarium in Toruń; revitalization

Wprowadzenie i problem badawczy

Zespół Starego i Nowego Miasta w Toruniu wpisany został na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO w 1997 roku. Wcześniej, zgodnie z Rozporządzeniem Prezydenta Rzeczpospolitej Polskiej z dnia 9 sierpnia 1994 roku, Stare i Nowe Miasto w Toruniu zostały umieszczone na Liście Pomników Historii, co było warunkiem koniecznym do późniejszych starań o wpis na Listę UNESCO. Granica obszaru objętego wspomnianym rozporządzeniem przebiega od placu Teatralnego na północy zespołu, dalej na wschód i południe ulicami: Wały gen. Władysława Sikorskiego, Szumana, Wola Zamkowa i wzdłuż prawego brzegu Wisły na południu. Zachodnia granica Starego Miasta biegnie aleją Jana Pawła II i ulicą Wały gen. Władysława Sikorskiego z powrotem do placu Teatralnego (ryc. 1). Celem ochrony Zespołu Starego i Nowego Miasta w Toruniu jest zachowanie zespołu budowli średniowiecznych (jednego z największych w tej części Europy), użytkowanych do dziś kamienic gotyckich w obrębie miasta oraz ochrona jego wartości historycznych i architektoniczno-urbanistycznych (Lijewski, Mikułowski, Wyrzykowski 2002). Jest to jeden z 25 obiektów w Polsce wpisanych na Listę UNESCO, dzięki temu Toruń jest jednym z najchętniej odwiedzanych przez turystów miast w Polsce. W 2012 roku do miasta przybyło w celach turystycznych ponad 1,6 mln osób (Monitoring Ruchu Turystycznego… 2012).

Materialne elementy dziedzictwa przemysłowego są jedynie nieznacznym akcentem architektonicznym obszaru średniowiecznej jednostki osadniczej Torunia. W XIX wieku w Toruniu przemysł nie odgrywał takiej roli jak choćby w innych sąsiednich miastach Prus Zachodnich: Gdańsku, Elblągu, Grudziądzu i Bydgoszczy. Jak twierdzi M. Niedzielska (1997: 15) przyczyną tego stanu rzeczy może być fakt, że „przez całe stulecia Toruń charakteryzował się przewagą mieszczaństwa i braku większego kapitału, odbijający się w niewielkiej skali tutejszych przedsięwzięć przemysłowych". Na obszarze Starego i Nowego Miasta znajdują się tylko trzy obiekty poprzemysłowe, są to: Browar Theodora Schwarza, przy ul. Browarnej 1 (w którym obecnie planowany jest pięciogwiazdkowy hotel), dźwig towarowy przy ul. Mostowej oraz dawny zbiornik gazowy przy ul. Franciszkańskiej (ryc. 1). Lokalizacja gazowani w jednostce przestrzennej o średniowiecznej genezie wynikała z przeświadczenia XIX-wiecznych toruńskich architektów o niepowtarzalności dzieł architektury przemysłowej, które „wzbogacały" ówczesny krajobraz miasta. Pogląd ten, z czasem, uległ przewartościowaniu i wraz ze zmianami technologicznymi do lat 40. XX wieku rozebrano większość śródmiejskich budynków gazowni.

Wśród zachowanych w całości lub częściowo obiektów architektury przemysłowej Torunia, które leżą poza miastem średniowiecznym, można wymienić m.in. stary młyn parowy Leopolda Rychtera z końca XIX wieku, wodociągową stację pomp z 1894 roku na Starych Bielanach, pozostałości po zakładach Drewitza, dawną Fabrykę Maszyn i Kotłów oraz Odlewnię Żelaza i Stali „Born & Schütze". Warto

zauważyć, że wszystkie wymienione obiekty znajdują się wewnątrz zewnętrznego pierścienia obwarowań fortecznych Torunia. Na taką lokalizację obiektów przemysłowych miała wpływ gęsta zabudowa Starego i Nowego Miasta oraz przebieg linii kolejowych, niezbędnych do rozwoju przemysłu, poza obszarem średniowiecznego miasta. Tereny, które zagospodarowywano na dzielnice przemysłowe to Mokre, Jakubskie Przedmieście i (w mniejszym stopniu) Przedmieście Bydgoskie. Są to obszary okalające strefę wpisaną na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO.

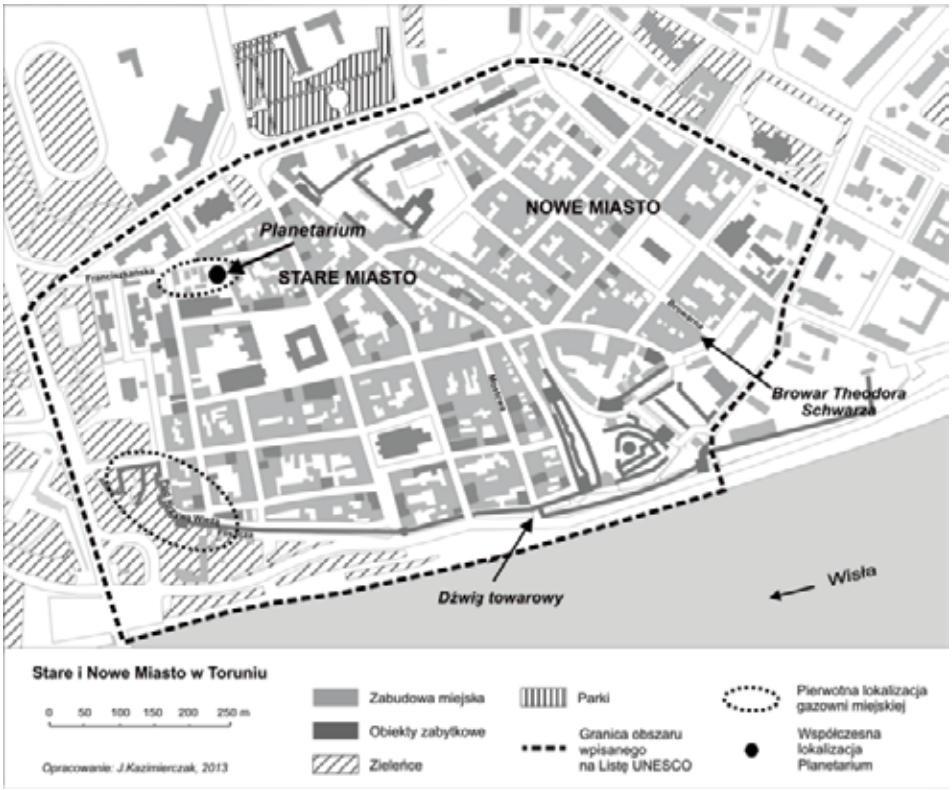

Ryc. 1. Obiekty poprzemysłowe na obszarze Starego i Nowego Miasta w Toruniu
Źródło: Opracowanie własne

Podjęty problemem badawczy można ująć w formie pytania: jakie znaczenie we współczesnej przestrzeni turystycznej miasta o średniowiecznej genezie pełni dawny obiekt industrialny zaadaptowany do współczesnych funkcji? W kontekście obszaru badań jest to istotne zagadnienie, ze względu na fakt, że historyczny obszar Starego i Nowego Miasta w Toruniu został w całości wpisany na Listę UNESCO, w którym szczególnej ochronie podlegają obiekty o rodowodzie średniowiecznym. W niniejszym opracowaniu dokonano studium przypadku dawnej gazowni miejskiej przy ul. Franciszkańskiej, która została zaadaptowana na planetarium. W pracy tej przyjęto za S. Kaczmarek (2010: 8), że rewitalizacja, wiążąca się z procesami adaptacji obiektów postindustrialnych na nowe cele, to „proces przekształceń

przestrzeni miejskiej rozumiany, jako sekwencja planowych działań, które mają na celu ożywienie gospodarcze oraz zmianę struktury przestrzennej i funkcjonalnej zdegradowanych obszarów miasta". Wśród projektów rewitalizacyjnych można wyróżnić dwa typy działań naprawczych. Pierwszy z nich obejmuje wybrany, zdegradowany fragment przestrzeni miejskiej. Jest to zazwyczaj kilka kwartałów miejskich lub zespół budynków. Drugi typ wiąże się z przekształceniami jednego obiektu – wówczas jest mowa o rewitalizacji o charakterze punktowym. Opisany przykład Planetarium w Toruniu prezentuje ten drugi typ przekształceń. Istotna w tym ujęciu wydaje się także odpowiedź na pytanie: w jaki sposób rewitalizacja dawnej gazowni miejskiej wpłynęła na zmianę krajobrazu kulturowego Torunia? Celem autora pracy było wskazanie roli obiektu poprzemysłowego we współczesnym krajobrazie kulturowym i w kształtowaniu przestrzeni turystycznej historycznego miasta o rodowodzie średniowiecznym.

W kontekście podjętej problematyki należy także krótko scharakteryzować pojęcie krajobrazu miejskiego oraz przestrzeni turystycznej. Przestrzeń turystyczna jest podprzestrzenią geograficzną. Zdaniem S. Liszewskiego (1999) pierwsza z nich jest rozpoznawana głównie na podstawie kryterium funkcjonalnego. B. Włodarczyk (2007) za warunek konieczny i wystarczający do zaklasyfikowania części przestrzeni geograficznej jako turystycznej uznał występowanie ruchu turystycznego. Wielkość i charakter zagospodarowania turystycznego pozwala natomiast bliżej określić typ tej przestrzeni (Liszewski 1995; Włodarczyk 2006, 2007). Krajobraz miejski w ujęciu morfologicznym jest najczęściej utożsamiany z fizjonomią, budową zewnętrzną miasta, jego obrazem (m. in. Koter 1994; Lynch 1962). F. Plit (2011), analizując pojęcie krajobrazu kulturowego, stwierdził, że istnieje wiele niejednoznacznych definicji tego terminu. Wskazał na co najmniej dwa współczesne nurty badań nad krajobrazem kulturowym – estetyczny i ujmowany semiotycznie (symbolicznie).

W pracy przyjęto, że krajobraz kulturowy miasta stanowi integralną część krajobrazu miejskiego. Składają się nań wszystkie materialne elementy tkanki miejskiej, które są wyrazem kulturowej tożsamości miasta i jego mieszkańców. Tym samym stosowane pojęcie, w nawiązaniu do rozważań F. Plita (2011), uwzględnia obydwa wskazane ujęcia badawcze.

W pracy podjęto analityczne studia krajobrazu miejskiego, których istotą były studia *in situ*, obejmujące inwentaryzację urbanistyczną i dokumentację fotograficzną. Badania wykonano w latach 2006–2012. W pracy wykorzystano także dane statystyczne, które zebrano metodą bezpośrednią oraz pośrednią.

Etap industrialny gazowni miejskiej w Toruniu w XIX i pierwszej połowie XX wieku

„Zabytkowe gazownie miejskie, czyli zakłady produkujące gaz z węgla, to absolutne unikaty na mapie zabytków technicznych naszego kontynentu. Gaz ziemny okazał się zwycięzcą wśród paliw gazowych, niemal wszystkie dawne zakłady gazownicze rozebrano" (Danielewski 2005: 87). Dawny zbiornik gazowy przy ul. Franciszkańskiej w Toruniu jest jedynym ocalałym budynkiem po XIX-wiecznej gazowni miejskiej. W Polsce status zabytku techniki posiada niewiele obiektów tego typu. W większości z nich utworzono muzea, bądź inne placówki kultury. Tzw. klasyczne

gazownie węglowe znajdują się w krajobrazie wielu polskich miast, szczególnie w zachodniej Polsce, która w okresie zaborów należała do Prus. W 1907 roku na terenie Wielkopolski, Pomorza, Mazur i Śląska funkcjonowały 254 gazownie, przy 14 w Galicji i 7 (w Warszawie, Kaliszu, Łodzi, Pabianicach, Piotrkowie Trybunalskim, Tomaszowie i Lublinie) w granicach Królestwa Polskiego z 1913 roku (Januszewski 2008).

Pierwszą gazownię na świecie uruchomiono w Wielkiej Brytanii w 1795 roku. W 1816 roku Londyn uzyskał gazowe oświetlenie ulic, Paryż w 1818 roku, Hanower w 1824 roku, a Berlin – w 1826 roku. Na ziemiach polskich pierwsze próby oświetlenia ulic latarniami gazowymi podjęto w Krakowie w 1830. Następnie działania tego typu zrealizowano we Wrocławiu w 1843 roku, w Warszawie w 1844 roku i w Wałbrzychu w 1847 roku. Kolejne gazowanie w większych miastach na ziemiach polskich zbudowano w: Szczecinie, Gdańsku i Głogowie (1852), Poznaniu i Zgorzelcu (1854), Warszawie (1856), Krakowie (1857), Toruniu (1859), Bydgoszczy (1860) i Łodzi (1868).

Po rozbiorach Rzeczypospolitej, w latach 1815–1920 Toruń znajdował się w granicach Prus i II Rzeszy[1]. Niedaleko miasta przebiegała granica Prus i Królestwa Polskiego będącego autonomicznym krajem należącym do Cesarstwa Rosyjskiego. W tym czasie przemysł i gospodarka Torunia były silnie uzależnione od sytuacji geopolitycznej miasta. Sąsiedztwo z Rosją, która nieustannie narzucała nowe przepisy przewozowe, embarga i prawa celne, utrudniające handel i wymianę gospodarczą ograniczały dynamiczny rozwój miasta. Ponadto produkcja gospodarcza Torunia była ukierunkowana w pierwszej kolejności na potrzeby miejscowego garnizonu wojskowego, który strzegł pogranicza, a następnie dopiero – mieszkańców miasta. Sytuacja ta „wymuszała" zarządzanie gospodarką Torunia w taki sposób, by miasto mogło być ośrodkiem samowystarczalnym. Pomagała w tym możliwość korzystania z tych samych zdobyczy technicznych, do jakich miały dostęp inne miasta Rzeszy m.in. bieżącej wody, elektryczności, telefonu i gazu, co nie było powszechne w polskich miastach znajdujących się w zaborze rosyjskim i austriackim.

Budowa gazowni miejskiej w Toruniu była próbą dorównania innym nowoczesnym XIX-wiecznym miastom europejskim, w których dynamicznie rozwijał się przemysł. Toruńskie przedsiębiorstwo świadczyło jednak usługi komunalne w znacznie większym stopniu aniżeli na rzecz przemysłu. Pod koniec XIX wieku jednym z większych odbiorców gazu było wojsko, które od 1891 roku pobierało gaz do napełniania balonów wojskowych (Kucharzewska 2004). Głównym celem gazowni było zgazowywanie węgla kamiennego i wykorzystanie otrzymanego produktu do uruchomienia nowoczesnego oświetlenia w mieście. Początkowo, w 1859 roku, gazownia obsługiwała 112 odbiorców komunalnych oraz 60 latarń wykorzystywanych przede wszystkim do oświetlenia Starego i Nowego Miasta. W 1864 roku przerzucono gazociąg mostem na Wiśle w kierunku Dworca Głównego. W 1881 roku wprowadzono oświetlenie gazowe na Jakubskim Przedmieściu, a w 1883 roku oświetlono Bydgoskie Przedmieście. W 1927 roku w mieście istniało 680 samoczynnych latarni gazowych. Łączna liczba latarni w Toruniu w tym czasie wynosiła 1440 sztuk, a w mieszkaniach prywatnych eksploatowanych było 4320 urządzeń gazowych. W wyniku powolnego wyczerpywania się zdolności wytwórczych zakładu

[1] Po I wojnie światowej Toruń został przyznany II Rzeczypospolitej Polskiej w wyniku postanowień traktatu wersalskiego. Wojska niemieckie opuściły Toruń 18 stycznia 1920 r.

oraz trudności z dostarczaniem węgla z dworca kolejowego Toruń Miasto do siedziby Zakładu przy placu Bankowym (współcześnie plac Rapackiego) przy wykorzystaniu specjalnych przyczep doczepianych do tramwajów, podjęto w 1938 roku decyzję o budowie nowej gazowni na Jakubskim Przedmieściu, która funkcjonuje do dziś. W drugiej połowie XX wieku zamknięto w Polsce większość gazowni miejskich, w tym i toruńską, do czego przyczyniła się decyzja Ministerstwa Górnictwa i Energetyki z 1964 roku, nakazująca likwidację zakładów produkujących gaz metodami klasycznymi i zastąpienia gazu świetlnego wydajniejszym gazem ziemnym.

Gazownia w Toruniu miała 4 zbiorniki gazu. Trzy z nich powstały przy ul. Franciszkańskiej, a jeden na terenie przymurza, między Bramą Klasztorną, a Koszarami Racławickimi, na dzisiejszej ul. Flisaczej. Do gazowni należał także budynek laboratorium i służbówka dla pracowników na ul. Flisaczej, zabudowania techniczne i gospodarcze, duży skład węgla opałowego i pomieszczenia administracyjne, które ulokowane były na ul. Pod Krzywą Wieżą (ryc. 1). Budynki te rozebrano w 1940 roku, natomiast zbiorniki gazu wcześniej, bo w 1927 roku. Zachowano tylko jeden z nich, przy ul. Franciszkańskiej (fot. 1).

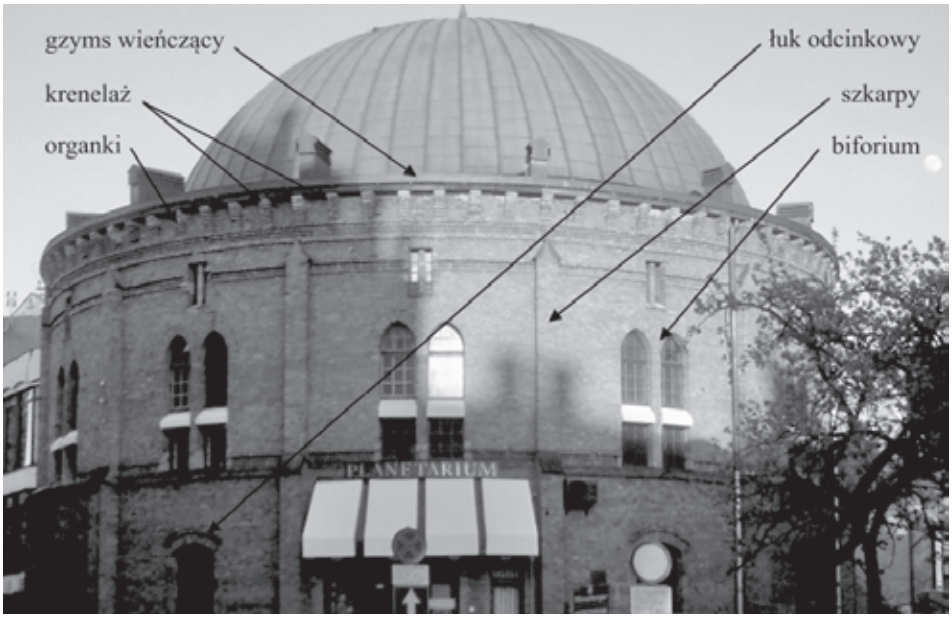

Fot. 1. Budynek dawnej gazowni miejskiej przy ul. Franciszkańskiej – widok współczesny
Źródło: Zdjęcie autora

Pierwotnie gazownia była zlokalizowana przy ul. Kopernika i ul. Pod Krzywą Wieżą. Wzniesione budynki były jednak wadliwe i przystąpiono do budowy nowych obiektów przy ul. Franciszkańskiej na miejscu wyburzonego na początku XIX wieku klasztoru franciszkańskiego, na północ od kościoła p.w. Najświętszej Marii Panny. Czynnikiem decydującym o tej inwestycji był stale rosnący pobór gazu. Zmusił on toruński magistrat do budowy zakładu filialnego w dzielnicy Mokre. Pierwsza lokalizacja zbiorników gazowych w granicach Starego Miasta była kontrowersyjna,

architektura bowiem obiektów industrialnych znacznie zaburzała krajobraz średniowiecznej dzielnicy. Rozebrane zbiorniki przy ul. Franciszkańskiej i Flisaczej zbudowane były na planie ortogonalnym, natomiast jedyny zachowany posiada formę cylindryczną (Kucharzewska 2004).

Architektura zbiornika gazowego przy ul. Franciszkańskiej wyraźnie odwołuje się do gotyku. W bryle budynku łatwo zauważyć elementy architektury obronnej poprzez zastosowanie krenelażu nad gzymsem wieńczącym (fot. 1). Pod nim znajdują się rytmicznie ułożone organki. W fasadzie budynku widoczne jest rozczłonkowanie szkarpami, które wizualnie zwiększają wysokość budynku. Podobny cel mają smukłe i wydłużone w pionie okna pomiędzy szkarpami. Na parterze okna są pojedyncze i zamknięte łukiem odcinkowym w przyziemiu, a na drugiej kondygnacji w uproszczonym układzie biforyjnym. Wzorem dla toruńskiego projektu była gazownia w Berlinie, której wykonawcą był tamtejszy dyrektor – Kühnell. Współcześnie podobne architektonicznie obiekty można ponadto znaleźć w Poznaniu (projekt – John Moore), Warszawie oraz Sankt Petersburgu (projekt budynków A.L. Suligowskiego).

Etap postindustrialny gazowni miejskiej w Toruniu. Znaczenie w krajobrazie i przestrzeni turystycznej współczesnego miasta

Na początku XXI wieku gazownie miejskie w zdecydowanej większości miast europejskich nie pełnią swojej pierwotnej funkcji. Ze względu na doskonałe położenie w strukturze przestrzennej miast są one adaptowane na funkcje zaspokajające współczesne potrzeby mieszkańców miasta i turystów. Przykładami przystosowania starych gazowni miejskich do celów turystycznych w Polsce mogą bym m.in. obiekty w Paczkowie, gdzie zlokalizowano Muzeum Gazownictwa oraz gazownia w Górowie Iławieckim, w której wnętrzach utworzono Muzeum Gazownictwa na Warmii i Mazurach. Największym przedsięwzięciem w Europie związanym z adaptacją starych obiektów gazowni do nowych funkcji jest rewitalizacja zespołu czterech zbiorników gazowych w Wiedniu. W kompleksie „Gasometer City" zlokalizowano bank, mieszkania, biura, dom studencki, hotel, halę widowiskową dla 4 tysięcy widzów, archiwum miejskie, centrum handlowo-rozrywkowe oraz kino. Innym przykładem rewitalizacji tego typu obiektu w Europie Zachodniej jest dawna gazownia w Amsterdamie, gdzie utworzono Park Kulturowy Westegasfabriek.

Również w Toruniu budynek zachowanego zbiornika gazowego zaadaptowano do nowych celów. W murowanej teleskopowej obudowie budynku przy ul. Franciszkańskiej 15/21 mieści się od 1994 roku Planetarium im. prof. Władysława Dziewulskiego, które w 2012 roku przemianowano na Centrum Popularyzacji Kosmosu „Planetarium – Toruń". We wnętrzu obiektu nie zachowano żadnych urządzeń przemysłowych i jest ono w pełni przystosowane do potrzeb obsługi gości. Sklepienie kopuły budynku jest wykorzystywane jako ekran umożliwiający projekcję obrazu nieba. Na parterze znajduje się kasa, wystawa z makietami planet oraz sond kosmicznych, toalety, sklep z pamiątkami oraz Orbitarium – interaktywne muzeum. Od 2012 roku w budynku utworzono także nową interaktywną wystawę poświęconą Ziemi jako planecie – w sali tzw. Geodium. Planetarium od 1993 roku opiekuje się Fundacja Przyjaciół Planetarium i Muzeum Mikołaja Kopernika. Jest to fundacja

typu *not for profit*, utworzona w 1990 roku przez prywatnych fundatorów. Pierwsze pomysły utworzenia planetarium zostały jednak wysunięte nie przez Fundację, lecz przez toruński oddział Towarzystwa Miłośników Astronomii. W latach 1984–1993 przeprowadzono generalny remont i adaptację starego zbiornika gazowego, w którym miało się mieścić Planetarium. Projekt został sfinansowany przez Gminę Toruń. Obecnie jednak instytucja ta jest jedyną w Polsce jednostką, nieutrzymywaną z środków publicznych. Jej dochody i środki na prowadzenie działalności statutowej pochodzą przede wszystkim ze sprzedaży biletów na seanse Planetarium i bilety do Orbitarium. Dla przykładu w 2007 roku stanowiły one 91% dochodów[2]. Oficjalne otwarcie Planetarium nastąpiło 17 lutego 1994 roku, natomiast pierwszy seans dla szerszej publiczności – 19 lutego1994 roku, w kolejną rocznicę urodzin Mikołaja Kopernika. Otwarcie Orbitarium nastąpiło 26 czerwca 2005 roku.

Planetarium w Toruniu jest jednym z 17 stacjonarnych obiektów tego typu w Polsce i jedyną tego typu instytucją wykorzystującą obiekt postindustrialny[3]. Pozostałe planetaria mieszą się najczęściej w nowych budynkach wybudowanych na ich potrzeby, bądź zajmują obiekty przy placówkach naukowych i oświatowych. Pomimo pewnych ograniczeń architektonicznych bryły budynku zbiornika gazowego, toruńskie Planetarium jest jednym z czterech największych w Polsce pod względem wielkości kopuły i liczby miejsc na widowni, po planetariach w Chorzowie, Olsztynie i Warszawie – Centrum Nauki Kopernik.

Ruch turystyczny w Toruniu jest skoncentrowany w obszarze wpisanym na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturowego i Przyrodniczego UNESCO, obejmującym Stare i Nowe Miasto (ryc. 1). Ze względu na skalę tego zjawiska i bardzo wysoki stopień zagospodarowania turystycznego można uznać, że historyczne centrum Torunia to przestrzeń silnej penetracji i asymilacji turystycznej. Planetarium, w którego skład wchodzi także Orbitarium i Goedium, jest jedną z najważniejszych atrakcji turystycznych Torunia. Potwierdzają to wyniki badania przeprowadzonego przez Ośrodek Informacji Turystycznej (OIT) w Toruniu. Zamieszczone zostały one w opracowaniu pt. Monitoring Ruchu Turystycznego. Turystyczny Toruń 2010 (ryc. 2). Badanie to było przeprowadzone wśród krajowych i zagranicznych turystów odwiedzających Toruń w okresie od marca do października 2010 roku. Na rycinie 2 wskazano tylko dziesięć największych atrakcji turystycznych Torunia – wszystkie z nich znajdują się w granicach Starego i Nowego Miasta. Kolejne obiekty i atrakcje wskazane przez turystów i nieuwzględnione na rycinie, także w zdecydowanej większości mieszczą się na tym obszarze. Planetarium zajęło w tym rankingu 10 miejsce – ze wskazaniami rzędu 50%.

---

[2] Materiały uzyskane z Planetarium w Toruniu przez autora na potrzeby pracy licencjackiej pt. „Atrakcyjność turystyczna Planetarium im. Władysława Dziewulskiego w Toruniu" wykonanej w Instytucie Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego w 2007 r. pod opieką doktora Roberta Wilusia.

[3] Kolejne planetarium, którego siedziba będzie znajdować się w obiekcie poprzemysłowym powstaje w Łodzi, w ramach projektu Nowego Centrum Łodzi. Znajdować się ono będzie na terenie dawnej elektrociepłowni EC-1 Wschód.

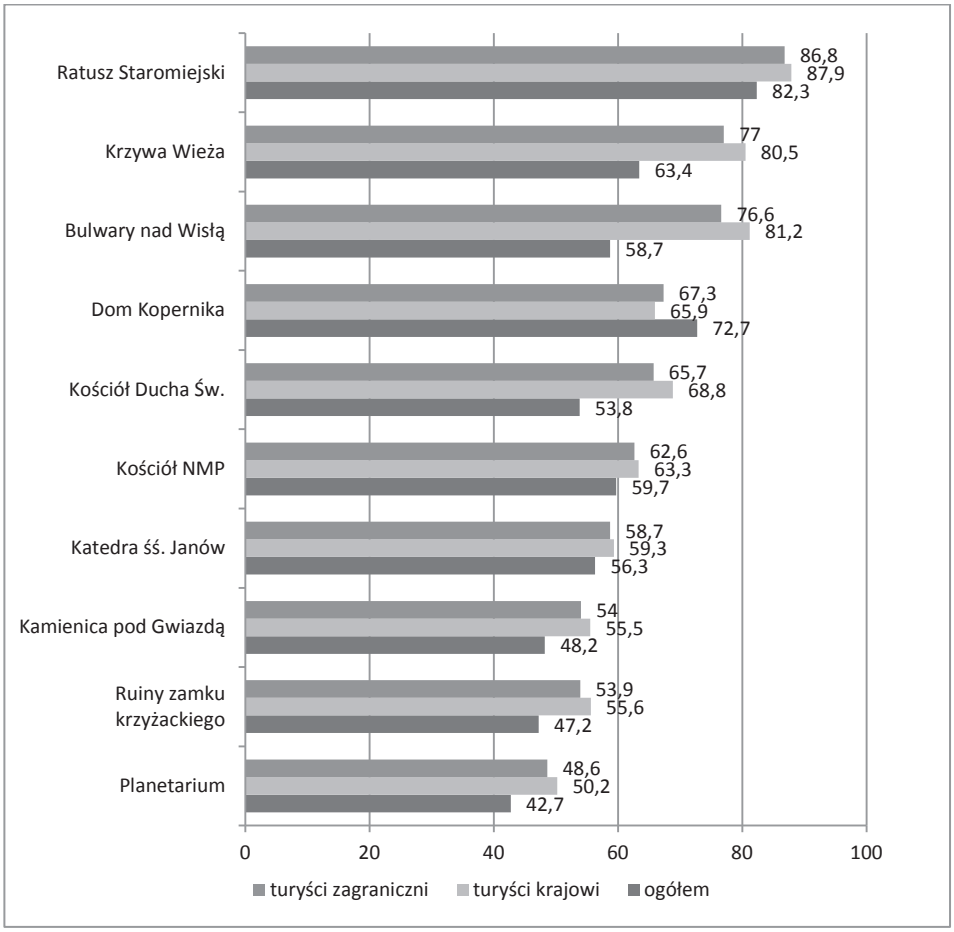

Ryc. 2. Dziesięć największych atrakcji turystycznych w Toruniu w 2010 roku wg udziału wskazań przez turystów krajowych i zagranicznych

Źródło: Badanie OIT 2010

Od momentu powstania Planetarium odwiedza je coraz większa liczba gości (tab. 1). Dane statystyczne potwierdzają wzrastającą rangę tej instytucji jako ważnego punktu programu turystycznego podczas zwiedzania Torunia. Wpływ ma na to także działanie promocyjne Lokalnej Organizacji Turystycznej w Toruniu, uwzględniającej Planetarium w swoich materiałach, jako godną odwiedzenia i ciekawą atrakcję turystyczną miasta.

Rok 2012 był rekordowy pod względem odwiedzin w Planetarium, na co wpływ miało otwarcie Geodium. W roku tym nową wystawę w sali Geodium odwiedziło ponad 26 tysięcy osób. W strukturze geograficznej odwiedzających Planetarium dominują turyści z województwa kujawsko-pomorskiego i województw ościennych: wielkopolskiego, mazowieckiego, łódzkiego i pomorskiego. Można tym samym stwierdzić, że oddziaływanie tej placówki ma charakter ponadregionalny. Wzrasta także liczba odwiedzających z zagranicy.

Tab. 1. Liczba odwiedzających Planetarium w latach 1994–2012

Rok	Liczba odwiedzających	W stosunku do roku poprzedniego (w %)	W stosunku do roku 1994/100%
1994	103 106	100	100
1995	113 133	+9,7	+9,7
1996	130 052	+14,9	+26,1
1997	145 165	+11,6	+40,8
1998	157 830	+8,6	+53,1
1999	156 069	-1,1	+51,4
2000	165 942	+6,3	+60,9
2001	145 903	-12,0	+41,5
2002	142 719	-2,2	+38,4
2003	148 626	+4,1	+44,1
2004	152 153	+2,4	+47,6
2005	151 626	-0,3	+47,1
2006	135 467	-10,6	+31,4
2007	177 783	+31,2	+72,4
2008	186 649	+5,0	+81,0
2009	186 082	-0,3	+80,4
2010	180 903	-2,8	+75,5
2011	205 263	+13,5	+99,1
2012	209 123	+1,9	+102,9
Razem (total)	3 001 595	x	x

Źródło: Opracowanie własne materiałów statystyczny uzyskanych w Planetarium oraz na podstawie http://planetarium.torun.pl/

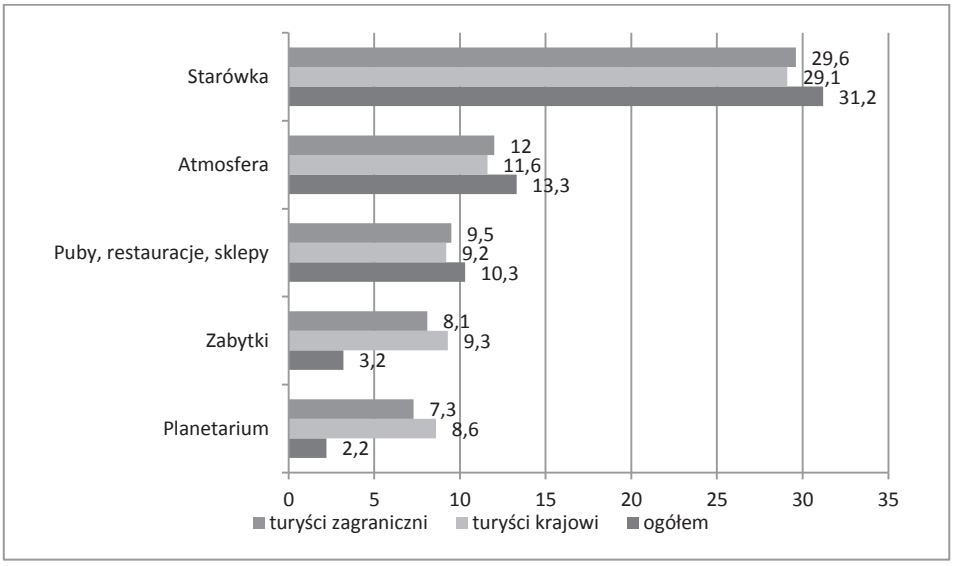

Ryc. 3. Struktura odpowiedzi na pytanie: Co zapamięta Pan/Pani ze swojego pobytu w Toruniu?
Źródło: Badanie OIT 2010

Jak pokazują badania OIT, Planetarium jest jednym z najważniejszych elementów turystycznego wizerunku współczesnego Torunia i atrakcją, która pozytywnie zapisuje się w pamięci turystów krajowych i zagranicznych (ryc. 3). Zauważyć można, że jest to pierwsza na liście odpowiedzi konkretnie wskazana instytucja, bądź obiekt. Wyszczególnienia sklasyfikowane wyżej mają charakter bardzo ogólny. Za Planetarium znalazły się takie obiekty, jak: pomnik Mikołaja Kopernika, Ratusz i Wieża, Muzeum Piernika, Dom Kopernika i Krzywa Wieża – wszystkie na obszarze Starego i Nowego Miasta, czyli strefy objętej wpisem na Listę UNESCO.

Zaprezentowane powyżej dane dają podstawę do stwierdzenia, że Planetarium stało się istotnym obiektem w przestrzeni turystycznej Torunia, posiadającym rangę ponadregionalną, z tendencją do uzyskania statusu międzynarodowej atrakcji turystycznej. Wynika to z faktu, że jest to placówka o nietypowym charakterze, zlokalizowana w mieście, którego historia wykazuje wyraźny związek z życiem Mikołaja Kopernika, i którego nazwisko jest rozpoznawane i łączone z Toruniem na całym świecie. Wydaje się w tym przypadku, że obiekt, w którym znajduje się instytucja, ma drugorzędne znaczenie. Niemniej jednak, dzięki wpisaniu tego nowego profilu funkcjonalnego dawnej gazowni miejskiej w historyczny i kulturowy kontekst miasta, obiekt ten został odnowiony i zachowany, jako materialne świadectwo rozwoju Torunia. Stanowi on współcześnie jeden z kluczowych elementów kształtujących krajobraz kulturowy i przestrzeń turystyczną miasta.

Podsumowanie

Rezultat procesu rewitalizacji dawnego zbiornika gazowego w Toruniu można uznać za niezwykle udany. Zlokalizowana tam placówka oferuje wyjątkowo ciekawy i bogaty w treści produkt turystyczny odwołujący się do tradycji Torunia, jako rodzinnego miasta jednego z najważniejszych Polaków w historii – Mikołaja Kopernika. Władze i mieszkańcy Torunia są dumni z faktu, że Kopernik wychowywał się właśnie w tym mieście. Jednocześnie, nakłada to odpowiedzialność związaną z zachowaniem i rozpowszechnianiem wiedzy o dokonaniach tego zasłużonego dla nauki Polaka. Planetarium doskonale wpisuje się w realizację tego zadania. Instytucja i budynek, w którym się mieści, wpisała się już na stałe w kulturowy krajobraz Torunia oraz w świadomość mieszkańców miasta i turystów doń przybywających. Istotnym walorem tego miejsca jest także ogromna wrażliwość właściciela budynku na jego historyczną wartość, która jest jednym z elementów identyfikacji Planetarium.

Zachowane do dziś elementy industrialnej spuścizny w Toruniu są nieliczne. Tym bardziej wartość jednego z nielicznych w Polsce zachowanych zbiorników gazowych ma szczególne znaczenie dla potencjalnego rozwoju turystyki industrialnej na obszarze tego miasta. Niestety, promocja dziedzictwa przemysłowego znajdującego się w granicach Torunia jest słaba. Jest to działanie powszechne wśród władz historycznych miast europejskich, które uzyskały wpis na Listę UNESCO. Potwierdza to m.in. przykład Lyonu, którego XIX-wieczny rozwój był silnie uzależniony od działalności przemysłowej. Miasto to na progu XXI wieku posiada znacznie większą liczbę zabytkowych obiektów postindustrialnych aniżeli Toruń, niemniej spuścizna poprzemysłowa jest tam także marginalizowana, często nawet wymazywana z krajobrazu śródmieścia (Kazimierczak 2012).

Utrata pierwotnych funkcji przez obiekty przemysłowe podważa w istotnym stopniu zasadność ich egzystencji we współczesnej przestrzeni miejskiej. Przykład udanej adaptacji dawnego zbiornika gazowego w Toruniu do nowych funkcji odpowiadających potrzebom współczesnego miasta turystycznego może wskazywać na zasadność zachowania dziedzictwa postindustrialnego, pod warunkiem dostosowania tych funkcji do istniejącego kontekstu przestrzennego i kulturowego miasta. Planetarium w Toruniu, które łączy w jednym spuściznę poprzemysłową i historyczne dziedzictwo Torunia związane z osobą Mikołaja Kopernika powinno stanowić wzór rozwiązań dla rewitalizacji kolejnych obiektów postindustrialnych w tym mieście. Jak pokazuje omawiany przez autora przykład, może ono nawet być realizowane kosztem całkowitej eliminacji z obiektu postindustrialnego materialnych pozostałości, świadczących o przemysłowej przeszłości tego miejsca. Możliwość zachowania zabytku techniki, choćby przy całkowicie zmienionym profilu funkcjonalnym, lecz z zachowaną wartością historyczno-sentymentalną jest działaniem jak najbardziej uzasadnionym w obliczu degradacji takiego zabytku oraz jego eliminacji ze świadomości mieszkańców miasta. Dla Torunia to doskonała inwestycja aktywująca w mieście kolejny dynamicznie rozwijający się segment turystyki, jaką jest turystyka industrialna.

Literatura/References

Danielewski, A. (2005). Niezwykły świat techniki, najciekawsze zabytki w Polsce. Warszawa: Świat Książki.

Januszewski, S. (2008). Zabytkowe gazownie Polski. *Prosto z pokładu*. Biuletyn FOMT, R. VI, 59–60.

Kaczmarek, S. (2010). Proces rewitalizacji terenów poprzemysłowych a organizacja przestrzeni miejskiej Łodzi. W: T. Markowski, S. Kaczmarek, J. Olenderek (red.), *Rewitalizacja trenów poprzemysłowych Łodzi*. CXXXII. Warszawa: PAN KPZK, 7–18.

Kazimierczak, J. (2007). Atrakcyjność turystyczna Planetarium im. Władysława Dziewulskiego w Toruniu. Praca licencjacka wykonana w Instytucie Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego pod opieką doktora Roberta Wilusia.

Kazimierczak, J. (2012). Wpływ rewitalizacji terenów poprzemysłowych na kształtowanie nowej miejskiej przestrzeni turystycznej. Przykład Manchesteru i Lyonu. *Turyzm*, 22(1), 11–21.

Koter, M. (1994). Od fizjonomii do morfogenezy i morfologii porównawczej. Podstawowe zagadnienia teoretyczne morfologii miast. W: M. Koter, J. Tkocz (red.), *Zagadnienia geografii historycznej osadnictwa w Polsce. Materiały konferencyjne*. Toruń–Łódź: UMK, UŁ, 23–32.

Kucharzewska, J. (2004). Architektura i urbanistyka Torunia w latach 1871–1920. Warszawa: Neriton.

Lijewski, T., Mikułowski, B., Wyrzykowski, J. (2002). Geografia turystyki Polski, Warszawa: PWE.

Liszewski, S. (1995). Przestrzeń turystyczna. *Turyzm*, 5(2), 87–103.

Liszewski, S. (1999). Przestrzeń turystyczna miasta (przykład Łodzi). *Turyzm*, 9(1), 51–72.

Lynch, K. (1962). The Image of the City. Cambridge, London: The MIT Press.

Monitoring ruchu turystycznego. Turystyczny Toruń 2012. Toruń: OIT Toruń.

Niedzielska, M. (1997). Toruń dziewiętnastowieczny. *Rocznik Toruński*, 24.
Plit, F. (2011). Krajobraz kulturowy – czym jest? Warszawa: WGiSR UW.
Włodarczyk, B. (2006). Przestrzeń turystyczna – cykliczność, „aktorzy", determinanty rozwoju. *Turyzm*, 16(2), 41–64.
Włodarczyk, B. (2007). Przestrzeń turystyczna – pojęcie, wymiary, cechy. *Turyzm*, 17(1–2), 145–158.
http://www.planetarium.torun.pl/art/67/planetarium-w-liczbach.html (2013.11.07).

Notka biograficzna o autorze: Doktor Nauk o Ziemi w zakresie geografii społeczno-ekonomicznej. Od 2012 roku realizuje w Instytucie Geografii Miast i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego projekt badawczy Narodowego Centrum Nauki (w ramach konkursu Preludium 2) pt. „Wpływ rewitalizacji terenów poprzemysłowych na kształtowanie przestrzeni publicznej w centrum miasta – identyfikacja czynników w świetle teorii rozwoju miast, angielsko-francusko-polskie studium porównawcze". Jest absolwentem studiów w zakresie turystyki na Wydziale Nauk Geograficznych Uniwersytetu Łódzkiego. Studiował także na Uniwersytecie Preszowskim (Słowacja). Jego zainteresowania naukowe koncentrują się wokół zagadnień związanych z geografią miast, rewitalizacją terenów poprzemysłowych w mieście oraz z turystyką miejską.

Biographical note of author: Is a PhD of Earth Sciences in the field of socio-economic geography. He is employed at the Institute of Urban Geography and Tourism Studies, University of Łódź where since 2012 he has conducted research project of National Science Centre (edition: Preludium 2) entitled: "The impact of the revitalization of post-industrial urban areas on creation the public space in the city centre – identification of factors according to the theory of urban development. Comparative study of English, French and Polish cases". He graduated from the Faculty of Geographical Sciences, University of Łódź with a degree in tourism studies. He studied at the University of Prešov (Slovakia), as well. His research interest focuses on issues related to urban geography; revitalization of post-industrial urban areas; and urban tourism.

Jarosław Kazimierczak, dr
Uniwersytet Łódzki
Wydział Nauk Geograficznych
Instytut Geografii Miast i Turyzmu
Pracownia Rewitalizacji Miast
ul. Kopcińskiego 31
90–142 Łódź
j.kazimierczak@geo.uni.lodz.pl

FOLIA 170

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica VII (2014)

Marcin Popiel

Od niepełnosprawności do turystyki dostępnej. Problem segmentacji rynku oraz kreowania produktów turystycznych do potrzeb osób z niepełnosprawnością

Streszczenie

Turystyka dostępna pozwala osobom niepełnosprawnym na samodzielne, sprawiedliwe i godne funkcjonowanie podczas podróżowania. Jest to możliwe dzięki dostarczeniu im odpowiednich produktów turystycznych, usług i środowiska. Jednakże proces kreowania produktów dla potrzeb osób z dysfunkcjami jest czaso- i kosztochłonny (gdyż wymaga likwidowania barier) i charakteryzuje się swoistymi zasadami. Artykuł prezentuje proces kreowania produktów turystycznych powstających z myślą o osobach niepełnosprawnych, o różnym rodzaju i stopniu schorzenia. Przybliżono również terminologię niepełnosprawności oraz segmentacji rynku turystycznego, który odpowiada na potrzeby osób z dysfunkcjami.

Słowa kluczowe: niepełnosprawność; produkt turystyczny; segmentacja rynku; turystyka osób niepełnosprawnych; turystyka dostępna

From disability to accessible tourism. The problem of market segmentation and the creation of tourism products tailored to the needs of people with disabilities

Abstract

Accessible tourism allows people with disabilities to independent, fair and decent functioning while traveling. This is made possible by providing them with dedicated tourism products, services, as well as background. However, the process of creating products tailored to the needs of people with disabilities is both time and money consuming, because it requires breaking down barriers, but above all it is characterized by its own rules. The paper presents the process of creating tourism products for people with disabilities of various type and degree of disability, explains the term of disability and the segmentation of the tourism market, which responds to the needs of people with disabilities.

Key words: disability; tourism product; market segmentation; tourism for disabled people; accessible tourism

Wprowadzenie

Turystyka jest ważnym elementem w życiu każdego człowieka.
Dlatego też nie można wykluczać z niej osób niepełnosporawnych,
które mają do niej takie same prawa, jak ludzie sprawni
(Czachara, Kycia 2010: 180)

Obecnie panuje trend kreowania produktów turystycznych adresowanych do konkretnych grup odbiorców, w tym również osób z dysfunkcjami. Poprzez niwelowanie czy nawet całkowite likwidowanie barier za pomocą podejmowania takich akcji, jak dostosowywanie produktów turystycznych, propagowanie świadomości potrzeb dostępności w życiu codziennym innych osób, możliwy staje się udział w turystyce osób niepełnosprawnych. Osoby te stają się coraz liczniejszą grupą klientów, są też bardziej widoczne pod względem rynkowym i ich wkładu w gospodarkę, a turystyka osób z ograniczoną sprawnością szybko się rozwija. Dzięki temu na rynku usług turystycznych zaistniała konieczność wyodrębnienia dodatkowego segmentu – turystyki osób niepełnosprawnych (turystyki dostępnej) – który wymaga tworzenia i dostosowywania większej liczby usług i produktów pod kątem tych właśnie klientów.

Głównym celem autora niniejszego artykułu była próba kompleksowego ukazania problematyki niepełnosprawności oraz udziału klientów o specjalnych potrzebach w akcie podróżowania. Prezentuje on proces segmentowania rynku turystycznego, uzasadnienie wyodrębnienia rynku turystyki dostępnej dla wszystkich oraz zasady kreowania produktów turystycznych dedykowanych osobom niepełnosprawnym.

Definicje niepełnosprawności i osoby niepełnosprawnej

Niepełnosprawność jest pojęciem pojawiającym się zarówno w języku potocznym, jak i oficjalnym, w aktach prawnych, publikacjach naukowych itp. Pomimo, iż niepełnosprawność jest zjawiskiem powszechnym, nie została ona do tej pory jednolicie zdefiniowana ani sklasyfikowana (Furmanek 2013). Istnieje wiele problemów z jasnym sprecyzowaniem definicji niepełnosprawności. Zarówno w literaturze, jak i w codziennym życiu istnieją różne określenia związane z dysfunkcjami. Wyjaśnienie tego zjawiska jest trudne, gdyż odzwierciedla się w różnych sferach życia, jak między innymi: aspekt zdrowotny, społeczny, ekonomiczny, emocjonalno-psychologiczny czy prawny. Poprzez dysfunkcję należy rozumieć relację zdrowia człowieka – z uwzględnieniem jego wieku, płci i wykształcenia – ze środowiskiem, w którym żyje (Ostrowska 1994).

Najczęstsze terminy, które zamiennie stosowane są z niepełnosprawnością, to przede wszystkim: niesprawność, inwalidztwo czy kalectwo.

Niesprawność – wszelkiego rodzaju utrata sprawności lub nieprawidłowość w budowie czy funkcjonowaniu organizmu pod względem psychologicznym, psychofizycznym lub anatomicznym (Halemba, Hermaciński 2009).

Niepełnosprawność – wynikająca z niesprawności – niemożność oraz ograniczenia prowadzenia trybu życia, charakterystycznego dla zdrowego człowieka. Według T. Majewskiego (1995), za niepełnosprawną uznaję się osobę, która odczuwa

znaczne trudności i przykre konsekwencje na płaszczyźnie codziennego życia osobistego, zawodowego czy społecznego, wynikające z uszkodzenia tudzież obniżenia sprawności organizmu.

Inwalidztwo – stan wywołany przez chorobę lub kalectwo. Najczęściej mówi się o nim, gdy okres trwania choroby przekracza sześć miesięcy. Skutkiem jest całkowita lub częściowa niezdolność do podjęcia pracy, wywołana długotrwałymi lub stałymi zaburzeniami słuchu, wzroku, uszkodzeniem kończyn czy obniżeniem sprawności intelektualnej (Barczyński 1993).

Kalectwo – całkowite lub znaczne ograniczenie czynności narządu lub konkretnej części ciała.

Ze względu na pejoratywny wydźwięk określenia „inwalida" i „kaleka" przyjęło się używać słów: osoba niepełnosprawna, natomiast na wady zdrowotne terminu: niepełnosprawność. S. Darcy (2002) ponadto rozróżnia pojęcia: „osoba niepełnosprawna" oraz „osoba z niepełnosprawnością" tłumacząc, iż w pierwszym wyraźnie podkreśla się dysfunkcję, ograniczenie („osoba niepełnosprawna"), natomiast drugie kładzie nacisk na człowieka (osobę), a dopiero później na nieszczęście, które go w życiu spotkało („osoba z niepełnosprawnością").

Turystyka – pojęcie i znaczenie zdrowotne

Termin „turystyka" pochodzi od angielskiego słowa *tour* (z ang. podróż), które zapożyczone zostało z kolei z języka francuskiego, w którym to oznacza wycieczkę lub jazdę okrężną. Złożoność charakteru ruchu turystycznego sprawiła, że trudno jest wypracować jedną wyczerpującą definicję oraz klasyfikację turystyki (Kurek 2007).

K. Przecławski (1973) określa turystykę jako zjawisko społeczne, obejmujące wszystkie rodzaje ruchliwości przestrzennej związane z dobrowolną, czasową zmianą miejsca pobytu, rytmu i środowiska życia oraz z wejściem w styczność osobistą ze środowiskiem odwiedzanym. W. Hunziker (1951) natomiast uważa, iż turystyka to całokształt stosunków i zjawisk, wynikających z podróżowania i z pobytu w jakimś miejscu osób przyjezdnych, jeśli nie następuje próba ich osiedlenia się i podjęcia działalności zarobkowej. W 1993 r. Światowa Organizacja Turystyki (UNWTO – United Nations World Tourism Organization) dla celów statystycznych zdefiniowała ostatecznie turystykę jako: ogół czynności osób podróżujących i przebywających poza swym codziennym środowiskiem nie dłużej niż rok w celach wypoczynkowych, służbowych i innych. Za W. Kurek (2007) można wyróżnić sześć podstawowych typów turystyki:

- poznawcza,
- wypoczynkowa,
- zdrowotna,
- kwalifikowana,
- religijna,
- biznesowa.

Natomiast według zasięgu wyróżniamy turystykę:

- wewnętrzną – krajową i przyjazdową,
- narodową – krajową i wyjazdową,
- międzynarodową – składają się na nią turystyka przyjazdowa i wyjazdowa.

Zdrowotne znaczenie turystyki odzwierciedla się w zmianie środowiska z niezdrowego, zanieczyszczonego miasta na teren, który nie został jeszcze tak zdegradowany przez człowieka i nie występują tam szkodliwe dla zdrowia czynniki. Wysiłek związany z aktywnością turystyczną wpływa korzystnie na ogólny rozwój organizmu. Ponadto klimat terenów atrakcyjnych turystycznie, jak akweny, lasy, góry hartuje, będąc wspaniałym lekarstwem. Dodatkowo wszelkie aktywności ruchowe związane z podejmowaniem turystyki wpływają pozytywnie na układ krążenia, chroniąc przed nieszczęśliwymi skutkami osiadłego trybu życia.

Segmentacja rynku turystycznego

Każdy turysta jest inny, gdyż może być zainteresowany inną destynacją turystyczną, może wyrazić chęć uczestnictwa w różnych formach aktywności podczas wypoczynku, skorzystać z różnych obiektów rozrywkowych, czy w końcu może wnosić zażalenia na różne aspekty swoich wakacji. Podczas, gdy wszyscy turyści są wyjątkowi, niektórzy są bardziej podobni do siebie nawzajem, niż inni. Wiele osób uprawia turystykę kulturową, inni uprawiają narciarstwo podczas swojego zimowego urlopu, wielu wymaga zaplecza dla swych dzieci itd. (Dolnicar 2008). Fakt, że każdy turysta jest inny i że działalność turystyczna nie jest w stanie zaspokoić każdej osoby oddzielnie, stanowi podstawę do segmentacji rynku turystycznego.

Segmentacja ta wnosi wiele korzyści zarówno dla oferentów, jak i odbiorców danych – zindywidualizowanych, dedykowanych – produktów turystycznych. Działanie segmentacji rynku można zatem uznać za swego rodzaju strategię marketingową. Według W. Smith (1956: 6), „segmentacja rynku […] składa się z postrzegania heterogenicznego rynku (który cechuje się rozbieżnym popytem) jako wiele mniejszych, jednorodnych rynków". Po segmentacji rynku grupy osób są opracowywane pod względem osobistej charakterystyki, która stanowi kryterium lub podstawę segmentacji. Istnieje wiele możliwości podziału. Przykładem może być kryterium demograficzne (starsi kontra młodzi turyści), kryterium zmienności behawioralnej (narciarze kontra zwiedzający) lub segmentacja na podstawie zmiennych psychograficznych (turyści motywowani odpoczynkiem i relaksem w porównaniu do tych motywowanych działaniem, wyzwaniem, chęcią ekscytacji) (Dolnicar 2008). Innym kryterium może być stan zdrowia, sprawność fizyczna, umysłowa. Wówczas istnieje możliwość wyłonienia turysty zdrowego oraz turysty z niepełnosprawnością o różnym rodzaju ograniczeń mobilności czy innych. Można zatem wyróżnić segment turystyki osób o specjalnych potrzebach – turystyki dostępnej. Podobnie, jak inne niszowe dziedziny turystyki, temat turystyki osób z dysfunkcjami początkowo poruszany był w różnego rodzaju opracowaniach z powodu „nowości zjawiska", jednakże głównie opisywany był przez pryzmat szacowania wielkości rynku. Dopiero później zaczęto dostrzegać ekonomiczny wpływ turystyki tej niszowej grupy społecznej, dzięki czemu powstały pierwsze opracowania (Darcy 1998; Buhalis, Eichhorn, Michopoulou, Miller 2005).

Wyżej wspomniano, iż każdy turysta jest inny. To samo dotyczy turystów niepełnosprawnych. Posiadają oni różne dysfunkcje, a przez to różne ograniczenia czy wymagania, przy chęci pełnego uczestnictwa w akcie podróżowania. W ramach turystyki dostępnej można dokonać dalszej segmentacji, która wyłoni grupy

o podobnym stopniu i rodzaju niepełnosprawności. Wszystkie te metody segmentacji mogą być klasyfikowane albo jako koncepcja *a priori* (wnioskowane z góry) (Dolnicar 2004; Mazanec 2000), lub jako *a posteriori* (oparta na danych) (Dolnicar 2004; Mazanec 2000; Myers, Tauber 1977). Nazwy te wskazują na charakter tych dwóch pojęć. W pierwszym przypadku segmentacja jest świadoma i ma również potencjalnie przydatne grupowanie (zdroworozsądkowe) „z góry", zanim podjęto jakiekolwiek analizy. W drugim przypadku segmentacja opiera się na analizie danych (na podstawie zaistniałych faktów, obserwacji rzeczywistości), aby uzyskać wgląd w struktury rynku i po analizie zdecydować, które kryterium segmentacji lub grupowania jest najbardziej odpowiednie.

Zebrane dane na temat potrzeb osób niepełnosprawnych na rynku turystycznym – napotykanych barier i ograniczeń – w procesie personalizacji informacji przekształcane są w wiedzę. Odpowiedni dobór segmentu rynku zależy zatem od sprawnego zarządzania tą wiedzą, dzięki czemu można wnieść na rynek turystyczny produkty, usługi odpowiadające osobom niepełnosprawnym o różnych dysfunkcjach.

Nadal jednak brak opracowań, które wyraźnie ukazywałyby segmentację rynku turystyki dostępnej, głównie ze względu na bardzo dużą różnorodność schorzeń potencjalnych turystów (Darcy 2010). Jednakże wiele dokumentów zapewnia wgląd w różne aspekty turystyki dostępnej, poprzez skupienie się na jednym wymiarze niepełnosprawności lub dostępności – przede wszystkim mobilności (Darcy 2002; Burnett, Bender-Baker 2001; Bi, Card, Cole 2007). Skuteczny sposób doboru kryterium na podstawie danej dysfunkcji, a następnie wyłonienie grupy o tej charakterystyce pozwala pomóc w zrozumieniu złożoności danego segmentu rynku turystyki dostępnej (Dolnicar 2002).

Turystyka dostępna – definicje, oddziaływanie i bariery

Turystyka dostępna staje się coraz ważniejsza w wielu różnych dziedzinach i działaniach sektora turystycznego zarówno ze względu na nieodłączną wrażliwość na kwestię praw człowieka, jak również na wkład w ekonomię i gospodarkę każdego kraju. Pomimo tego dalej nie ma zgody co do jednoznacznej definicji turystyki dostępnej, ze względu na fakt, iż ciągle ona ewoluuje i ma dynamiczny charakter. Większość definicji koncentruje się na funkcjonalnych elementach turystyki jako dostępnej dla wszystkich. S. Darcy i T. Dickson (2009) uważają natomiast, iż należy tę definicję rozszerzyć i nie opierać się tylko na dysfunkcjach. Takie podejście jest powiązane z uniwersalną koncepcją turystyki dla wszystkich, gdzie dostęp nie jest opisywany przez pryzmat niepełnosprawności, ale przez szerszą perspektywę całego życia, barier, ograniczeń i przeżyć niepełnosprawnych. Chodzi zatem o kompleksową dostępność do turystyki, stąd dużą zaletą turystyki jest fakt, iż mogą ją podejmować osoby w różnym wieku, charakteryzujące się wszystkimi kategoriami niepełnosprawności. Mogą w niej uczestniczyć zarówno osoby niewidome, głuche, z dysfunkcjami ruchowymi czy upośledzeniami umysłowymi (Prokopiuk 2005). Obecnie najrozsądniejszą definicją zdaje się ta, podawana przez D. Buhalis i S. Darcy (2011: 10–11), gdzie „turystyka dostępna to forma turystyki, która obejmuje proces współpracy pomiędzy zainteresowanymi stronami, dzięki czemu może pozwalać ludziom z wymaganiami dostępności – w tym mobilności, wzroku, słuchu

i wymiaru poznawczego – na samodzielne, sprawiedliwe i godne funkcjonowanie poprzez dostarczenie uniwersalnie zaprojektowanych produktów turystycznych, usług i środowiska".

Uczestnictwo w turystyce pozytywnie wpływa na osoby niepełnosprawne i jej oddziaływanie w ogólny sposób można podzielić następująco:

- fizyczne – usprawnienie organizmu, poprawa sprawności fizycznej, poprawa kondycji, wypoczynek, regeneracja sił,
- psychiczne – okazja do samorealizacji, przeżywania radości, pokonywania trudności, walki z lękiem, rozwoju intelektualnego,
- społeczne – integracja z innymi, nabywania umiejętności nawiązywania i utrzymywania kontaktów, więzi społecznych, wypracowywanie odpowiednich wzorców zachowań towarzyskich (Halemba, Hermaciński 2009).

Najczęstszą jednak motywacją do podejmowania aktywności turystycznej przez osoby niepełnosprawne jest chęć przeżywania pozytywnych emocji, związanych z ruchem, który jest kluczowym elementem psychoterapeutycznym (Halemba, Hermaciński 2009). Poprzez uprawianie turystyki osoby te pokonują własne słabości, wyznaczają sobie wysokie i ambitne cele. Niezależnie jednak od usprawniania psychofizycznego, zadaniem turystyki osób niepełnosprawnych jest wydobycie ich z izolacji społecznej, przerwanie monotonii codziennego życia, dostarczenie przeżyć psychicznych i pobudzenie chęci do życia (Prokopiuk 2005).

Jednak, mimo tych wzniosłych celów turystyki na rzecz osób niepełnosprawnych, napotykają one na szereg barier, będących jedną z istotnych przyczyn stagnacji liczby osób z dysfunkcjami podejmujących aktywność turystyczną. Dopływ nowych osób, które chciałyby uprawiać turystykę, jest przez to znikomy (Preisler 2011). Analizując – związaną z barierami – literaturę przedmiotu widzimy, że w sposób najbardziej wyczerpujący opisuje je A. Dłużewska (2011) za R.W. Smith, wyróżniając trzy główne kategorie:

- wewnętrzne – takie, które tkwią w samej osobie niepełnosprawnej, związane ze stanem psychicznym, fizycznym. Wynikają one bezpośrednio z posiadanej przez nią niepełnosprawności, ale również mogą być skutkiem stanu zdrowia. Do tej kategorii zaliczyć można ograniczenia w dostępie do wiedzy i świadomości, trudności związane ze stanem zdrowia i w kontaktach międzyludzkich, jak również psychiczną i fizyczną zależność od innych,
- środowiskowe – narzucone niepełnosprawnym przez zewnętrzne warunki środowiska, w którym żyją. Chodzi przede wszystkim o postawy społeczeństwa i ambiwalencję ich zachowań. M. Preisler (2011) dodaje, iż osoba niepełnosprawna budzi wśród społeczeństwa wielorakie odczucia, od negatywnych do skrajnie współczujących, co często wpływa deprymująco i powoduje eskalację owej bariery. Dodatkowo, do tej kategorii zalicza się bariery architektoniczne, ekologiczne oraz prawne uregulowania transportowe,
- interakcyjne – wzajemne oddziaływanie między środowiskiem, a niepełnosprawnymi, w rozumieniu fizycznym i społecznym. Można wyróżnić bariery komunikacyjne, związane z brakiem odpowiednich umiejętności, potrzebnych do podjęcie danej aktywności turystycznej oraz bariery w komunikowaniu się.

Podaż usług turystycznych dedykowanych osobom niepełnosprawnym

Istnieje sporo czynników, które kształtują rozmiary uczestnictwa w turystyce, a które mają szczególne znaczenie z punktu widzenia osób niepełnosprawnych i stawiane są ponadto po stronie podaży. T. Skalska (2011: 139) wylicza:

– „politykę turystyczną i społeczną państwa, obejmujące systemy podatkowe i pomocowe oraz inne mechanizmy wsparcia,
– inne regulacje rządowe (np. ustawowe wymagania stawiane usługodawcom),
– środki transportu pasażerskiego dostosowane do obsługi osób niepełnosprawnych,
– bazę noclegową (zarówno komercyjną, jak i środowiskową), jej wielkość, strukturę, standard i stopień dostosowania do specyficznych potrzeb osób niepełnosprawnych,
– organizatorów turystyki – organizatorów komercyjnych (biura podróży, kadry, promocja, informacja, organizacja i zakres usług) oraz organizacje i instytucje spoza sektora turystyki (związki inwalidów, stowarzyszenia, organizacje wyspecjalizowane w dziedzinie turystki socjalnej)".

Pomimo coraz większego popytu ze strony osób z dysfunkcjami na usługi turystyczne, wciąż jest zbyt mało produktów dostosowanych do nich i niwelujących bariery. Skala turystyki dostępnej i wielkość popytu nie są w pełni doceniane (Making Europe Accessible… 1996). Problem braku zindywidualizowanych ofert dla osób niepełnosprawnych wynika poniekąd z bardzo powolnego procesu powstawania biur podróży, wyspecjalizowanych w świadczeniu usług turystycznych wyłącznie dla tej grupy klientów. T. Skalska (2011: 140) uważa, „że lepszym rozwiązaniem byłoby włączenie osób niepełnosprawnych w główny nurt ruchu turystycznego. Odpowiednio przygotowany do uczestnictwa w turystyce, dobrze poinformowany niepełnosprawny klient oraz przeszkolony personel mogą stworzyć szansę korzystania z usług otwartego rynku turystycznego osobom z różnymi niesprawnościami, również psychicznymi i intelektualnymi, a także być dobrym źródłem zysku dla firm".

Kreowanie produktu turystycznego dla osób niepełnosprawnych

Produkty turystyczne w literaturze definiowane są na wiele różnych sposobów. W szerszym znaczeniu uznawane są za wszelkie dobra i usługi nabywane przez turystów w związku z ich wyjazdem poza miejsce stałego zamieszkania i to zarówno przed rozpoczęciem podróży, w jej trakcie, jak i w czasie pobytu poza swoją rodzinną miejscowością (Gołembski 2005). Uogólniając zatem, produkt turystyczny – z punktu widzenia turysty – jawi się jako całość przeżytego doświadczenia od momentu opuszczenia domu do chwili powrotu (Kosmaczewska 2014). Jednakże w ujęciu szerszym – marketingowym – produkt turystyczny może być zdefiniowany jako kombinacja trzech głównych składników: atrakcji, infrastruktury turystycznej i dostępności (Middleton 1996).

W celu osiągnięcia najlepszych efektów oraz dostarczenia potencjalnym klientom oczekiwanych przez nich korzyści, trzeba koniecznie dobrać odpowiednie produkty i formę turystyki do stopnia i rodzaju niepełnosprawności. Kreowanie

produktów turystycznych dla osób z dysfunkcjami rządzi się w zasadzie tymi samymi zasadami, jak kreowanie produktów turystycznych w ogóle. Podobnie jak w przypadku wszystkich innych produktów w celu osiągnięcia zysków, niezbędne jest maksymalizowanie poziomu zadowolenia klienta. Jest to możliwe dzięki wcześniejszemu zapoznaniu się i dokładnemu przeanalizowanie jego potrzeb (Kaganek 2007). Te czynności są bardzo istotne zwłaszcza przy okazji kontaktu z turystami niepełnosprawnymi, gdyż charakteryzują się specjalnymi wymaganiami, aczkolwiek – jak podaje Kaganek (2007: 16) „nie istnieje po prostu produkt turystyczny dla osób niepełnosprawnych". Klienci ci są bardzo zróżnicowani zarówno pod względem stopnia czy rodzaju dysfunkcji, lecz również w aspektach: demograficznym, ekonomicznym i psychologicznym. Niepełnosprawni z reguły akceptują fakt, iż poziom dostępności usług turystycznych daleko odbiega od ich oczekiwań. Wynika to z ograniczeń finansowych, które uniemożliwiają usługodawcom likwidację barier o charakterze fizycznym. Jednakże często brak dostępności wynika nie z powodów finansowych, lecz – trudniejszych do usunięcia – barier typu organizacyjnego i społecznego, których źródłem jest niedostatek wiedzy na temat sposobu pomocy niepełnosprawnym turystom (Skalska 2010).

Niemiecki rząd przeprowadził badania wśród osób z dysfunkcjami, których skutkiem było opracowanie elementów łańcucha usług turystycznych (ryc. 1), a następnie stworzenie rankingu tych usług ukazując, które są najważniejsze i jako pierwsze powinny być przystosowane dla potrzeb niepełnosprawnych turystów oraz te, które obarczone zostały największymi ograniczeniami i tym samym są najgorzej przystosowane (tab. 1).

Ryc. 1. Łańcuch usług turystycznych

Źródło: *Economic Impulses on Accessible Tourism for All Nr. 526,* (2004). Munster and Berlin: Federal Ministry of Economics and Labour, 20

Tab. 1. Ranking najważniejszych usług turystycznych oraz usług, które są obarczone największymi ograniczeniami z punktu widzenia osób niepełnosprawnych

Najważniejsze	Obarczone największymi ograniczeniami
Zakwaterowanie (82%)	Aktywność kulturalna (67%)
Poruszanie się po najbliższym terenie (76%)	Poruszanie się po najbliższym terenie (65%)
Przyjazd/odjazd (74%)	Wycieczki (63%)
Wycieczki (71%)	Sport (55%)
Organizacja podróży (71%)	Przyjazd/wyjazd (52%)
Aktywność kulturalna (62%)	Zakwaterowanie (47%)
Przyjazd/zapoznanie się (61%)	Przyjazd/zapoznanie się (44%)
Usługi na terenie odwiedzanym (58%)	Zakupy (42%)
Opieka medyczna (52%)	Usługi na terenie odwiedzanym (42%)
Gastronomia (51%)	Organizacja podróży (40%)
Zakupy (37%)	Opieka medyczna (35%)
Sport (19%)	Gastronomia (24%)

Źródło: *Economic Impulses on Accessible Tourism for All...*, 20–21

Powyższe informacje wskazują na brak elementarnych zasad związanych z funkcjonującymi strategiami obsługi klienta i w skutek tego brak odpowiednich produktów dla niepełnosprawnych. Zatem, za Kaganek (2007), efektywny proces kreowania produktu turystycznego dla tych specjalnych klientów można w uproszczeniu sprowadzić do następujących etapów:

- inwentaryzacja walorów turystycznych,
- wybór głównych atrakcji turystycznych, przy założeniu wymagań dostępności przez potencjalnych turystów,
- analiza obecnego zagospodarowania turystycznego,
- stworzenie projektu produktu turystycznego, gdzie uwzględniona zostanie specjalna grupa docelowa,
- stworzenie planu niezbędnych inwestycji przy uwzględnieniu tworzenia lub modernizowania infrastruktury turystycznej oraz paraturystycznej do potrzeb niepełnosprawnych turystów,
- opracowanie i przeprowadzenie kampanii promocyjnej oraz szkoleniowej, która będzie skierowana do inwestorów, podmiotów zaangażowanych w proces formowania produktu turystycznego,
- zapewnienie dostępności obszaru (dojazd i poruszanie się po obszarze produktu) oraz wysokiego poziomu bezpieczeństwa,
- zbudowanie wizerunku stworzonego produktu o oparciu o kampanię promocyjną wśród organizatorów turystyki i potencjalnych turystów,
- kontrola i koordynacja działań.

Podsumowanie

Dzięki rozwojowi turystyki dostępnej następuje wiele pozytywnych zmian. Powstają produkty turystyczne dostosowane do potrzeb osób niepełnosprawnych, które dostarczają im wiele możliwości różnorodnego spędzenia czasu wolnego. Proces adaptacji produktów i usług pod kątem osób z dysfunkcjami jest często

kosztochłonny oraz pracochłonny, ale dzięki podstawowym zasadom ich kreowania, świadomości barier i ograniczeń osób niepełnosprawnych o różnym stopniu i rodzaju schorzenia, osoby te mają szansę na godne i samodzielne uczestnictwo w akcie podróżowania i czerpania z niego wszelkich korzyści, na równi z turystami zdrowymi. Obserwując zatem obecny trend dostosowywania turystyki dla wszystkich i tym samym przywracania im poczucia własnej wartości można z optymizmem patrzeć na przyszłość kreowania produktów turystycznych dla osób o ograniczonej sprawności.

Literatura/References

Barczyński, M. (red.). (1993). Medyczny słownik encyklopedyczny. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Fogra".

Bi, Y., Card, J.A., Cole, S.T. (2007). Accessibility and attitudinal barriers encountered by Chinese travelers with physical disabilities. *International Journal of Tourism Research*, 9, 205–216.

Buhalis, D., Darcy, S. (red.). (2011). Accessible Tourism: Concepts and Issues. Bristol: Chanel View Publications.

Buhalis, D., Eichhorn, V., Michopoulou, E., Miller, G. (2005). Accessibility Market and Stakeholder Analysis – One-Stop-Shop for Accessible tourism in Europe (OSSATE). United Kingdom: University of Surrey.

Burnett, J.J., Bender-Baker, H. (2001). Assessing the travel-related behaviors of the mobility-disabled consumer. *Journal of Travel Research*, 40 (1), 4–11.

Czachara, J., Kycia, K. (2010). Wybrane przykłady produktów turystycznych na Podkarpaciu. W: R. Ziółkowski (red.), *Osoby niepełnosprawne w turystyce*. Białystok: Oficyna Wydawnicza Politechniki Białostockiej, 180–188.

Darcy, S. (1998). Anxiety to Access: Tourism Patterns and Experiences of New South Wales People with a Physical Disability. Sydney: Tourism New South Wales.

Darcy, S. (2002). Marginalized participation: Physical disability, high support needs and tourism. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 9 (1), 61–72.

Darcy, S. (2010). Inherent complexity: Disability, accessible tourism and accommodation information preferences. *Tourism Management*, 31 (6), 816–826.

Darcy, S., Dickson, T. (2009). A Whole-of-Life Approach to Tourism. The Case for Accessible Tourism Experiences. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 16(1), 32–44.

Dłużewska, A. (red.). (2011). Nowe wyzwania edukacji turystycznej. Turystyka w obszarach odmiennych kulturowo i przyrodniczo cennych. Turystyka osób niepełnosprawnych. Warszawa: Wydział Turystyki i Rekreacji, Szkoła Wyższa Przymierza Rodzin.

Dolnicar, S. (2002). Activity-Based Market Sub-Segmentation of Cultural Tourists. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 9 (2), 94–105.

Dolnicar, S. (2004). Beyond "Commonsense Segmentation" – a Systematics of Segmentation Approaches in Tourism. *Journal of Travel Research*, 42 (3), 244– 250.

Dolnicar, S. (2008). Market segmentation in tourism. W: AG. Woodside, D. Martin (red.), *Tourism Management: Analysis, Behaviour and Strategy*. Cambridge: CAB International, 129–150.

Economic Impulses on Accessible Tourism for All Nr. 526, (2004). Munster and Berlin: Federal Ministry of Economics and Labour.

Furmanek, M. (2013). Turystyka wyjazdowa niepełnosprawnych ruchowo mieszkańców Krakowa – stan i potrzeby. Kraków: Maszynopis rozprawy doktorskiej w archiwum IGIGP UJ.

Gołembski, G. (2005). Produkt turystyczny: szansa i wyzwanie. W: J. Walasek (red.), *Promocja i kreowanie turystycznego wizerunku Polski*. Warszawa: Polska Organizacja Turystyczna.

Halemba, P., Hermaciński, R. (2009). Sport i turystyka osób niepełnosprawnych. Kielce: Wyższa Szkoła Umiejętności im. Stanisława Staszica.

Hunziker, W. (1951). Le Tourisme Social*.* Berne.

Kaganek, K. (2007). Kreowanie produktów turystycznych dostosowanych do potrzeb niepełnosprawnych. W: A. Borowicka, A. Borowicka, W. Heliński (red.), *Tworzenie i dostosowywanie produktów turystycznych do potrzeb osób niepełnosprawnych*. Szczecin: Forum Turystyki Regionów, 9–18.

Kosmaczewska, J. (2014). Tworzenie markowych produktów turystyki wiejskiej w oparciu o wybrane dyscypliny plastyki ludowej. Pozyskano z http://www.turystycznebadania.pl. (2014.01.03).

Kurek, W. (red.). (2007). Turystyka. Warszawa: PWN.

Majewski, T. (1995). Rehabilitacja zawodowa osób niepełnosprawnych. Warszawa: Centrum Badawczo-Rozwojowe Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych.

Making Europe Accessible for Tourists with Disabilities. Handbook for the Tourism Industry. (1996). Luxemburg: Office for Official Publications of the European Communities, Directorate General XXIII-Tourism Unit.

Mazanec, J.A. (2000). Market Segmentation. W: J. Jafari (red.), *Encyclopedia of Tourism*. London: Routledge.

Middleton, V.T.C. (1996). Marketing w turystyce. Warszawa: PAPT.

Myers, J.H., Tauber, E. (1977). Market structure analysis. Chicago: American Marketing Association.

Ostrowska, A. (1994). *Badania nad niepełnosprawnością w Polsce*. Warszawa: PAN.

Preisler, M. (2011). Turystyka osób niepełnosprawnych. *Studia Periegetica. Zeszyty Naukowe Wielkopolskiej Wyższej Szkoły Turystyki i Zarządzania w Poznaniu*, 6, 27–36.

Propopiuk, M. (2005). Udział osób niepełnosprawnych zamieszkałych na terenie Południowego Podlasia w turystyce aktywnej. W: F. Midura, J. Żbikowski (red.), *Krajoznawstwo i turystyka osób niepełnosprawnych*. Biała Podlaska: Państwowa Wyższa Szkoła Zawodowa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej, 143–150.

Przecławski, K. (1973). Turystyka i wychowanie. Warszawa: Nasza Księgarnia.

Skalska, T. (2010). Nowe wyzwania gospodarki turystycznej. Turystyka osób niepełnosprawnych: porady dla usługodawców. Warszawa: Wydział Turystyki i Rekreacji, Szkoła Wyższa Przymierza Rodzin.

Skalska, T. (2011). Turystyka osób niepełnosprawnych. W: A. Dłużewska (red.), *Nowe wyzwania edukacji turystycznej. Turystyka w obszarach odmiennych kulturowo i przyrodniczo cennych. Turystyka osób niepełnosprawnych*. Warszawa: Wydział Turystyki i Rekreacji, Szkoła Wyższa Przymierza Rodzin.

Smith, W. (1956). Product Differentiation and Market Segmentation as Alternative Marketing Strategies. *Journal of Marketing*, 21, 3–8.

Notka biograficzna: Geograf, pilot wycieczek, z zamiłowania zapalony turysta. Absolwent geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Od 2012 r. doktorant Uniwersytetu Jagiellońskiego na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi. Interesuje się badaniami nad atrakcjami turystycznymi oraz regionalizacją turystyczną. Specjalizuje się w zakresie turystyki osób niepełnosprawnych, innowacyjności i zarządzania w turystyce i hotelarstwie.

Biographical note of author: Geographer, tour guide, for whom traveling is a great passion. He graduated from geography at the Pedagogical University of Cracow. Since 2012 he is a PhD student at the Jagiellonian University, Faculty of Biology and Earth Sciences. He is interested in regionalization and tourism attractions. He specializes in accessible tourism, innovation and management in tourism and hospitality.

Marcin Popiel, mgr
Uniwersytet Jagielloński
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
ul. Gronostajowa 7
30–387 Kraków
marcin.popiel@uj.edu.pl

FOLIA 170

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Geographica VII (2014)

Kamila Ziółkowska-Weiss, Marcin Popiel

Rozwój turystyki dziedzictwa na wybranych przykładach w Polsce

Streszczenie

Współcześnie turystyka stanowi niezwykle ważny sektor gospodarki narodowej. Dla wielu krajów i regionów jest jednym z celów działalności gospodarczej, a zarazem jednym ze środków ożywienia społeczno-gospodarczego. W związku z tym, aby przedstawić potencjał i ofertę turystyczną oraz przyciągnąć turystów, należy odpowiednio zorganizować, promować i wprowadzać produkty turystyczne. Dużym zainteresowaniem wśród turystów cieszy się historia, tradycja. Zatem podróże kulturowe, czy te związane z dziedzictwem, oparte są na nostalgii za przeszłością i chęcią doświadczenia różnorodnych krajobrazów kulturowych. Turyści pragną sami kreować swoje przeżycia poprzez osobisty kontakt z wartością historyczną danego regionu czy miejsca. Zamki zawsze przyciągały turystów i od początku były traktowane jako największe atrakcje turystyczne. W Polsce znajduje się ich 416. Niektóre zostały pięknie odrestaurowane, inne chylą się ku upadkowi. Sektor turystyczny umożliwia turyście niepowtarzalną możliwość kontaktu z historią poprzez wprowadzanie innowacyjnego rozwiązania w hotelarstwie, jakim jest przekształcenie zamków w obiekty hotelowe oraz konferencyjne. Następuje dzięki temu zrównoważony rozwój i równowaga między przeszłością a nowoczesnością, gdyż sektor turystyczny ratuje stare zabytki, dając im nowe funkcje. Celem artykułu jest przedstawienie rozwoju turustyki dziedzictwa oraz korzyści z punktu widzenia kultury, tradycji oraz turystyki, lokalnej społeczeności, gospodarki. Za przykład innowacyjności w hotelarstwie, jakim niewątpliwie jest przekształcenie obiektów zabytkowych, posłużyły zamki z Polski, pełniące obecnie funkcję bazy noclegowej oraz konferencyjnej.

Słowa kluczowe: turystyka dziedzictwa; turystyka kulturowa; zamki; zrównoważony rozwój

The development of heritage tourism based on selected examples in Poland

Abstract

Currently tourism is an important sector of the national economy. For many countries and regions it is one of the objectives of economic activity, and also one of the measures of socio-economic development. Therefore, to present potential and tourist offer to attract tourists, one must organize, promote and introduce travel products. History and tradition are considered most interesting for tourists. Therefore, cultural travels, or those related to heritage, are based on the longing for the past and the desire to experience a variety of landscapes. The

tourists themselves wish to create their experiences through personal contact with historical value of particular region or place. Castles have always attracted tourists and were the first objects considered as the largest tourist attractions. There are 416 castles in Poland. Some of them have been successfully restored, but some are slowly falling into disrepair. The tourism sector provides visitors with a unique opportunity to experience history by coming into direct contact with it. This is made possible by introducing innovative solutions and transforming the castles into hotels and conference venues. This is followed by a sustainable development and balance between the past and the modernity, as the tourism sector saves old monuments, giving them new features. The purpose of this article is to present the development of heritage tourism and its benefits from the point of view of culture; tradition and tourism; local community; and economy. Polish castles transformed into hotels and conference venues are used in this article as examples of great innovations and restoration of historic buildings.

Key words: heritage tourism; cultural tourism; castles; sustainable development

Wprowadzenie

Turystyka stanowi jedną z największych i zarazem najbardziej dynamicznie rozwijających się na świecie form wymiany społecznej i kulturowej. Odgrywa ona również kluczową rolę w promowaniu lepszego zrozumienia bogatej różnorodności kultur regionalnych na całym świecie i głębszego docenienia wspólnego dziedzictwa kulturowego. Turystyka jest także jedną z największych formy aktywności gospodarczej i czynników jej rozwoju. Według danych Światowej Organizacji Turystyki UNWTO (United Nations World Tourism Organization) liczba osób biorących udział w akcie podróżowania w 2013 r. wzrosła 5% w stosunku do roku poprzedniego i osiągnęła rekordową liczbę 1087 mln przyjazdów (UNWTO, 2014) (ryc. 1).

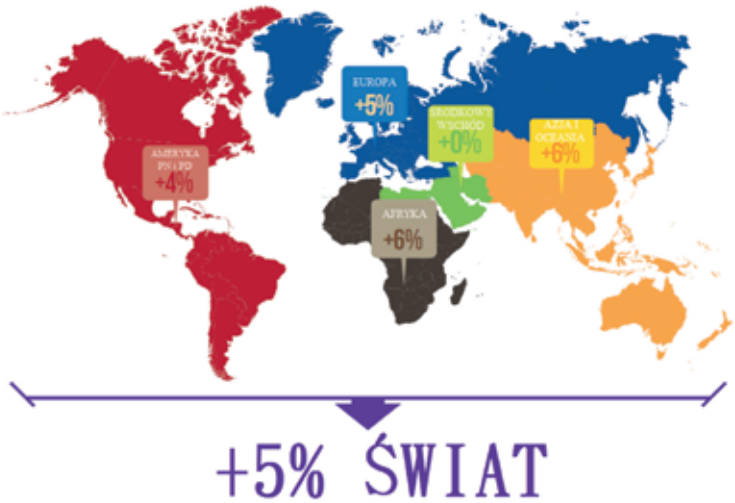

Ryc. 1. Wzrost liczby przyjazdów w światowym ruchu turystycznym w latatch 2012–2013
Źródło: www.unwto.org

Dla ponad połowy turystów biorących udział w światowym ruchu turystycznym jedną z głównych motywacji jest zazwyczaj zainteresowanie środowiskiem, kulturą i dziedzictwem (Kaufman 1999). Turystyka kulturowa tudzież turystyka dziedzictwa kulturowego jest najszybciej rozwijającym się segmentem przemysłu turystycznego, ponieważ istnieje tendencja do większej specjalizacji wśród turystów (Kerstetter, Confer, Graefe 2001). Trend ten jest widoczny we wzroście liczby turystów, poszukujących przygody, kontaktu z kulturą, historią czy interakcji z miejscową ludnością (Hollinshead 1993).

Celem autorów tego artykułu jest umożliwienie czytelnikowi lepsze zrozumienie branży turystycznej jako całości, a równocześnie będą się koncentrować na turystyce kulturowej jako konkretnej niszy rynkowej. Przedstawiona zostanie definicja turystyki dziedzictwa, znaczenie kultury w rozwoju turystyki, jak również korzyści z zachowywania tożsamości kulturowej, dziedzictwa danego regionu, konkretnych obiektów zabytkowych. Artykuł prezentuje rozwój turustyki dziedzictwa oraz korzyści z punktu widzenia kultury, tradycji, lokalnej społeczności, gospodarki oraz sektora turystycznego. Za przykład rozwoju turystyki dziedzictwa posłużyła innowacyjność w hotelarstwie, mianowicie przekształcenie obiektów zabytkowych, głównie zamków, dworów, pałaców, i nadawanie im funkcji bazy noclegowej i konferencyjnej. Dzięki takiemu rozwiązaniu turysta, którego głównym motywem jest dziedzictwo i poznanie wartości historycznej danego miejsca, regionu, może sam doświadczyć przeszłości. Prezentowane w artykule przykłady to wybrane zamki w Polsce, które poprzez popyt na historię i rozwój turystyki zostały odrestaurowane i obecnie pełnią funkcje usługowe na rynku turystycznym.

Turystyka

Według przyjętej przez WTO definicji, turystyka to ogół czynności osób podróżujących do i przebywających w miejscach poza ich normalnym otoczeniem nie dłużej niż przez rok dla rozrywki, biznesu i innych celów. Jednakże uogólniając, turystykę można zdefiniować jako proces modyfikacji i wzajemnego życia z udziałem przepływu osób, kapitału i kultur (Meethan 2001). Przy próbie bardziej szczegółowej definicji turystyki dwa rodzaje terminologii wydają się dominować w literaturze: koncepcyjna i techniczna. Burkart i Medlik (1981) sugerują, że koncepcyjna definicja turystyki zapewnia szerokie ramy teoretyczne, które identyfikują istotne cechy turystyki w tym, co odróżnia ją od podobnych, czasami powiązanych, ale innych aktywności. Zgodnie z powyższym, turystyka pojmowana jest jako chwilowy przepływ osób do miejsc znajdujących się poza ich zwykłymi miejscami pracy, zamieszkania oraz działania podejmowane podczas ich pobytu w tym miejscu czy obiekcie stworzonym, aby zaspokoić ich potrzeby (Theobald 1998). Natomiast definicja techniczna skupia się na mierzonych wartościach turystyki. Według Burkart i Medlik (1981), szczegółowe określenie techniczne turystyki musi zawierać trzy konkretne aspekty. Pierwszym jest cel, kategoria podróży lub wizyty. Po drugie musi zostać zdefiniowany minimalny oraz maksymalny okres długości pobytu z dala od domu lub długości pobytu w określonym miejscu docelowym. Ostatnim aspektem jest jasne sprecyzowania, jakie aktywności są uznawane za turystykę, a jakie nie, na przykład rejsy morskie i ruch tranzytowy. Zatem technicznie turystyka oznacza różne formy

krótkoterminowych podróży, wizyt i jest różnie definiowana dla konkretnych celów, w odniesieniu do celu podróży lub wizyty, czasu trwania i innych kryteriów.

Definicje różnią się w zależności od kraju. Zwłaszcza te techniczne, gdzie ustalane są inne okresy wyjazdu, inne odległości od domu. Niemniej jednak definicja dostarczona przez Światową Organizację Turystyki (WTO) jest powszechnie akceptowana i najczęściej stosowana.

Głównym kryterium podziału turystyki jest dominujący motyw podróży osoby wyjeżdżającej. Przy tym kryterium można wyróżnić następujące rodzaje turystyki:
- poznawcza,
- wypoczynkowa,
- kwalifikowana,
- zdrowotna,
- biznesowa,
- religijna (Kurek 2007).

System turystyczny

Jedną z kluczowych cech turystyki jest różnorodność atrakcji, miejsc i cech poszczególnych przedsiębiorstw czy łańcucha usług turystycznych. Biorąc pod uwagę tę różnorodność, analizując atrakcje turystyczne – za Swarbrooke (1995) – można je pogrupować w następujący sposób:
- cechy środowiska naturalnego,
- obiekty antropogeniczne (budynki, miejsca), które zostały stworzone do celów innych aniżeli przyciąganie turystów. Mowa np. o obiektach kultu religijnego, fortyfikacyjnych i innych, które obecnie przyciągają znaczną liczbę odwiedzających, uznających te miejsca za atrakcję turystyczną,
- obiekty antropogeniczne (budynki, miejsca), które zostały specjalnie zaprojektowane, aby przyciągnąć odwiedzających i spełniać ich oczekiwania. Mowa np. o parkach rozrywki,
- wydarzenia i eventy.

Turystyka może być zatem kompleksowym produktem, klasyfikowanym według następujących elementów:
- typ aktywności (np. plażowanie, konktakt z przyrodą, kontakt z kulturą, odwiedzanie przyjaciół i krewnych),
- rodzaj podróży (np. zorganizowany, indywidualny),
- zasięg podróży (np. krajowe lub międzynarodowe),
- koszt podróży (np. luksusowe, budżetowe) (Swarbrooke, 1995).

Turystyka kulturowa i turystyka dziedzictwa

Ze względu na skłonności ludzi do poszukiwania nowości, w tym również poznawania tradycyjnych kultur, dziedzictwa narodowego, turystyka kulturowa stała się nowym obszarem popytu turystycznego, który warty jest uwagi i rozwijania. Turystyka dziedzictwa, w ramach szerszej kategorii „turystyki kulturowej", jest obecnie mocnym filarem strategii turystycznej w wielu krajach (Richards 1995). Głównym

elementem zainteresowania turystów jest dziedzictwo kulturowe, rozumiane jako kompleks zabytków, budynków i stanowisk archeologicznych o wyjątkowej, uniwersalnej wartości z punktu widzenia historii, sztuki czy nauki. Howard (2003: 6) określa dziedzictwo jako: „coś, co ktoś chciałby zachować lub zebrać i przekazać przyszłym pokoleniom". Słowo „dziedzictwo" w swoim szerszym znaczeniu jest na ogół związane ze słowem „dziedziczenia", czyli czymś, co jest przenoszone z jednego pokolenia na drugie. Ze względu na jego rolę, jako nośnik wartości historycznych z przeszłości, dziedzictwo jest postrzegane jako część tradycji kulturowej społeczeństwa (Nuryanti 1996). Zatem za Silberberg (1995), wszelkie wizyty osób spoza społeczności przyjmującej, których motywacją podróży w całości lub w części są zainteresowania historyczne, artystyczne, naukowe lub poznawanie stylu życia czy dziedzictwa danej wspólnoty, regionu lub instytucji, nazywane są turystyką kulturową. Zeppel i Hall (1992) dodają ponadto, iż turystyka ta opiera się również na zaangażowaniu tudzież stymulacji przez sztukę, krajobraz, zabytki, budynki, pomniki, a także na empirycznym poszukiwaniu spotkania z naturą lub doznania historii danego miejsca. Dziedzictwo obejmuję więc elementy trwałe, jak również niematerialne w postaci praktyk kulturowych, tradycji czy wiedzy (McKercher 2002). Podróże kulturowe czy te związane z dziedzictwem oparte są na nostalgii za przeszłością i chęci doświadczenia różnorodnych krajobrazów kulturowych. W świetle powyższego dodanie zarówno do słowa kultura czy dziedzictwo pojęcia „turystyka" jest tak naprawdę formą nowoczesnej świadomości (Nuryanti 1996) i próbą usystematyzowania takiej aktywności turystów.

Dziedzictwo kulturowe a turystyka

Istotą systemu turystycznego jest zbiór doświadczeń, zasobów, walorów oraz promocja produktów i usług na nich opartych. W celu ułatwienia tej konsumpcji turystycznej, dostęp turystów i odwiedzających do naturalnych zasobów oraz kulturowych zabytków musi być ułatwiony poprzez rozwój produktów turystycznych, takich jak transport, łańcuch dostaw itd. Turystyka, na podstawie wartości dziedzictwa regionu lub miejsca przeznaczenia, jest z natury specyficzna i wynika z niepowtarzalnego charakteru danego miejsca. Dziedzictwo, tożsamość regionu są atrakcyjne dla turystów i stanowić mogą produkt turystyczny, który umożliwi odwiedzającym rzeczywiste doświadczenie historii, tradycji oraz docenienie danego miejsca. Dziedzictwo kulturowe stanowi ogromny i zróżnicowany zbiór ludzkiej historii na całym świecie. Wzrost wiedzy na temat świata, rozwój środków transportu, jak również dostępności do podróży przyczyniają się do ogromnego popytu na elementy turystyki dziedzictwa. Człowiek z natury jest ciekawy poznawania nowych kultur, osobistego doświadczania innych społeczności. W rezultacie i w odpowiedzi na ten trend rynku turystycznego i duży popyt, wiele regionów na świecie wprowadza pewne formy działalności turystycznej, by przyciągnąć odwiedzających i zaprezentować swoją kulturę i zabytki.

Sektor turystyczny jako jeden z pierwszych na świecie w rewitalizacji budynków zabytkowych, które są w stanie zniszczonym, często wymagających gruntownego remontu, dostrzegł możliwości podtrzymywania wartości kultury i tradycji. Zabytkowe budynki, które są opuszczone i grozi im rozpad fizyczny stanowią stratę

możliwość ożywienia historii, która mogłaby przyczynić się do umocnienia tożsamości i tradycji lokalnej społeczności. Branża turystyczna zaczęła zatem rewitalizować obiekty dziedzictwa, nadając im nowe funkcje, bardziej twórcze i atrakcyjne zarówno dla turystów, jak i mieszkańców. Przykładem mogą być przekształcenia dworów, pałaców, zamków na hotele, restauracje, muzea, galerie sztuki itp. Szerokie spektrum działań na rzecz ochrony dziedzictwa, przy jednoczesnym zrównoważonym rozwoju tradycji i współczesności daje interesujące możliwości dla turystyki. Umożliwia to odwiedzającym zdobycie wiedzy na temat historii regionu, jak również zrozumienie cech społecznych i kulturowych społeczeństwa konkretnej destynacji.

Kultura nie jest pojęciem statycznym. Każda kultura ewoluuje w miarę upływu czasu, a jeśli nie, to zginie. Adaptacja zabytkowych obiektów, które stanowią dziedzictwo historyczne pokoleń umożliwia minimalizowanie negatywnych skutków wymierania danej kultury. Pamiątki z przeszłości otrzymują nowe funkcje. Następuje zrównoważony rozwój tradycji oraz nowoczesności. Turystyka umożliwia łączenie tych dwóch, jakże skrajnych, wartości, dzięki temu dając odwiedzającym możliwość osobistego doświadczenia historii, na którą jest popyt. Bez żadnych wątpliwości można stwierdzić, że dziedzictwo jest głównym elementem współczesnej turystyki. Fundamentalne znaczenie dla tej relacji ma zabezpieczanie, ochrona oraz zarządzanie szerokim spektrum dziedzictwa i tradycji. Zasadnicze znaczenie ma fakt, iż sektor turystyki i jej klienci powinni aktywnie uczestniczyć w ochronie kultury przy każdej okazji.

Dziedzictwo i kultura, jako atrakcja turystyczna

Większość turystów, podczas swoich podróży, pragnie doświadczać czegoś nieznanego. Przykładem może być chęć obcowania z inną kulturą i poznawanie jej dziedzictwa. Pragnienie to, może być wiodącym motywem podróży, a przez to tradycja i historia danego miejsca staje się atrakcją. Kultura i dziedzictwo kulturowe są kluczowymi elementami tożsamości danego narodu, regionu, umożliwiają odczucie własnej wartości i godności. Nie ma zatem podziału na społeczeństwa ubogie czy zamożne. Każdy naród ma swoje pamiątki przeszłości. Dziedzictwo stanowi element, który pozwala na zdobycie podstawowej wiedzy na temat przeszłości, kultury, środowiska. O ile następuje zrównoważony rozwój turystyki i kultury, o tyle prowadzić to może do poprawy zrozumienia i zwiększenia szacunku pomiędzy różnymi społecznościami.

Tradycyjna, komercyjna turystyka „3 x S" (ang. *Sea, Sun, Sand*), charakteryzująca się stosunkowo małą aktywnością ruchową, głównie wypoczynkiem w nadmorskich kurortach, nazywana potocznie turystyką masową, która niesie za sobą wiele negatywnych skutków społeczno-gospodarczych, powoli zastępowana jest nowym trendem i modelem turystyki „3 x E" (ang. *Entertainment, Excitement, Education*) (Kurek 2007). Najważniejszym założeniem tej formy jest rozrywka, ruch, ekscytacja, rozwój emocjonalnym, jak również zdobywanie wiedzy. Priorytetem nie jest już wysoki poziom świadczonych usług w nadmorskich hotelach, wygoda, bezpieczeństwo, lecz chęć zdobycia doświadczenia, wyjątkowych doznań poprzez działanie i kreowanie własnych poglądów na świat (Kowalczyk 2002). Turystyka kulturowa istnieje od dawna, jednakże różne zmiany demograficzne, społeczne i kulturowe na

całym świecie doprowadziły do wzrostu liczby nowych rynków niszowych, w tym turystyki dziedzictwa. Choć turystyka masowa nie straci na swojej popularności, coraz więcej odwiedzających szuka niełatwych zadań i stosunkowo unikalnych doświadczeń. Zmiany te doprowadziły do wzrostu popularności turystyki z udziałem kultury, dziedzictwa, przyrody i atrakcji. Turystyka dziedzictwa określana jest jako empiryczna turystyka, gdyż podróżujący często chcą poznać zabytkowe otoczeniu, doświadczyć go. Według Petersona (1994) jest kilka powodów dla zwiedzania obiektów zabytkowych, wśród nich: doświadczanie danego miejsca i jego historii, rozwój wyobraźni i próba poznawania przeszłości danego miejsca, jak również dzielenie się przeżyciami z innymi lub uczenie dzieci historii.

Korzyści z ochrony dziedzictwa kulturowego i rozwoju turystyki

Ochrona dziedzictwa kulturowego przez sektor turystyczny może generować szereg korzyści. Oddziaływania turystyki są często podzielone na ekonomiczne, środowiskowe, społeczne i kulturalne. Mogą to być zarówno benefity *stricte* komercyjnych (zgodne z założeniami turystyki i nowych funkcji obiektów zabytkowych), do bardziej niematerialnych korzyści społecznych (poczucie przynależności do wspólnoty, historii, tradycji, wartości edukacyjnych, duchowych). Dodatkowo rewitalizacja obiektów zabytkowych i udostępnianie ich dla turystyki niesie korzyści w postaci rozwoju miast, regionów, w których dany obiekt się znajduje. Następuje wzrost tożsamości kulturowej i społecznej tych miejsc, a tym samym rozwój gospodarki lokalnej poprzez przyciąganie turystów i odwoływanie się do nich w swoich strategiach rozwoju i marketingu (Throsby 1997). Obecność miejsc czy obiektów historycznych w danym regionie jest czynnikiem przyczyniającym się do budowania silniejszej i bardziej zróżnicowanej lokalnej gospodarki opartej na turystyce, a tym samym zmniejszania zależności od innych form usług.

Wśród potencjalnych pozytywnych korzyści z ochrony obiektów zabytkowych poprzez rozwój turystyki w szerokim spektrum można wymienić:

- korzyści estetyczne,
- korzyści edukacyjne,
- wzmocnienie poczucia tożsamości wspólnoty lub regionu,
- promocja międzykulturowa, międzynarodowa,
- zachęcanie do ożywienie lub zachowania tradycyjnego rzemiosła,
- zwiększenie wsparcia zewnętrznego dla mniejszości i zachowania jej kultury,
- poszerzania horyzontów społecznych,
- wzmocnienie lokalnego i zewnętrznego uznania i wsparcia dla dziedzictwa kulturowego,
- rozwój infrastruktury turystycznej,
- nowe miejsca pracy dla ludności lokalnej,
- poprawa infrastruktury miejsca (drogi, parkingi itd.).

Przykładami negatywnych skutków rozwoju turystyki dziedzictwa w danym miejscu mogą być:

- zjawisko kultury na pokaz tylko dla turystów,
- zjawisko alienacji i utrata tożsamości kulturowej,
- podważenie lokalnych tradycji i sposobu życia,

– przemieszczenie tradycyjnych mieszkańców,
– wzrost dysproporcji wśród mieszkańców (ci, którzy czerpią korzyści z turystyki i ci, którzy nie),
– nadmierny ruch turystyczny – degradacja i niszczenie regionu i atrakcji,
– utraty autentyczności i prawdy historycznej w interpretacji dzidzictwa.

Złożoność turystyki dziedzictwa utrudnia jasne sprecyzowanie korzyści jej rozwoju. Charakter tej turystyki zakłada zrównoważony rozwój między przeszłością, a współczesnością. Kluczowym zatem elementem powinna być współpraca turystów (ich potrzeby, aspiracje), przemysłu (firmy turystyczne, rentowny marketing turystyczny, strategie), społeczności (poszanowanie wartości danego miejsca) oraz środowiska (dbanie o środowisko przyrodnicze i kulturowe) (ryc. 2).

Ryc. 2. Kluczowe elementy przy zrównoważonym rozwoju turystyki dziedzictwa
Źródło: Opracowanie własne

Zamki w Polsce (stan obecny) oraz wybrane przykłady rozwoju turystyki dziedzictwa poprzez adaptację ich na bazę noclegową i konferencyjną

Polska posiada wiele obiektów zabytkowych. Narodowy Instytut Dziedzictwa opracowuje każdego roku zestawienie zabytkowych obiektów nieruchomych, w tym zamków, pałaców, dworów. Baza ta jest odnawiana, jednakże sporadycznie istnieją jednak problemy z aktualizacją danych i zdarza się, iż w bazie odnotowywane są obiekty, które zostały zarejestrowane przed laty, a dziś już nie istnieją. Czasem bywa też, że na zarejestrowanie czekają dwory, które dotąd z różnych przyczyn nie zasługiwały na miano zabytku kultury. Wynika to z faktu, iż termin „zabytek" ulega zmianom w czasie (Kozak 2008).

Zamek, jak sama nazwa wskazuje, to budowla zamknięta przez odpowiednio wybrane umocnienia, która miała pełnić funkcję obronną (Guerquin 1974). Najstarszymi zamkami na ziemiach polskich są warownie gotyckie, które składały się zazwyczaj z zabudowań mieszkalnych i gospodarczych. Jednakże z biegiem historii,

rozwoju techniki militarnej, zamki traciły charakter typowo obronny, nabierając tym samym formę pałacu, wystawnej rezydencji (Rouba 2010).

Według Narodowego Instytutu Dziedzictwa w Polsce najwięcej zamków i obiektów rezydencjonalnych (pałace, dwory) znajduje się w województwie wielkopolskim (809), następnie w dolnośląskim (774), mazowieckim (550). Natomiast najmniej w województwie podlaskim (77) oraz świętokrzyskim (120). Duża liczba obiektów obronnych znajduje się również na Pomorzu Gdańskim oraz na Warmii i Mazurach (tab. 1). Wspomniano o zamkach, pałacach i dworach, gdyż to one najczęściej są rewitalizowane i przekształcane poprzez sektor turystyczny, który nadaje im z powrotem ich prawdziwy, majestatyczny wygląd, przy okazji pełnienia nowych funkcji.

Tab. 1. Obiekty nieruchome w Polsce wpisane do rejestru zabytków (stan na 31.03.2014)

WOJEWÓDZTWO	Urbanistyka	Sakralne	Obronne	Publiczne	Zamki	Rezydencjonalne	Zieleń	Folwarczne	Gospodarcze	Mieszkalne	Przemysłowe	Cmentarze	Inne	Razem
dolnośląskie	139	1436	111	631	98	676	851	826	207	2188	356	337	408	8264
kujawsko-pomorskie	22	509	102	178	25	329	407	378	109	503	107	156	145	2970
lubelskie	52	823	71	170	13	267	405	309	96	531	65	470	301	3573
lubuskie	35	548	97	159	23	212	201	314	80	2005	98	69	112	3953
łódzkie	33	571	15	156	19	271	394	120	95	583	127	152	119	2655
małopolskie	57	1015	65	337	32	290	430	284	235	1518	77	446	433	5219
mazowieckie	129	1043	60	601	14	501	967	382	138	1919	282	367	354	6757
opolskie	37	659	54	146	28	157	228	191	83	1052	86	144	145	3010
podkarpackie	49	1045	89	252	19	203	323	284	117	955	73	376	266	4051
podlaskie	69	524	9	193	4	73	118	86	111	552	74	341	122	2276
pomorskie	62	517	105	248	14	227	278	227	185	861	108	149	163	3144
śląskie	69	599	16	327	35	175	206	166	222	1589	194	110	127	3835
świętokrzyskie	47	451	19	56	19	101	232	89	19	222	72	191	128	1646
warmińsko-mazurskie	67	900	128	295	28	284	445	519	233	1977	216	583	148	5823
wielkopolskie	143	1127	39	477	22	787	1028	914	172	1458	261	377	271	7076
zachodniopomorskie	58	868	67	273	23	270	755	159	112	359	128	296	164	3532
Razem	1068	12635	1047	4499	416	4823	7268	5248	2214	18272	2324	4564	3406	67784

Źródło: Pozyskano z http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Ewidencja_zabytkow/

Na podstawie powyższych danych widać, iż więcej zamków, dworów i pałaców znajduje się na zachodzie niż na wschodzie Polski. Czołową pozycję pod tym względem zajmują województwa dolnośląskie i wielkopolskie. Wynika to z ukształtowanego jeszcze w wiekach średnich wzoru dysproporcji i zróżnicowania polskiej przestrzeni pod kątem osiągniętego poziomu rozwoju (Gorzelak 2007). Dodatkowym potwierdzeniem są dane o zabytkach nieruchomych w ogóle, gdzie ich największa liczba występuje również w regionach lepiej rozwiniętych, zachodnich (Kozak 2008) (ryc. 3).

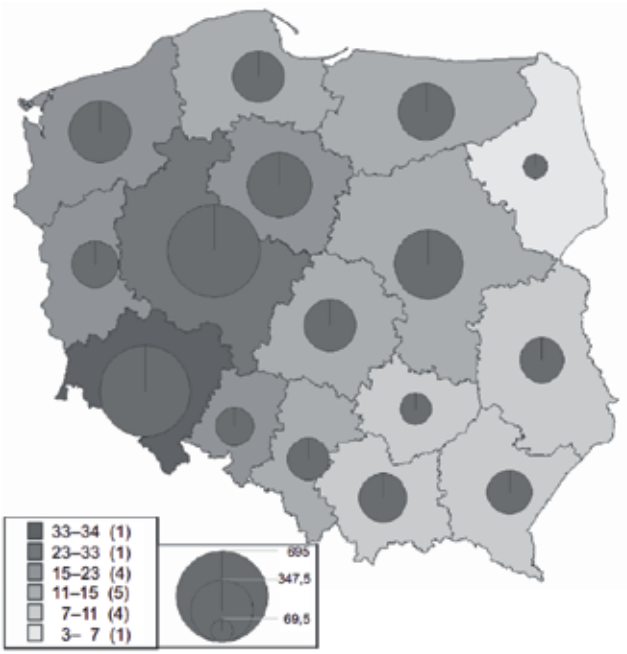

Ryc. 3. Zamki, pałace i dwory w Polsce

Źródło: M. Kozak (2008). Dwory, pałace i zamki – kosztowne pamiątki czy zasób w rozwoju? *Studia Regionalne i Lokalne*, 2 (32), 97

Ze względu na funkcjonalność oraz przeznaczenie zamki w Polce dzieli się na: zamki królewskie, książęce, biskupie, rycerskie, magnackie, joannitów, templariuszy oraz zamki Państwa Krzyżackiego. W artykule przedstawione zostały wybrane zamki Państwa Krzyżackiego, które spełniają obecnie zarówno funkcję hotelową, jak i konferencyjną.

W północnej części Polski większość zamków jest pozostałością po Zakonie Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie. Historia Państwa Krzyżackiego na naszych terenach, to historia zbudowanych przez nich zamków, siedzib dla komturów i innych wysokich urzędników zakonnych. W ciągu półtora wieku zamków takich zbudowano blisko setkę. Odległość między nimi wahała się w granicach 15–30 km, czyli jednego dnia marszu. Zamki krzyżackie posiadały znaczny, jak na owe czasy, komfort (Rogiński 1990). W Polsce – w postaci ruin aż po okazale budowle – przetrwało do dzisiaj 40 zamków krzyżackich. Niektóre z nich – obok funkcji muzealnych – pełnią również funkcje noclegowe oraz konferencyjne. Kilka przykładów zostało przedstawionych poniżej.

Zamek Ryn

Jest przykładem mogącym służyć za wzór perfekcyjnie wykonanej adaptacji budowli o kilkusetletniej historii na potrzeby ruchu turystycznego. W zamku znajduje się hotel, który w kategoryzacji obiektów hotelowych otrzymał cztery gwiazdki.

Jest to największy hotel historyczny w Polsce oraz jeden z największych tego typu obiektów na świecie. W 2010 r. Hotel Zamek Ryn został wybrany najlepszym hotelem w Polsce i otrzymał miano Tophotel 2010. Wyróżniony został również nagrodą w kategorii Tophotel Castles and Palaces.

Funkcja hotelowa: Dla swoich gości hotel oferuje 168 pokoi, nawiązujących wystrojem do architektury zamku. Ponadto są pokoje z udogodnieniami dla osób niepełnosprawnych.

Funkcja konferencyjna: Hotel posiada w ofercie nowoczesne centrum konferencyjno-kongresowe, składające się z 12 sal, mogących pomieścić łącznie 1000 osób.

Zamek Malbork

Gotycki zamek wzniesiony przez Krzyżaków w latach 1274–1457 jest największym zachowanym zamkiem średniowiecznej Europy i jednym z najznakomitszych przykładów średniowiecznej architektury obronno-rezydencyjnej. Był m.in. siedzibą mistrzów zakonu krzyżackiego, rezydencją królów Polski, siedzibą władz Prus Królewskich.

Funkcja hotelowa: Hotel znajduje się w zabytkowym budynku dawnego krzyżackiego szpitala dla knechtów i oferuje 85 miejsc noclegowych w 41 stylowych pokojach.

Funkcja konferencyjna: Hotel współpracuje z Ośrodkiem Konferencyjnym KARWAN w Malborku, który do dyspozycji gości oddaje 3 sale konferencyjne, mogące pomieścić od 20 do 200 osób.

Zamek Bytów

Warownia wzniesiona w stylu gotyckim w XIV w. Obecnie w południowym skrzydle zamku znajduje się hotel, w miejscu dawnej rezydencji książąt zachodniopomorskich.

Funkcja hotelowa: W swojej ofercie hotel oddaje do dyspozycji gości 30 pokoi. Pokoje urządzone tak, by nawiązywały swoim klimatem do dawnych komnat zamkowych.

Funkcja konferencyjna: Hotel organizuje konferencje, seminaria oraz imprezy integracyjne. W ofercie są 4 sale konferencyjne, o łącznej pojemności 210 osób.

Zamek w Golubiu-Dobrzyniu

Twierdza krzyżacka w mieście Golub-Dobrzyń w swojej historii służyła różnym celom, m.in. znajdowało się tam więzienie i szkoła.

Funkcja hotelowa: W obiekcie znajduje się zarówno hotel, jak i Dom Turysty. Pokoje o rożnym standardzie: PTTK-owskie schronisko jest na przyzwoitym poziomie turystycznym. Pokoje hotelowe mają wyższy standard, lecz nie posiadają zamkowego klimatu.

Funkcja konferencyjna: Hotel organizuje m.in.: konferencje, szkolenia, spotkania biznesowe.

Analiza SWOT dla zrewitalizowanych i przekształconych zamków

Analiza SWOT służy do badania otoczenia organizacji, porządkowania informacji oraz jej wnętrza. Bywa stosowana we wszystkich obszarach planowania strategicznego jako uniwersalne narzędzie pierwszego etapu analizy strategicznej. Jest oparta na prostym schemacie klasyfikacji i polega na zidentyfikowaniu czterech grup czynników, opisaniu ich wpływu na rozwój organizacji, a także możliwości osłabiania lub wzmacniania siły ich oddziaływania. Zderzenie ze sobą szans i zagrożeń z mocnymi i słabymi stronami firmy pozwala na określenie jej pozycji strategicznej, a także może być źródłem interesujących pomysłów strategii.

Tab. 2. Analiza SWOT

MOCNE STRONY	SŁABE STRONY
– innowacyjny produkt – atrakcyjny wygląd obiektów z zewnątrz – oryginalny wystrój wnętrz – kameralność obiektów – bardzo wysoka ranga zabytków będących miejscami wypoczynku – usługi dobrej jakości – piękne okolice, malownicze miejsca, kontakt z przyrodą – w okolicach obiektów trasy spacerowe – duży potencjał do rozwoju ruchu turystycznego – dobre warunki do rozwijania różnorodnych form turystyki specjalistycznej – dobre warunki do rozwijania edukacji historycznej i turystyki edukacyjnej	– słaba promocja obiektów – wysokie ceny dla przeciętnego obywatela (brak możliwości korzystania z usług) – obiekty nieprzystosowane dla potrzeb osób niepełnosprawnych, brak wind
SZANSE	**ZAGROŻENIA**
– zainteresowanie społeczeństwa poznaniem obiektów zabytkowych – rosnące zapotrzebowanie na usługi turystyczne – członkostwo Polski w Unii Europejskiej stwarzające możliwości wykorzystania programów i funduszy pomocowych, w tym dla rozwoju sektora turystyki – poprawa wizerunku turystyki w Polsce – docenienie turystyki jako istotnego czynnika restrukturyzacji i aktywizacji gospodarczej – korzystanie z usług restauracji przez gości spoza hotelu – umiarkowana rywalizacja w sektorze – dopływ zachodniej technologii i kapitału – możliwość poszerzenia oferty rozrywkowo-rekreacyjnej – bogacenie się społeczeństw	– konkurencja ze strony nowoczesnych hoteli – stały wzrost cen surowców (powoduje to wzrost cen usług) – krótki sezon letni (mniejsza ilość turystów poza sezonem) – wysoka konkurencyjność turystycznych wyjazdów zagranicznych w stosunku do oferty turystyki krajowej – brak jednolitego i przejrzystego systemu wsparcia małych i średnich przedsiębiorstw w tym także branży turystycznej – nieefektywny system komunikacji i informacji w branży turystycznej – kryzys gospodarczy – wahania walut – kosztowne wymagania i regulacje prawne

Źródło: K. Ziółkowska-Weiss (2012). Innowacyjność w hotelarstwie z uwzględnieniem adaptacji obiektów zabytkowych na bazę noclegową. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica*, 3, 53–54

Analizując szanse i zagrożenia dla zamków przekształconych na hotele oraz ośrodki konferencyjne, należy zauważyć, że głównym zagrożeniem jest sytuacja gospodarcza kraju, na które obiekty nie mają wpływu. Obiekty powinny wykorzystać swoje szanse, przede wszystkim dostosować się do potrzeb klienta i poszerzyć swoje usługi w zakresie rozrywkowo-rekreacyjnym. Należy również zwrócić uwagę na konkurencję ze strony innych podmiotów. Konkurencję w kategorii obiektów zabytkowych stanowią różnego rodzaju muzea, zwłaszcza w miastach, posiadające ciekawe sale i możliwości cateringu, ale najczęściej nie posiadające miejsc noclegowych. Głównym ich argumentem i przewagą konkurencyjną jest lokalizacja z łatwym dojazdem i możliwością rozrywek w bliskim zasięgu. Podstawowe zagrożenie spoza grupy obiektów zabytkowych płynie z rozwoju oferty konkurencyjnej, przede wszystkim sieci wysokiej klasy hoteli (np. Mariott, Sheraton, Holiday Inn) i ich dużych możliwości kapitałowych. Innymi konkurentami są firmowe i niezależne ośrodki wypoczynkowe, położone w atrakcyjnych miejscach i dogodnych komunikacyjnie lokalizacjach. Niewątpliwie należy zainwestować w reklamę i promocję tych obiektów. Atutami obiektów zabytkowych jest ich unikatowość i niepowtarzalna historia, którą posiada każdy z tych obiektów. Tajemnicze legendy, którymi owiane są zabytki oraz oryginalny wystrój wiekowych komnat są dodatkową atrakcją obiektów. Plusem jest również ich położenie. Zazwyczaj znajdują się one z dala od ruchliwych miejsc, w otoczeniu rozległych parków, w malowniczym terenie (Ziółkowska-Weiss 2012).

Podsumowanie i wnioski

Rozwój turystyki w dużym stopniu zależy od wartości i pozostałości kulturowych i historycznych, jak również od atrakcji przyrodniczych, z których wiele wpisanych jest na Światową Listę Dziedzictwa UNESCO. Jednakże ta relacja działa również w drugą stronę. Turystyka, poprzez swoje działania, w znacznym stopniu może przyczyniać się do ochrony i zarządzania dziedzictwem kulturowym i przyrodniczym. Może to pomóc w zachowaniu i przetrwaniu tradycji, finansowaniu ochrony dziedzictwa, a także w zwiększeniu uznania danego regionu, miejsca wśród odwiedzających. Rozwój turystyki dziedzictwa poprzez przystosowywanie obiektów zabytkowych na cele hotelowe oraz konferencyjne umożliwia turystom – których dominującym motywem podróży jest poznanie nowej kultury, wartości historycznych – obcowanie z zabytkiem i doświadczanie, kreowanie własnych unikatowych przeżyć. Proces rewitalizacji obiektów zabytkowych wspiera sektor turystyczny i próbuje sprostać obecnemu na rynku popytowi na elementy historyczne, jednocześnie – przy zwrównoważonym rozwoju – działania te wspierają lokalną społeczność i gospodarkę. Proces nadawania nowych fukcji obiektom zabytkowym jest zjawiskiem ciągłym, aczkolwiek skala adaptacji historycznych budowli z jednoczesną zmianą sposobu ich przeznaczenia jest szczególnie intensywna w ostatnich latach. Pozostaje to zarówno objawem współczesnych potrzeb, jak też chęci zachowania i dbałości o dawną rzeczywistość o wartościach zabytkowych. Większość obiektów zabytkowych, które z różnych powodów nie służą pierwotnym celom, powinna być jednak adaptowana do współczesnych celów użytkowych w sposób kompleksowy, zwłaszcza na cele hotelarskie, wypoczynkowe, konferencyjne czy kulturalne. Świadczy to niewątpliwie o innowacyjności i trendzie w branży hotelarskiej. Przeznaczanie zabytkowych

budowli i zespołów architektonicznych na cele użytkowe, zwłaszcza hotelowe i konferencyjne to szczególnie pożądany przykład wykorzystania zabytkowego potencjału w formie niezmienionej lub częściowo przekształconej. Hotele w obiektach zabytkowych łączą w sobie dwie ważne cechy. Są mianowicie składnikiem zagospodarowania turystycznego i jako takie wpływają na atrakcyjność miejsca. Zachowane, oryginalne bądź odtworzone fragmenty wyposażenia stają się bowiem elementami użytkowymi, stanowiąc jednocześnie atrakcję z uwagi na swe wartości historyczne czy artystyczne. Dziedzictwo kulturowe, jakim w tym przypadku są hotele w zamkach stanowią o walorach turystycznych i zwiększają też wiedzę i poczucie szacunku do przeszłości – zarówno za strony znawców historii sztuki, jak i użytkowników.

Literatura/References

Burkart, A.J., Medlik, S. (1981). Tourism: past, present and future. London: Heinemann.

Gorzelak, G. (red.). (2007). Polska regionalna i lokalna w świetle badań EUROREG-u, Warszawa: EUROREG–Wydawnictwo Naukowe Scholar.

Guerquin, B. (1974). Zamki w Polsce. Warszawa: Wydawnictwo Arkady.

Hollinshead, K. (1993). Encounters in Tourism. *VNR's Encyclopedia of Hospitality and Tourism*, 636–651.

Howard, P. (2003). Heritage: Management, Interpretation, Identity. Bloomsbury Academic.

Kaufman, T.J. (1999). A study of the motivations behind heritage site selection in the United States. Virginia Polytechnic Institute and State University.

Kerstetter, D.L., Confer, J.J., Graefe, A.R. (2001). An exploration of the specialization concept within the context of heritage tourism. *Journal of Travel Research*, 39, 267–274.

Kowalczyk, A. (2002). Geografia turyzmu. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

Kozak, M. (2008). Dwory, pałace i zamki – kosztowne pamiątki czy zasób w rozwoju? *Studia Regionalne i Lokalne*, 2 (32), 92–111.

Kurek, W. (red.). (2007). Turystyka. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

McKercher, B. (2002). Towards a classification of cultural tourists. *International Journal of Tourism Research*, 4, 29–38.

Meethan, K. (2001). Leisure/Tourism Geographies: Practices and Geographical Knowledge. *Tourist Studies*, 1(1), 111–112.

Nuryanti, W. (1996). Heritage and Postmodern tourism. *Annals of Tourism Research*, 23(2), 249–260.

Peterson, K. (1994). The heritage resource as seen by the tourist: the heritage connection. In: V. Harssel (ed.), *Tourism: An Exploration*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.

Richards, G. (1995). Production and Consumption of European Cultural Tourism. *Annals of Tourism Research*, 22(2), 261–283.

Rogiński, R. (1990). Zamki i twierdze w Polsce; historia i legendy. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.

Rouba, R. (2010). Hotelarstwo w zabytkowych rezydencjach jako czynnik modyfikujący otoczenie. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.

Silberberg, T. (1995). Cultural tourism and business opportunities for museums and heritage sites. *Tourism Management*, 16(5), 361–365.

Swarbrooke, J. (1995). The Development and Management of Visitor Attractions. Oxford: Butterworth Heinemann.

Theobald, W.F. (1998). Global Tourism. Oxford: Butterworth Heinemann.

Throsby, D. (1997). Sustainability and culture: some theoretical issues. *International Journal of Cultural Policy*, 4, 7–20.

Zeppel, H., Hall, C. (1992). Arts and heritage tourism. In: B. Weiler, C. Hall (red.), *Special Interest Tourism*. London: Belhaven, 47–68.

Ziółkowska-Weiss, K. (2012). Innowacyjność w hotelarstwie z uwzględnieniem adaptacji obiektów zabytkowych na bazę noclegową. *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica*, 3, 43–57.

Strony internetowe

http://www.nid.pl/pl/Informacje_ogolne/Zabytki_w_Polsce/Ewidencja_zabytkow/ (2014.04.25)

www.unwto.org (2014.04.05)

Notka biograficzna o autorze: Absolwentka kulturoznawstwa na Uniwersytecie Jagiellońskim oraz geografii na Uniwersytecie Pedagogicznym w Krakowie. Ukończyła podyplomowe studia na Uniwersytecie Ekonomicznym w Krakowie na kierunku zarządzanie turystyką międzynarodową. Od 2011 r. doktorantka na Uniwersytecie Pedagogicznym na kierunku geografia. Od 2012 r. asystent w Zakładzie Turystyki i Badań Regionalnych Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Czynny pilot wycieczek. Autorka kilku publikacji naukowych. Główne zainteresowania naukowe to turystyka kulturowa oraz mniejszości narodowe i grupy etniczne w Małopolsce.

Biographical note of author: M.A. Graduate of Culture studies at the Jagiellonian University and of Geography at the Pedagogical University of Cracow. She has graduated from postgraduate studies in international tourism management at the Cracow University of Economics. From 2011 she is a PhD student of geography at the Pedagogical University. From 2012 she is a teaching assistant in the Department of Tourism and Regional Studies at the Pedagogical University of Cracow. She is a tourist guide and the author of several academic publications. Her main academic interests are cultural tourism and ethnic groups in Lesser Poland.

Kamila Ziółkowska-Weiss, mgr
Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie
Instytut Geografii
Zakład Turystyki i Badań Regionalnych
ul. Podchorążych 2
30–084 Kraków
kamilacamela@wp.pl

Notka biograficzna o autorze: Geograf, pilot wycieczek, z zamiłowania zapalony turysta. Absolwent geografii Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie. Od 2012 r. doktorant Uniwersytetu Jagiellońskiego na Wydziale Biologii i Nauk o Ziemi. Interesuje się badaniami nad atrakcjami turystycznymi oraz regionalizacją turystyczną. Specjalizuje się w zakresie turystyki osób niepełnosprawnych, innowacyjności i zarządzania w turystyce i hotelarstwie.

Biographical note of author: Geographer, tour guide, for whom traveling is a great passion. He graduated from geography at the Pedagogical University of Cracow. Since 2012 he is a PhD student at the Jagiellonian University, Faculty of Biology and Earth Sciences. He is interested in regionalization and tourism attractions. He specializes in accessible tourism, innovation and management in tourism and hospitality.

Marcin Popiel, mgr
Uniwersytet Jagielloński
Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
ul. Gronostajowa 7
30-387 Kraków
marcin.popiel@uj.edu.pl

Spis treści / Contents

Wprowadzenie 3
Introduction 5

INNOWACJE W EDUKACJI REGIONALNEJ
INNOVATIONS IN REGIONAL EDUCATION

Wacław Cabaj
Obserwacje w nauczaniu geografii turystycznej 9
Observations in the teaching of tourism geography

T.V. Vileyto, E.M. Rebko
"Nature of Saint-Petersburg" electronic educational edition as a mean of shaping ecological awareness in schoolchildren 23

Michał Zatorski
Idea geografii regionalnej jako przedmiotu nauczania w okresie kryzysu geografii w szkole 30
The idea of regional geography as a subject during the crisis of geography at school

Zygmunt Tomasz Gajowniczek
Gmina jako obszar odniesienia w edukacji regionalnej. Edukacja regionalna w gminie Latowicz – innowacja pedagogiczna 38
Commune as reference area in regional education. Regional education in Latowicz commune – pedagogical innovation

Paweł Franczak
Podnoszenie jakości edukacji przyrodniczej poprzez utrwalenie istniejącej i rozwój innowacyjnej bazy edukacyjnej, na przykładzie gminy Zawoja 51
Improving of environmental education quality through the consolidation of existing and development of innovative educational base – the example of the Zawoja commune

PRZEMIANY STRUKTUR PRZYRODNICZO-SPOŁECZNO-GOSPODARCZYCH REGIONU

CHANGES IN ENVIRONMENTAL, SOCIAL AND ECONOMIC STRUCTURES OF A REGION

Tomasz Bryndal
Powodzie błyskawiczne w małych zlewniach karpackich – wybrane aspekty zarządzania ryzykiem powodziowym 69
Flash flood in small Carpathian catchments – selected aspects of flood risk management

Weronika Dragan

Przemiany struktury przestrzennej miasta w świetle archiwalnych materiałów kartograficznych – Nowe Miasto w Mysłowicach **81**

Transformations of urban spatial structure in view of archive cartographic materials – New Town in Mysłowice

Monika Olberek-Żyła

Demograficzno-społeczne oraz przestrzenne uwarunkowania rozwojowe gminy Jaworze (woj. śląskie) **95**

Demographic, social and spatial determinants of development of Jaworze commune (Silesian Voivodeship)

Jarosław Kazimierczak

Obiekty poprzemysłowe w krajobrazie kulturowym i przestrzeni turystycznej miasta średniowiecznego. Przykład zespołu XIX-wiecznej gazowni w Toruniu **108**

Post-industrial buildings in cultural landscape and tourism space of medieval city. Example of the nineteenth-century gasworks in Toruń (Poland)

Marcin Popiel

Od niepełnosprawności do turystyki dostępnej. Problem segmentacji rynku oraz kreowania produktów turystycznych do potrzeb osób z niepełnosprawnością **121**

From disability to accessible tourism. The problem of market segmentation and the creation of tourism products tailored to the needs of people with disabilities

Kamila Ziółkowska-Weiss, Marcin Popiel

Rozwój turystyki dziedzictwa na wybranych przykładach w Polsce **133**

The development of heritage tourism based on selected examples in Poland